A.C. Joshi Library
P.U. Chandigarh

MSS No. 343 D　　Subject Religion

Name of MSS श्रीमद्भागवत सटीक

Author शंकराचार्य

Period ______　　Folios 98

Script Devnagiri　　Source Prithipal Singh

Missing Folios 97

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चतुर्थारंभः ४ पत्रे ९८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

1

श्री
भा० व
टी०
१

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ चतुर्थे त्रिंशताध्यायैर्विसर्गस्त्रप्रपंच्यते विसर्गः स्त्रीप्रवराधीनैर्ब्रह्मन्मन्वादिभिः कृतः त
त्र प्रथमेऽध्याये मनुकन्यान्वयः पृथक् वर्ण्यते यत्र यज्ञादिमूर्तिभिः प्रभवो हरेः मनुकन्यान्वयं विस्तरेण वक्तु
माह मनोरिति विकारान्वितोऽप्युवाच । तथाप्यन्यतोऽपि पुत्रलाभः सूचितः तद्दर्शयितुमाह पुत्रिकाध
र्ममाश्रित्येति अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृतां अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति भा।

श्रीमैत्रेय उवाच ॥ मनोस्तु शतरूपायां तिस्रः कन्याश्च जज्ञिरे आकूतिर्देवहूतिश्च प्रसूतिरिति वि
श्रुताः १ आकूतिं रुचये प्रादादपि भ्रातृमतीं नृपः पुत्रिकाधर्ममाश्रित्य शतरूपानुमोदितः २
प्रजापतिः स भगवान् रुचिस्तस्यामजीजनत् मिथुनं ब्रह्मवर्चस्वी परमेण समाधिना ३ यस्तयोः
पुरुषः साक्षाद्विष्णुर्यज्ञस्वरूपधृक् या स्त्री सा दक्षिणा भूतेरंशभूतानपायिनी ४ आनिन्ये
स्वगृहं पुत्र्याः पुत्रं विततरोचिषं स्वायंभुवो मुदा युक्तो रुचिर्जग्राह दक्षिणां ५ तां कामयानां
भगवानुवाह यजुषां पतिः तुष्टायां तोषमापन्नोऽजनयद्द्वादशात्मजान् ६ तोषः प्रतोषः संतो
षो भद्रः शान्तिरिडस्पतिः इध्मः कविर्विभुः स्वह्नः सुदेवो रोचनो द्विषट् ७ ॥

यावं यत्र कन्यादाने पुत्रिकाधर्मः स चाभ्रातृकायां कन्यायां पुत्रार्थिन एव प्रसिद्धः न तस्य पुत्रस्य यद्यपि म
नुः पुत्रवानासीत् तथापि पुत्रबाहुल्यकामः तथा कृतवानित्याह भ्रातृमतीमपीति २ मिथुनं पुरुषं
स्त्रियं च समाधिना ईश्वरस्य ध्यानेन ३ भूतेर्लक्ष्म्याः अंशभूता अत एव तस्या विरोहेऽपि रूढ इति भावः पुत्र्याः
आकूतेः पुत्रं यज्ञं ४ ५ ६ यजुषां यज्ञानां मे नामानां वा पतिर्विभुः द्विषट् द्वादश ७ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रसंगात्स्वायंभुवमन्वंतरगतं षट्कमाह तुषिता इति द्वाभ्यां मन्वंतरं मनुर्देवाः मनुपुत्राः सुरेश्वराः ऋषयो।
ऽंशावतारश्च हरेः षड्विधमुच्यते इति वक्ष्यति तत्र स्वायंभुवो मनुः तुषिता देवाः मरीचिप्रमुखाः सप्तर्षयः यज्ञो
हरेरवतारः सुरगणेश्वरः इंद्रः ८ प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ पृथ्वीपालकौ तद्वंशं यज्ञस्य होतृरूपे
णमाहितयत्नं तयोः पुत्रपौत्रनप्तॄणां वंशैरनुवृत्तं व्याप्तं पालितं तत्तन्मन्वंतरं ९ श्रुतप्रायं बाहुल्येन श्रु

तुषिता नाम ते देवा आसन्स्वायंभुवांतरे मरीचिमिश्रा ऋषयो यज्ञः सुरगणेश्वरः ८ प्रियव्रतोत्ता
नपादौ मनुपुत्रौ महौजसौ तत्पुत्रपौत्रनप्तॄणामनुवृत्तं तदंतरं ९ देवहूतिमदात्तात कर्दमायात्म
जां मनुः तत्संबंधि श्रुतप्रायं भवता गदतो मम १० दक्षाय ब्रह्मपुत्राय प्रसूतिं भगवान्मनुः प्रायच्छ
द्यत्कृतः सर्गस्त्रिलोक्यां विततो महान् ११ याः कर्दमसुताः प्रोक्ता नव ब्रह्मर्षिपत्नयः तासां प्र
सूतिप्रसवं प्रोच्यमानं निबोध मे १२ पत्नी मरीचेस्तु कला सुषुवे कर्दमात्मजा कश्यपं पूर्णिमा
नं च ययोरापूरितं जगत् १३ पूर्णिमासूत विरजं विश्वगं च परंतप देवकुल्यां हरेः पादशौचाद्याभू
त्सरिद्दिवः १४ अत्रेः पत्न्यनसूया त्रीन् जज्ञे सुयशसः सुतान् दत्तं दुर्वाससं सोममात्मेशब्रह्मसंभ
वान् १५ श्रीविदुर उवाच ॥ अत्रेर्गृहे सुरश्रेष्ठाः स्थित्युत्पत्त्यंतहेतवः किंचिच्चिकीर्षवो जाता एतदा
ख्याहि मे गुरो १६ ॥

तं तत्कन्यावंशानां श्रुतत्वात् प्रायच्छत् ११ प्रसूतिप्रसवं पुत्रपौत्रादिभिर्विस्तारं ॥
ययोर्वंशेनापूरितं १३ कश्यपस्य वंशं वक्ष्यति द्वितीयस्य वंशमाह पूर्णिमेति देवकुल्या नाम कन्या च
हरेः पादशालनान्जन्मांतरे या दिवः सरिद्गंगा अभूत् ता १४ आत्मेशब्रह्मसंभवान् विष्णुरुद्रब्रह्मणामंशैः

मैत्रेय उ० ॥ किंचिच्चिकीर्ष १६ ॥

ध्रत्लेनामकलोद्दितपसिस्थितः सन् १७ तस्मिन्कुलाद्रौप्रसूनानां स्तवकायेषुपलाशाशोकेषु तेषांका
नेननिर्विध्यानाम नदीतस्याः स्रववृद्धिः वार्भिः कुदृष्टेनादिति १८ २' प्राणायामपवेथः संदीपकोयस्य तेनम
नेसंध्यां निर्गतेनाग्निनातप्यमानं समीक्ष्य तदाश्रमपदेययुरित्यन्वयः २१ अपरः अप्सु त्वैर्विनायमानेवि

मैत्रेयऽवाच ब्रह्मणाचोदितः सृष्टावत्रिर्ब्रह्मविदांवरः सहपत्न्याययावृक्षं कुलाद्रिंतपसिस्थि
तः १७ तस्मिन्प्रसूनस्तवकपलाशाशोककानने वार्भिः स्रवद्भिरुद्घुष्टेनिर्विंध्यायाः समंततः १८
प्राणायामेन संयम्य मनोवर्षशतंमुनिः अतिष्ठदेकपादेननिर्द्वंद्वोनिलभोजनः १९ शरणंतंप्र
पद्येहंयएवजगदीश्वरः प्रजामात्मसमांमह्यंप्रयच्छत्विति चिंतयन् २० तप्यमानंत्रिभुवनंप्रा
णायामैधसाग्निना निर्गतेनमुनेर्मूर्ध्नः समीक्ष्यप्रभवस्त्रयः २१ अप्सरोमुनिगंधर्वसिद्धविद्या
धरोरगैः वितायमानयशसस्तदाश्रमपदंययुः २२ तत्प्रादुर्भावसंयोगविद्योतितमनामुनिः
उत्तिष्ठन्नेकपादेनददर्शविबुधर्षभान् २३ प्रणम्यदंडवद्भूमावुपतस्थेर्हणांजलिः वृषहंससुप
र्णस्थान्स्वैः स्वैः चिह्नैश्चचिह्नितान् २४ कृपावलोकेनहसद्वदनेनोपलंभितान् तद्रोचिषाप्रति
हतेनिमील्यमुनिरक्षिणी २५ चेतस्तत्प्रवणंयुंजन्नस्तावीत्संहतांजलिः श्लक्ष्णयासूक्त
यावाचासर्वलोकगरीयसः २६

लार्यमाणांयशोयेषांते २२ तेषांप्रादुर्भावः साकल्येनतस्यसंयोगः सन्निधिः तेनविद्योतितंमनोयस्य उक्त
र्षेणातिष्ठन् २३ अर्हणांपूजामादिकर्मनलोपस्य उपतस्थेपूजयामास वृषादयोयान्छादन् स्वैः स्वैः चिह्नैः त्रि
शूलकमंडलुचक्रादिभिः २४ कृपयावलोकोयस्मिन्हसच्चतद्वदनंचतेनउपलंभितान्प्रसन्नत्वेनज्ञा

पितानन्तेषांयोचिषादीप्त्या २८ स्नातायामथश्यामकृपाणं
भीराचेया २९॥

2A

प्रत्युगं कल्पे कल्पे विभज्य गृहीतो देहो यैः ते प्रसिद्धा ब्रह्मविष्णुगिरिशा यूयं वः युष्माकं मध्ये को नाम मिलितेभ्यः
सकाशादेक एव मे मया उपहूतः यूयं त्रितं प्रपद्य यस्त्वेकस्मै वा निर्दिष्टत्वात् सच युष्मासु कश्चित् युष्मा
भिरेव कथ्यतामित्यर्थः २२ अस्य प्रपंचः एक इति विविधैः प्रधानैः रूपचारैः विश्वप्रधान इति वा पादाः श्र
ननाय पुत्रोत्पत्तये चितीकृतः चिंतनेन कृतः मनसापि दूरत्वाद्दूरात् संततः कथं त्रयो यूयमागताः २८

अत्रिरुवाच॥ विश्वोद्भवस्थितिलयेषु विभज्यमानैर्मायागुणैरनुयुगं विगृहीतदेहाः ते ब्रह्मविष्णु
गिरिशाः प्रणतोस्म्यहं वः तेभ्यः क एव भवतां म इहोपहूतः २७ एको मयेह भगवान्विविधप्रधा
नैश्चित्तीकृतः प्रजननाय कथं नु यूयं अत्रागतास्तनुभृतां मनसोपि दूराद् ब्रूत प्रसीदत मह
न्निह विस्मयो मे २८ श्रीमैत्रेयः इति तस्य वचः श्रुत्वा त्रयस्ते विबुधर्षभाः प्रत्याहुः श्लक्ष्णया
वाचा प्रहस्य तमृषिं प्रभो २९ देवा ऊचुः यथा कृतस्ते संकल्पो भाव्यं तेनैव नान्यथा सत्संकल्प
स्य ते ब्रह्मन्यद्वै ध्यायति ते वयम् ३० अथास्मदंशभूतास्ते आत्मजा लोकविश्रुताः भवितारोंग भद्रं
ते विस्रप्स्यंति च ते यशः ३१ एवं कामवरं दत्वा प्रतिजग्मुः सुरेश्वराः सभाजितास्तयोः सम्यक्
दंपत्योर्मिषतोस्ततः ३२ सोमोभूद्ब्रह्मणोंशेन दत्तो विष्णोस्तु योगवित् दुर्वासाः शंकरस्यांशो
निबोधांगिरसः प्रजाः ३३॥

२९ ते वयं यथा यथा कृतः संकल्प तेन तथैव भाव्यं नान्यथा यतः सत्संकल्पस्य
ते संकल्पः तर्हि कथमेकस्मिन्ध्यायमाने त्रयः प्रतीताः स्यत आहुः यदेकं जगदीश्वराख्यं तत्त्वं भवान्ध्या
यति तदेवैते वयं त्रयोपि तदेवैकं तत्त्वं नास्माकं भेदोस्तीत्यर्थः ३० विस्रप्स्यंति विस्तारयिष्यंति अंगेत्यर्थे त
तानं यशः स्यसप्तगता विस्तृतस्य रूपं ३१ ताभ्यां सम्यक् सभाजिताः पूजिताः संतः ततः स्थानात् प्रति

नाः कन्या निर्दिशति सिनीवालीति ३४ ३५ पुलस्त्यस्य हविर्भुवि पत्न्यामित्यन्वयः सोऽगस्त्यः देहाग्निः जाठ
रः विश्रवाश्च पुलस्त्यस्य सुत इति शेषः ३६ तस्य विश्रवसः इडविडायां जाता यः सुतः कुबेरः अन्यस्यां भार्या
यां केशिन्यां रावणादयस्त्रयः सुताः ३७ ज्वलनः प्रकाशमानान् ३९ चित्रकेतुप्रमुखानृत्तिरेतेच

श्रद्धा त्वंगिरसः पत्नी चतस्रोऽसूत कन्यकाः सिनीवाली कुहू राका चतुर्थ्यनुमतिस्तथा ३४ त
त्पुत्रावपरावास्तां ख्यातौ स्वारोचिषेऽन्तरे उतथ्यो भगवान्साक्षाद्ब्रह्मिष्ठश्च बृहस्पतिः ३५ पुल
स्त्योऽजनयत्पत्न्यामगस्त्यं च हविर्भुवि सोऽन्यजन्मनि दह्राग्निर्विश्रवाश्च महातपाः ३६ तस्य यक्ष
पतिर्देवः कुबेरस्त्विडविडासुतः रावणः कुम्भकर्णश्च तथान्यस्यां विभीषणः ३७ पुलहस्य ग
तिर्भार्या त्रीनसूत सती सुतान् कर्मश्रेष्ठं वरीयांसं सहिष्णुं च महामते ३८ क्रतोरपि क्रिया भा
र्या वालखिल्यानसूयत ऋषीन्षष्टिसहस्राणि ज्वलतो ब्रह्मतेजसा ३९ ऊर्जायां जज्ञिरे
पुत्रा वसिष्ठस्य परंतप चित्रकेतुप्रधानास्ते सप्त ब्रह्मर्षयोऽमलाः ४० चित्रकेतुः सुरोचिर्विर
जा मित्र एव च उल्बणो वसुभृद्यानो द्युमान्शक्त्यादयोऽपरे ४१ चित्तिस्त्वथर्वणः पत्नी लेभे
पुत्रं धृतव्रतं दध्यंचमश्वशिरसं भृगोर्वंशं निबोध मे ४२ भृगुः ख्यात्यां महाभागः पत्न्यां पुत्रान
जीजनत् धातारं च विधातारं श्रियं च भगवत्पराम् ४३ आयतिं नियतिं चैव सुते मेरुस्तयोरदात्
ताभ्यां तयोरभवतां मृकंडुः प्राण एव च ४४ मार्कंडेयो मृकंडुस्य प्राणाद्वेदशिरा मुनिः क
विश्च भार्गवो यस्य भगवानुशना सुतः ४५॥

सप्तर्षयो जाता ४० तानेवाह चित्रकेतुरिति वसुभृद्यानो नामैकः शक्त्यादयोऽपरे अन्यस्याः पुत्राः ४१
ख्यात्यां पत्न्यां पुत्रान् पुत्रौ पुत्रीं च तानेवाह धातारमिति ४३ तयोः धातृविधात्रोः ४४ कविश्च भार्गवः

अत्रपतेमैर्वैलोकानभावयन् ४५ आत्मजेनात्मनः ब्रह्मपुत्रः ४७ युक्तेभ्यः संपतेभ्यः मिलितेभ्योवा ४८ ५१ स
र्वेषांगुणानामुत्पत्तिर्यस्यांसा ५२ ५३ उपतस्थुर्भेजुः ५४ निजयामायया यास्मिन्नात्मनि खेगगने रूपभेदं
पर्वनगरमिवेदं विश्वंविरचितं तस्यात्मनः प्रतिचक्षणाय प्रकाशनाय आत्मानं योयम्प्रादुश्चकार प्रकटि

सर्वेतेमुनयः तेलोकान्सर्वेव भावयन् एषकर्दमदौहित्रसंतानः कथितस्तव। शृण्वतः श्रद्
धानस्य सद्यः पापहरः परः ४६ प्रसूतिं मानवीं दक्ष उपयेमे ह्यजात्मजः तस्यां ससर्ज दुहितॄः षो
डशामललोचनाः ४७ त्रयोदशादाद्धर्माय तथैकामग्नये विभुः पितृभ्य एकां युक्तेभ्यो भवायै
कां भवच्छिदे ४८ श्रद्धा मैत्री दया शान्तिः तुष्टिः पुष्टिः क्रियोन्नतिः बुद्धिर्मेधा तितिक्षा ह्रीर्मू
र्तिर्धर्मस्य पत्नयः ४९ श्रद्धासूत शुभं मैत्री प्रसादमभयं दया शान्तिः सुखं मुदं तुष्टिः स्मयं पु
ष्टिरसूयत ५० योगं क्रियोन्नतिर्दर्पमर्थं बुद्धिरसूयत मेधा स्मृतिं तितिक्षा तु क्षेमं ह्रीः प्रश्रयं
सुतं ५१ मूर्तिः सर्वगुणोत्पत्तिः नरनारायणावृषी ययोर्जन्मन्यदो विश्वमभ्यनन्दत्सुनिर्वृतं ५२
मनांसि ककुभो वाताः प्रसेदुः सरितोद्रयः दिव्यवाद्यन्त तूर्याणि पेतुः कुसुमवृष्टयः ५३ मुनय
स्तुष्टुवुः तुष्टा जगुर्गन्धर्वकिन्नराः नृत्यंतिस्म स्त्रियो देव्य आसीत्परममंगलं देवाब्रह्मादयः
सर्वे उपतस्थुरभिष्टवैः ५४ योमायया विरचितं निजयात्मनीदं खे रूपभेदमिव तत्प्रतिचक्ष
णाय एतेन धर्मसदने ऋषिमूर्तिनाद्य प्रादुश्चकार पुरुषाय नमः परस्मै ५५।
तवान तस्मै पुरुषाय नमः किंरूपेण आप्रादुश्चकार ऋषिमूर्तिना कीयस्मिन्नीनतेनैतेनरूपेण ५५ ॥
श्रीराम ॥ ॥

श्री भा. टी. ७

सोयं नो स्मान् सुरगणाननल्पकरुणायुक्तेन विलोकनेन विशिष्टनेत्रेण दृश्यात् पश्यतु कथंभूतेन यच्छ्रीनि
केतममलमरविंदं तत्क्षिपता तिरस्कुर्वता कथंभूतः अनुमेयं शास्त्रतो विचार्यं न त्वस्माकमपरोक्षं तत्त्वं य
स्य कथंभूतानस्मान् स्थितेर्जगन्मर्यादाया व्यतिकरस्तस्योपशमाय सत्त्वेन गुणेन सृष्टान् ५६ त
त्रो वलोकाय ये सुरगणास्तैरभिष्टुतौ अर्चितौ च संमतौ ययतुः ५७ भुवो भारस्यापनायनाय यदुकारपक

सोयं स्थितिव्यतिकरोपशमाय सृष्टान्सत्त्वेन नः सुरगणाननुमेयतत्त्वः दृश्याददभ्रकरुणेन वि
लोकनेन यच्छ्रीनिकेतममलं क्षिपतारविंदम् ५६ एवं सुरगणैस्तात भगवंतावभिष्टुतौ लब्धा
वलोकैर्ययतुरर्चितौ गंधमादनं ५७ ताविमौ वै भगवतो हरेरंशाविहागतौ भारव्ययाय च भु
वः कृष्णौ यदुकुरूद्वहौ ५८ स्वाहाभिमानिनश्चाग्नेरात्मजांस्त्रीनजीजनत् पावकं पवमानं
च शुचिं च हुतभोजनं ५९ तेभ्योग्नयः समभवंश्चत्वारिंशच्च पंच च त एवैकोनपंचाशत्साकं पितृ
पितामहैः ६० वैतानिके कर्मणि यन्नामभिर्ब्रह्मवादिभिः आग्नेय्य इष्टयो यज्ञे निरूप्यंतेग्नयस्तु ते
अग्निष्वात्ता बर्हिषदः सौम्याः पितर आज्यपाः साग्नयोनग्नयस्तेषां पत्नी दाक्षायणी स्वधा ६२ तेभ्यो द
धार कन्ये द्वे वयुनां धारिणीं स्वधा उभे ते ब्रह्मवादिन्यौ ज्ञानविज्ञानपारगे ६३ ॥

वामतार्थः तौ च सांप्रतमिहागतावित्यर्थः तदुक्तं तंत्रे अर्जुनेन तु नरावेशात्कृष्णो नारायणः स्वयमिति यदूद्व
हः श्रीकृष्णः कुरूद्वहोर्जुनः उभावपि कृष्णनामानौ ५८ अग्न्यभिमानिनो देवान् स्वाहा नाम सस्वधा
र्यां तन्भोजनमिति त्रयाणां विशेषणं ५९ पितरस्त्रयः पितामहपकः तैः साकं सह ६० वैतानिके वैदि
के कर्मणि यत्त्रयेषां नामभिरग्निदेवताका इष्टयो निरूप्यंते कृशनेतै एतेग्नयो न लौकिकाः अतो बहूनां वै

4A

गुणशीलतश्चात्मनः सदृशंरेवमनुव्रतापिसतीपुत्रंनलेभे ६४ तत्रहेतुः स्वेपितरिदक्षे अप्रतीरूपेअसदृशेप्र
तिकूलेसतीत्यर्थः आत्मनः स्वयमेवात्मानंदेहमजहात त्यक्तवतीयोगसंयुतायोगमाश्रित्येति ६५ इतिश्रीभा
वार्थ दि पि कां च तु र्थ स्कं धे प्र थ मः १ द्वितीयेप्रथमाध्यायोपात्तिमभवद्दक्षयोः विद्वेषे वर्ण्यतेहेतोर्विश्व
सृग्यज्ञसंभवः १ सतीसतीनाम्नीनचासौकस्यविद्वेषार्हइत्याहुकइतिचराचरगुरुजगतोदैवतंदैवतंकोद्वेष्टिक

भवस्यपत्नीतुसतीभवंदेवमनुव्रता आत्मनः सदृशंपुत्रंनलेभेगुणशीलतः ६४ पितर्यप्रतिरूपेस्वेभ
वायानागसेरुषा अप्रौढैवात्मनात्मानमजहाद्योगसंयुता ६५ इति भा वते चतुर्थस्कंधेप्रथमोध्यायः
विदुर उवाच भवेशीलवतांश्रेष्ठेदक्षोदुहितृवत्सलः विद्वेषमकरोत्कस्मादनादृत्यात्मजांसतीं १
कस्तंचराचरगुरुंनिर्वैरंशांतविग्रहं आत्मारामंकथंद्वेष्टिजगतोदैवतंमहत् २ एतदाख्याहिमेब्रह्म
न्जामातुः श्वशुरस्यच विद्वेषस्तुयतः प्राणांस्तत्यजेदुस्त्यजान्सती ३ मैत्रेय उवाच पुराविश्वसृजां
सत्रेसमेताः परमर्षयः तथामरगणाः सर्वेसानुगामुनयोग्नयः ४ तत्रप्रविष्टमृषयोदृष्ट्वार्कमिवरोचि
षा भ्राजमानंवितिमिरंकुर्वंतंतन्महत्सदः ५ उदतिष्ठन्सदस्यास्तेस्वधिष्ण्येभ्यः सहाग्नयः ऋतेविरिंचं
शर्वंचतद्भासाक्षिप्तचेतसः ६ सदस्पतिभिर्दक्षोभगवान्साधुसत्कृतः अजंलोकगुरुंनत्वानिषसा
दतदाज्ञया ७ ॥

कथंचनिर्वैरंद्वेष्टिनिर्वैरत्वेहेतुः आ भावेकः शांतंशांतिरेवविग्रहोयस्य कुतः आत्मन्येवा
रामोरतिर्यस्यतं यद्वाकः प्रजापतिर्दक्षः कथंद्वेष्टि एवंभूतेतस्मिन्द्वेषोयुक्तोयाकाक्षेत्यर्थः २ यतोहेतो
र्विद्वेषः यतोविद्वेषात्प्राणांस्तत्याज एतदाख्याहि तदेवव्याख्यातमितिहासंप्रस्तौतिपुरेति समेताआस
न् ४ प्रविष्टंदक्षमितिशेषः सदस्तत्सदः महतीसभां स्वधिष्ण्येभ्यः स्वीयासनेभ्यः ६ ७ ॥ ॥

5

श्री॰
भाव॰
टी॰
५

प्राकृस्यापवेशानान्तूर्वमेवनिषसपविहंसदृंशावं सदनादृतः तेनाभ्युत्थानादिभिरकृतादरेणनागृह्यत
नामहतामेवकंयथाभवति तथाभिवीक्ष्य ८ मेववंसृपंतीयुक्तानामत्मत्मराच्चवस्तुवतः ९ स्तवोनेडवि
तक्रियासूत्येनध्वस्तेनेतिपाठेग्रहेन १० तदेवादपूर्वडतियद्यस्मात् विप्राग्निसमवेसाविवीतत्यायाम
दुहितुः पाणिमग्रहीत् मृगशावस्य हरिणाबालस्यादिताविदितोयस्याः प्रत्युत्थानाभिवादार्हेमपि

प्राङ्निषसंसद्रंदृष्ट्वानोमृष्यंतेदनादृताः उवाचवामेवदत्थांश्रभिवीक्ष्यदहन्निव ८ अस्तब्धेयो
मेस्त्रूयतांसदस्येवाः सदाश्रयः साधूनांब्रुवतोदतेनाज्ञानान्नेवमत्सरात् ९ अयंतुलोकपालानां
यशोघ्नोनिरपत्रपः सद्भिराचरितःपंथायेनस्तब्धेनदूषितः १० एषमेशिष्यतांप्राप्तोयन्मेदु
हितुरग्रहीत् पाणिंविप्राग्निमुखतःसाविस्याडवसाधुवत् ११ गृहीत्वामृगशावाक्ष्याःपाणिं
मर्कटलोचनः प्रत्युत्थानाभिवादार्हेवाचाप्यकृतनोचितं १२ लुप्तक्रियायाशुचयेमानिने
भिन्नसेतवे अनिच्छन्नप्यदांबालांशूद्रायेवोशतींगिरं १३ प्रेतावासेषुघोरेषुप्रेतैर्भूतगणैर्वृ
तः अटत्युन्मत्तवन्नग्नोव्युप्तकेशोहसन्रुदन् १४ चिताभस्मकृतस्नानःप्रेतस्रङ्नास्थिभूषणः शि
वापदेशोह्यशिवोमत्तोमत्तजनप्रियः १५

ऽवितंसमानेवावापिनाकरोत् १२ अनहांयकन्यादनेत्यनुतप्यमानआह लुप्तक्रियायेतिसार्धैःचतुर्भिः उ
शतीवेदलक्षणांगिरं १३ प्रेतावासेषुश्मशानेषु व्युप्ताविकीर्णाःकेशायस्य १४ चिताभिभस्मनाकृतंस्नानं
येनप्रेतानांमनुष्याणांमाल्यानि यस्यसप्रेतस्रक् नराणामस्थीनिभूषणानि यस्यसशिवइत्यपदेशोनाममात्रंयस्य
तमोमात्रात्मकः केवलंतमोरूपश्चात्मास्वभावोयेषां १५ ॥ ॥ ॥ ॥

5A

उन्मादाय भूतविशेषाः तेषां नायाय दुर्हृदे दुष्टचित्ताय वर्तते विलिदेवास्तवत्त्वयमर्थः लसा क्रियायस्मिन्नश्र
मानि नेशुमितमेतवइतिवाक्छेदः तस्य परमेष्ठस्य मदीया मानुषीकन्या कथं योग्या स्यादिति लज्जादिनात्रा
ह्यमतिकन्यापितृत्वं तव लोभेन दत्तवान् शूद्रायेत्यनर्हत्वमाह दृष्टान्तेन हीनत्वे पूर्वापरस्ववचनविरोधा
परः एतदृष्टं भवति यथा कश्चित् शूद्राय वेदमर्थलोभेन ददाति तद्वदिति प्रेतावासे स्थित्यादि सर्वं विरुद्ध
मनाय्यमिति स्वयमेवाह उन्मत्तवदिति अन्यथा उन्मत्त इत्येवावक्ष्यत् अपि वा नाक्षिपिवायस्मात् अमतो
मत्तजनप्रिय इति विच्छेदः एतैः प्रथमभूतानामिति भक्तवात्सल्यमाह तामसानपि दोषमपनीय यातीति

[illegible] एतैः प्रमथभूतानां तमोमायात्मकात्मनां तस्या उन्मादनायाय नष्टशौचाय दुर्हृदे ९ दत्ता बत मया [illegible]
साध्वी चोदिते परमेष्ठिना ९ मे य वाच विनिद्रेवमपि विद्यामप्रतीपमवस्थिते दत्तो ऽस्यावद
[illegible] यज्ञपक्रतुः पापेश्वरकर्मे ७ अयं तदेवयजनं रुद्रोऽपि यादिभिर्भवः सहभागं न लभतां देवैर्देवगणा
धमः १९ निषिध्यमानः समदस्यमुख्यैर्दक्षो गिरित्राय विसृज्य शापं तस्माद्विनिष्क्रम्य विवृद्धमन्युर्ज
गाम कौरव्य निजं निकेतनं ९ विज्ञाय शापं गिरिशानुगाग्रणीर्नन्दीश्वरो रोषकषायदूषितः दत्ता

गणानामपि शापेनाह रुद्रस्मात् उपेक्षयेतेमयानुकं स्यादिति नन्दीश्वरस्य शापेनेतेनि शपुनरुक्तप्रत्येका
कालोनाभयादिवापरित्यज्य नेत्यर्थः ६ अप्रतीपं प्रतिकूलं यथा भवत्येवमवस्थिते नमपि विनिद्रं ७
देवानां यजनं समयेदेवैः सहभागं न लभतां किं तेभ्यः पृथगेव लभतामित्यभिप्रायोऽभिजातत् यज्ञांते शुक्लविस्त
लभतां सर्वयागकर्तात इति हेतुः देवगणाधमो यस्मात् सः १८ स दक्षः तस्मात् स्थानात् निःक्रम्य जगाम हे कौ
रव्य १९ गिरिशस्यानुगानामग्रणीर्मुख्यः रोषएवकषायः तेन दूषितः आरक्तनेत्र इत्यर्थः तस्य गिरि
शस्य ताच्छीलां चलनानर्हतां नित्यतामित्यर्थः तेभ्योऽपि शापं विसृजन् २० ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

द्रव्यं ह्यावर्तिमार्थैस्त्रिभिः एतन्मर्त्यं देहशरीरं उद्दिश्य एषश्रेष्ठं मनाग्न प्रतिद्रुहि प्रतिद्रोहमकुर्वति इष्टयदृष्टिः
भेददर्शीनवतः परमार्थात् भवेत् भवतीत्येकः पादः २१ अन्नमेवाह गृहेष्विति कर्मतंत्रं कर्मपरिकरं वृंदये
वारा [illegible]ः अर्थवाराश्रुतस्त्येहदेवातमीसपाजिनः सकृतं भवतीत्याह यस्तैर्विपन्नाविनष्टाधीर्यस्य २२
पुंवारेहारिः तमेवात्मत्वेनाभिनोध्यात् धीलेपस्यास्त्रयावुद्ध्या विस्मृता आत्मनो गतिः तन्नेयेन अतः पशुत
ल्यः प्रतिनरोस्त्रीकामोस्तीति द्वितीयः पादः वस्तस्यमुखमिवमुखंयस्येतितृतीयः पादः २२ अर्थयच

यएतत्कल्पस्मुदरिपपभगवत्यप्रतिद्रुहि इच्छत्यतः पृथग्दृष्टिः तत्सतो विमुखो भवेत् २१ गृहेष्वक्रूरयमे
षु सक्तो ग्राम्यसखेच्छया कर्मतंत्रं वितन्वाने वेदवादविपन्नधीः २२ बुद्ध्यापराभिध्यायिन्याविस्मृ
तात्मगतिः पशुः स्त्रीकामः सोस्तनितवोरदस्तोवस्तमुखोविराट् २२ विद्याबुद्धिरविद्यायां कर्मम
य्यामसौ जडः संसरंति हृये चामुमनुयावांवमानिनं २४ गिरं श्रुतायाः पुष्पिण्या मधुगंधेन
भूरिणा मथ्ना चोन्मथितात्मानः संमुह्यंतं न हरद्विषः २५ सर्वभक्ष्या हि ना हृन्नेष्यनुतं विद्यातपो
व्रताः वितंदेहेंद्रियारामा यावकाविचरंति ह २६॥

पायोऽस्यानुरूपएवे त्याह विद्याबुद्धिः इयमेवत
त्वं विदेति बुद्धिर्यस्य असौ मौजन्जडएव विद्वानत्वापति संसरंतितिमार्थीभ्यो वार्चमेत्यत इति नयाते अमुर
तं येवानुवर्तते संसरंतं जन्ममरणाप्यनुभवंतित्येकः पादः २४ श्रुतायावेदरूपायाः पुष्पिण्याः पुष्पा
णीवायं वाराः मनः क्षोभकत्वात् अर्थवादवहुनायाइत्यर्थः मधुगंधस्तल्पेनश्रोवनेनमस्त्रामनः क्षोभके
नउन्मथितआत्मामनोयेषांते संमु[illegible]ह्यंतु कर्मस्वासक्ता भवंतीति द्वितीयः २५ सर्वभक्ष्याः भक्ष्याभक्ष्य
विचारशून्याः हृन्नेदेहादिर्येषां ताः यशूनानिविद्यातपोव्रतानियैः विन्नादिदेवञ्चारामोरतिर्येषां ते या

वका: संतो विवर्त्तं निवज्ञाप्यवत्सं १९॥

6A

८२

ग्रन्यसनन अन्यदानयाप नृपं ब्रह्मदंडं २७ मद्याम्नस्य पापिनं स्थितं प्रतिकूलाः २८ स्वर्गगौरीयेष्टिमाधीच ब्रा
नवस्त्रा लोहितं भवं मयं दृष्टं देकावृद्धं ततस्यत्र देवं पूज्य देवतावदा रणीयमित्यर्थः २९ ब्रह्मैवेदं कथंभूतं मेन
मयीदारूपं तदेवाह शुंभो वर्णा श्रमाचारवतां विधारणां धारकं ३० मेतत्वं प्रपंचयति द्वाभ्यां यथवेदत्वता

तस्यैवं वदतः पापं ब्रह्मणान्हि नकुलाययवे भृगुः प्रत्यन ब्रह्मापं ब्रह्मदंडं उत्तरयं २१ भवब्रतपराये
ये वेदतात्मममतुव्रताः पापांडिनस्ते भवंतु सच्छास्त्रपरिपंथिनः २८ नष्टशौचामूढधियो जटाभस्म
स्थिधारिणः विशंतु शिवदीक्षायां यत्र देवं सुरासवं २९ ब्रह्म च ब्राह्मणांश्चैव यद्यूयं परिनिंदथ
सेतुं विधारणं पुंसामतः पाषंडमाश्रिताः ३० एष एव हि लोकानां शिवः पंथाः सनातनः यं पूर्वे
चानुसंतस्थुर्यत्प्रमाणं जनार्दनः ३१ यद्ब्रह्म परमं शुद्धं सतां वर्त्म सनातनं विगर्ह्य यात पाषंडं दै
वं वो यत्र भूतराट् ३२ मैत्रेय उवाच तस्यैवं वदतः शापं श्रुत्वा भगवान्भवः निश्चक्राम ततः
किंचिद्विमना इव सानुगः ३३ तेपि विश्वसृजः सत्रं सहस्रपरिवत्सरान् संविधाय महेष्वास यत्रेज्य
ऋषभो हरिः ३४ आप्लुत्यावभृथं यत्र गंगा यमुनयान्विता विरजेनात्मना सर्वे स्वं स्वं धाम ययुस्त
तः ३५ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कंधे द्वितीयोऽध्यायः २॥ वेदं प्रषयः प्रवृत्ते तस्य ज्ञा
एवं शिवः पंथाः श्रेष्ठः
श्रितं वंतः यत्र यस्मिन् जनार्दनः प्रमाणं मूलं ३१ भूतराट् भूतानां तामसानां पतिः ३२ अन्योन्यशापे
नोभयोः नाशा न विमना इवेति तथापि भगवदनुगृहीतानां नाशो न स्यादिति भावः ३३ ऋषभः सर्वश्रे
ष्ठो हरिः यत्रेज्यः पूज्यः ३४ तत्र सत्रं सम्यक् विधाय यत्र महेष्वास विदुर यत्र प्रयागे अन्वितात् अवभृथ
स्नानं कृत्वा ततः स्वधाम ययुः ३५ इति श्रीभावार्थदीपिकायां चतुर्थस्कंधे द्वितीयः २॥ ॥

7

श्री
भाग
टी०
७

तृतीये तु सती तातयज्ञोत्सवदिदृक्षया गमिष्यंती महेशेन वारिता नीतिहेतुभिः ध्रियमाणयोः प्रवर्तमान
योः श्वशुरश्वशुरस्यापि दस्यस्मात् १ रुद्रविद्विष्टतायज्ञो नास्त्येव तथापि दक्षस्य रुद्रपरित्यागो दक्षस्याङ्गनाच्च
तत्र हेतुं हेत्वन्तरं गर्वहेतुमाह यदेति प्रजापतीनामाधिपत्येऽभिषिक्तः तदा तस्य स्मयो गर्वोऽभवत् २ ग
र्वादेव ब्रह्मनिष्ठानभिप्रवरानभिभूय तिरस्कृत्य वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेति श्रुतेर्वाजपेयेने
ष्ट्वा समारेभे ३ कृतस्वस्त्ययनाः कृतमंगलाः सभर्तृकाः इति दीक्षणादिभिः प्रथमं समर्हितानामपि पत्न्य

मैत्रेय उवाच सदा विद्विषतोरेवं कालो वै ध्रियमाणयोः जामातुः श्वशुरस्यापि सुमहानतिचक्र
मे १ यदाभिषिक्तो दक्षस्तु ब्रह्मणा परमेष्ठिना प्रजापतीनां सर्वेषामाधिपत्ये स्मयोऽभवत् २ इष्ट्वा
स वाजपेयेन ब्रह्मिष्ठानभिभूय च बृहस्पतिसवं नाम समारेभे क्रतूत्तमं ३ तस्मिन्ब्रह्मर्षयः सर्वे
देवर्षिपितृदेवताः आसन् कृतस्वस्त्ययनाः तत्पत्न्यश्च सभर्तृकाः तदुपश्रुत्य नभसि खेचराणां प्र
जल्पतां सती दाक्षायणी देवी पितुर्यज्ञमहोत्सवं ५ व्रजंतीः सर्वतो दिग्भ्य उपदेववरस्त्रियः विमा
नयानाः सप्रेष्ठा निष्ककंठीः सुवाससः ६ दृष्ट्वा स्वनिलयाभ्याशे लोलाक्षीर्मृष्टकुंडलाः पतिं
भूतपतिं देवमौत्सुक्यादभ्यभाषत ७ सत्युवाच प्रजापतेस्ते श्वशुरस्य सांप्रतं निर्यापितो यज्ञमहो
त्सवः किल वयं च तत्राभिसराम वाम ते यद्यर्थितामी विबुधा व्रजंति हि ८॥

हेतोः पुनर्गर्वहेतुमुक्तं ४ तत्र दा खेचराणां प्रजल्पतां सतां पितुर्यज्ञमहोत्सवं श्रुत्वा ५ तत्र व्रजंतीः स्वदेवा
नां गंधर्वादीनां वराः स्त्रियः स्वस्य निलयस्याभ्याशे समीपे दृष्ट्वा औत्सुक्यादतिप्रभ्यभाषते ति संबंधा लोम
ल्वयः कथंभूताः स्त्रियोऽरहः विमानानि यानानि यासां ताः प्रेष्ठैः सहिताः निष्कानि पदकानि कंठेषु या
सां ताः शोभनानि वासांसि यासां ताः ६ लोलानि चंचलान्यक्षीणि यासां मृष्टान्युज्ज्वलानि यासां ताः ७ निर्या

कुंडलानि २

पितः प्रवर्तितः हे वाम शोभन यद्यर्थिता स्यात् तत्र वयमपि तत्राभिसराम गच्छाम यतः
यतोऽमी विबुधा व्रजंति हि ८॥

७

7A

गेत्स्वकं प्रकरयंत्स्यादतस्मिन्निति पाठः पितृभ्यामुपनीते दत्ते परिवट्टमत्वं कामादिह्रदम्भवतामहश्चर्हितं स्वी
कर्तुं कामयेश्चर्हितमिति पाठे सत्कृते परवहें इच्छामीति ९ समुभे गिनीः भर्तृभिः समताः सरश्चीः क्लिन्न
धियं स्नेहाद्वैविरमुत्कंठमुत्सुकं मनो यस्यास्ताः हृद्रत्यामिहेमवर इत्नीयमानप्रवर्त्यमानं ग्रथरेणधृतोम
वरं पथं श्रेष्ठमध्वरं यष्ट्वाडात्विग्भ्यामातां पत्नेकेत नृपायं वा १० अहो किंतदाश्चर्यं येन नवैतदौत्सुक्यमिति
वेदतस्याह तवीति हे अजपतद्धि समाश्चर्यं रूपेणद्यैव तस्मायया रचितं विभाति अतोयया पितत्र न तवना

तस्मिन्नातान्यो मम भर्तृभिः सकैः प्राखंगमिष्यंति सहद्दिदवः अहं वतास्मिन्भवताव कामयेस
हायनीतं परिवर्हमर्हितं ९ तत्रसत्स्वमेनन भर्तृसंमताम्मातस्वसृः क्लिन्नधियं च मातरं दृष्टे
विरोत्कंठमनामसूर्भिर्मिरुज्नीयमानेवृषमुराधरेषु मे १० तय्येतदाश्चर्यमजोत्ममायया विनि
र्मितं भाति गुणत्रयात्मकं यथाप्यहं योषिदतत्ववि चवते दीनादिदृक्ष्वे भव मे भवक्षितिं ११ प
श्चप्रयान्तीरभवान्ययोषितोऽप्यलंकृताः कान्तसखा वरूथशः यासां व्रजद्भिः शितिकंठमंडि
तं नभो विमानैः कलहंसपांडुभिः १२
श्वर्यं बुद्धिः तयाप्यहं योषित् तु स्वकस्वभावात नवतंत्वे वनगाना
मि अतो दीनाक्रूपणा सती हे भव मे भवक्षितिं जन्मभूमिं दिदृक्षे द्रष्टुमिच्छामि ॥ दिदृक्षायामेवकौतु
ल्यन्यायेन तत्वनात्कि पश्चपेतिदाश्यांहे अभवेति सहद्भियोगरुः खंतयानास्वादितमिति भावः अन्या
योषितः संबंधरहिता अपि प्रयान्तीः पश्यकांतसखोभर्तृसहितावरूथशः संघशः कथंभूताः
यासां विमानैर्नभोमंडितंताः हे शितिकंठनीलकंठे तिपरात्तुग्रहायतयाविषमपिभातितस्मि

शिवमहिम ।।।

श्री भाव दी० ८

ननु हे सुरश्रेष्ठ पितृगेहोत्सवं निशम्य वनितायाः देहः कथं नेङ्गते इदं तु न प्रष्टव्यं न तथाप्यनाहूताः सन्तः कथं गच्छामः
तत्राह सौहृदं सुहृदः केतनं गुरुः तथा भर्त्रादीनां च गृहं अनाहूता अप्यभियन्तीति सन्तः इत्यर्थः १३ हे अमर्त्य तत्तस्मा
न्मे प्रसीद तदेतदेव वाञ्छितं कर्तुं भगवानर्हतीति कारुणिकत्वमेवाह अदभ्रचक्षुषा अनल्पज्ञानेन पितृयात्मनोऽर्धे
हृदयार्धे इति निरूपिता धृता यतनोऽर्धेन शरीरस्य इति व्याख्यातो अतो मामनुगृहाण याचितः सन् १४ अभिभा
षितो भाषितः कः इदं यानाह मर्मभिद इति येन तान् कुवागिषून् दक्षकृतान् स्मारितः सन् १५ अ

कथं सुतायाः पितृगेहकौतुकं निशम्य देहः सुरवर्य नेङ्गते अनाहूता अप्यभियन्ति सौहृदं भर्तु
र्गुरोर्देहकृतश्च केतनं १३ तन्मे प्रसीदेदममर्त्य वाञ्छितं कर्तुं भवान्कारुणिको बताहर्ति त्वया
त्मनोऽर्धेऽहमदभ्रचक्षुषा निरूपिता मानुगृहाण याचितः १४ ऋषिरुवाच एवं गिरित्रः प्रि
ययाभिभाषितः प्रत्यभ्यधत्त प्रहसन्सुहृत्प्रियः संस्मारितो मर्मभिदः कुवागिषून्यानाह को
विश्वसृजां समक्षतः १५ श्रीभगवानुवाच त्वयोदितं शोभनमेव शोभने अनाहूता अप्यभियन्ति
बंधुषु ते यद्यनुत्पादितदोषदृष्टयो बलीयसानात्म्यमदेन मन्युना १६ विद्यातपोवित्तवपुर्वयः
कुलैः सतां गुणैः षड्भिरसत्तमेतरैः स्मृतौ हतायां भृतमानदुर्दृशः स्तब्धा न पश्यन्ति

नाहूता अप्यभियन्तीति तथापि उदितं शुभं तत्ताभ्यां न सन्देहः किन्तु अनात्म्यं देहाद्यहंकारः तत्कृतेन मन्युना चेत्ते बन्धवो यदि अनुत्पादितदो
षदृष्टयो भवन्ति तर्हि न उत्पादिता अपि तु उत्पादिता दोषदृष्टिर्येषां ते १६ ननु विद्यादिगुणयुक्तो दक्षः कथं दोष
महत्सु कथं दोषदृष्टिर्भवेत्तत्राह विद्यादिभिरेव स्मृतौ हतायां विवेकज्ञाने नष्टे सति भूयसां महतां धा
मानं यथा महत्त्वं न पश्यन्ति हि ननु गुणैः कथं विवेकनाशः तत्राह सतां गुणैः विवेकहेतुरपि असत्तमा ना

८

8A

सजनवपेत्स्यावेवंफट्ष्णागृहान्प्रतीयानतावलोकयेत श्रुतवस्थितिविततमेवाह येवक्रियांकुटिलया
कुद्धास्य यूपंतिस्रारोपिताउतेभितागुर्णेषु तात्यारोपितभूमिंतेरारोपितागुरितिवा १८ ननुसजनानांगृह
3 सहद्रिंगितत्वेनपांवेष्टितंवसोटत्वेननस्यतुःसहमादित्याहतयेतिश्रुरिभिःशिलीमुखैःवाणैः श्रदि
तानाःखेदितत्वोज्ञापितयानत्वयेप्सते यतःशोतेनखापितिस्थानोदुरुक्तिभिर्मर्ममताडितोयथादूयताहृद्
दिवानिशांतप्यति १९ मयितत्रगतायानेयंशांकेतितेनतत्राह यत्केनित्रितेनडक्तृच्छ्रगतिःस्थितिर्यस्य

तेनापृष्टयत्नांसज्जनत्वपेतयागृहान्नीयादनवस्थितात्मनां येभ्यागतान्वक्रधियाभिवदन्ते
श्रारोपितभूमिरमर्षितात्रिभिः १८ नयाविभिर्निवध्यतेशिलीमुखैःशोतेर्दिनांगोहृदयेनदू
यता स्थानेयथावक्रधियोदुरुक्तिभिर्दिवानिशांतप्यतिमर्मताडितः १९ यत्केनवसुकृच्छ्
गतेःप्रमाप्तेःप्रियात्मजानानाममित्रसंश्रुसंमता श्रयापिमानेपितुःप्रपश्यसेमदाश्रयात्कः
पवितप्यतेयतः २० पापच्यमानेनहृदात्रवेन्द्रियःसमृद्धिभिःपूरुषबुद्धिसाक्षिणां श्रक
ल्पयधामपिरोढुमंजसापरंपदंद्वेष्टिययासुराहरिम २१

तस्यात्मजानांकन्यानांमध्येत्वंप्रियाभिमेसंमतासि पितुःसकाशात्मानंनलप्स्यसेमदाश्रयात्मत्तोवंथा
ते २० ननुभगवन्नयाकिमितिदुःखितःस्तोयतोसौत्वांद्वेष्टिश्रुतश्राह पापच्यमानेनालंदह्यमानेना
हृदातुरःसिन्द्रियःकाभिःपुरुषोजीवःतस्यबुद्धिस्तिनतसाक्षिणांनिरहंकाराणाममितर्ध्यैः समृद्धिभिः
श्रपाकीर्णविदिभिःपर्षांपरंस्यात्नंपैश्वर्यंप्रात्मकल्पः श्रसक्तःसनपरंपदंद्वेष्टिश्रसुरायथाहरिंके
वलंद्वेष्टीति २१ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भाव.
टी.
९

नतुतत्पदमुक्त्यानविनयाद्यकरणादेवजातत्वामीनवाह हेसमर्थ्यमेप्रभोहंमारिकेंमियोननैर्धाहिधीय
तेतत्प्राणैः साधुविधीयतेमाधुलमेवाह परस्मैश्रीवासुदेवायगुह्याशयायसर्वान्तर्यामिणएवतद्वचेतसैवपरि
पूर्णेतस्मिन्कायकव्यापारायोगात मूर्तान्तर्यामिरूपमनसासर्वंकृतमितिभावः २२ किंच नकेवलमध्या
गतेष्वेववासुदेवरूपमानमनेक्रियते किंतन्निरूपमेवमनसिवासुदेवस्थितमिति इत्याह विशुद्धेमनसिमनः क
रणामन्ययोगावासुदेवपदाहितेवसुदेवशाह्निनोकेकृतः यतस्माततत्रतस्मिन्सत्वेपुमानवासुदेवईय
तेप्रकाशते अपगतमाहृतमावरणा यस्मात्सत्वप्रयमर्थः वासुदेवेभगवतिप्रतीयतइतिहिवासुदेवःपरमे

प्रत्यहम्मः प्रसन्नयरणाभिवादनेविधीयतेसाधुमिथः समर्थ्यमे प्राणैःपरस्मैपुरुषायवेतसागुह्या
शयायैवनदेहमानिने २२ सत्वेविशुद्धेवसुदेवशब्दितेयदीयतेतत्रपुमानपावृतः सत्वेवत
स्मिन्भगवान्वासुदेवो ह्यधोक्षजोमेमनसाविधीयते २३ तत्तेनिरीक्ष्योनपितापिदेहकृ
द्दक्षोममद्विट्तदनुव्रताश्चये योविश्वसृग्यज्ञगतंवरोरुमामनागसंदुर्वचसाकरोत्तिरः २४

परःप्रसिद्धः सत्वविशुद्धेसत्वेप्रतीयते अतःप्रत्यपार्थेनप्रसिद्धेन प्रकृत्यर्थोनिर्द्धार्यते ततश्चवासयन्निदेवमिति
व्युत्पत्त्याभावार्थंमेतस्मिन्निति वासुदेवः दीप्यतेयोनतइतिवा वसुभिःगुणैर्दीव्यतिप्रकाशतेइतिवावासुदे
वशब्दवाच्यं शुद्धंसत्वंततः किमतआह सत्वेचतस्मिन्मेमयानमस्कारेणानुविधीयतेमेव्यतेइत्यर्थः मनसेति
पाठेमनसाविशेषणधीयतेध्यायतेचिंतयतइत्यर्थः सदानतः अधोभूतेषुप्रत्याहृतेष्वक्षेषुजायतेप्रका
शतेइंद्रियागोचरइत्यर्थः २३ तस्मात्त्वयानतिरीक्षः देहकृदपीतिबोधकत्वादिति अपवादिकपितृ
तब्याहृत्यर्थेद्विट्पानुः तदेवाहहेवरोरुदत्तुःविश्वसृजोयज्ञगतंमांनिपराधंतिरस्करोतितिरस्कृत
वान २४॥

२१

9A

विपतेरेवमारब्धरीतिमहत्वोतिह्याविक्रम्यपतः संभावितस्यप्रतिष्ठितस्ययदाभवतितदासपराभवः
तस्यमरणायकल्पते ४९ इतिश्रीभा ष्ठे पि यांचतुर्थस्तृतीयः ३ चतुर्थेपिपतिंहित्वागत्वापित्राविमा
निता रूषानिर्भर्त्स्यतां यत्नेनहोदिदृमितीर्यते ऽभयमनुत्वातेबलान्निवारणेच सहृदिदृत्वः निष्क्र
मतीभवातपत्रिशांकितापुनर्निविशतीचनदासास्तीहिथामबभूवः १ सुहृद्दांदिदृत्वायाः प्रतिग्रा
मेनदुर्मनाः प्रस्त्वणांकलाभिःलेपोःप्रतिविह्वलाव्याकुला प्रप्रतिरूषेसमानेरूषोनररहित
यदिव्रजेप्पस्यतिहायमहत्वोभद्रंभवत्याननतोभविष्यति संभावितस्यस्वजनात्पराभवोयदास
मयोमरणायकल्पते २८ इतिश्रीभा व चतुर्थेर यो पः २ मे पः पतावदुक्त्वाविरराममशं
करः पत्न्यंगनाशंमुभयत्रचिंतयन सहृदिदृत्वः पत्रिशांकितात्भवात्रिष्क्रामतीनिर्विशतीहि
धासमा १ सहृद्दिदृत्वापतिवातदुर्मनाः स्नेहाद्रुदंत्यास्रुकलातिविह्वला भवंभवान्यप्रतिपूरु
षंरूषाप्रधक्ष्यतीवेक्षतजातवेपथुः २ ततोविनिःश्वस्यसतीविहायतंशोकेनरोषेणचदूयता
हृदा पित्रोरगातस्त्रैणविमूढधीर्गृहान्प्रेम्णात्मनोयोर्धमदात्सतांप्रियः ३ तामन्वगच्छन्द्रुतविक्र
मांसतीं एकांत्रिनेत्रानुचराःसहस्रशः सपार्षदयक्षामणिमन्मदादयः पुरोवृषेंद्रास्तरसागतव्य
पेतत्पतीवभसीकृताप्यतीवरूपाजातोवेपथुः कंपोयस्याः ४ ततस्तंविहायपित्रोर्गृहानगातगतवतीप्रभु
पः प्रीत्यातस्या आत्मनोर्द्धस्यार्धमदात त्यागेहेतुः स्नेहेपंसीत्वभावःतेनविमूढाधीर्यस्याःसा ३ द्रुतविक्रमां
शीघ्रगच्छंतीमहपार्षदैयदेसंवर्तमानाः मणिमान्मदश्चप्रादिर्येषांतेपुरःपुरतोवृषेंद्रोयेषांतेगतसव्याज
र्भयाः रुद्रातिक्रमेणतस्यानमनादागताव्यययाइतिवा ४ तांवृषेंद्रमारोप्यशारिकादिभिःक्रीडोपक
रणैः स्वलालपमानादिभिस्त्वमहाराजविशेतिभिः सहविटंकिताःशोभितायपुः यानिकापठतमिद्गृहीता

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

साम्नां वेदघोषः तेनोर्जितं शोभमानं यज्ञसंवेदि पशुविशसनं यस्मिन् यद्वा तेनोर्जितमतिशयितं य
ज्ञवैशसं मृत्युस्पर्धी यस्मिन् पैतनं यज्ञस्थानं समाविशद्देवी विबुधैश्च वधं मृदादिभिः निराकृतानि।
मितानि भाजनानि पात्राणि यस्मिन् ७ कश्चन नाद्रियत नादरं कृतवान् यज्ञकृतो दक्षात् यद्भयं तस्मात् न
गृहीतवत्यः तेन विमानितां स्वसॄर्जननीं च वर्जयित्वा ताः सादराः परिषस्वजुः आलिंगितवत्यः प्रेमाश्रुभि

ब्रह्मघोषोर्जितयज्ञवैशसं विप्रर्षिजुष्टं विबुधैश्च सर्वशः मृद्दार्वयःकांचनदर्भचर्मभिर्निसृ
ष्टभांडं यजनं समाविशत् ६ तामागतां तत्र न कश्चनाद्रियद्विमानितां यज्ञकृतो भयाज्जनः ऋते
स्वसॄर्वै जननीं च सादराः प्रेमाश्रुकंठ्यः परिषस्वजुर्मुदा ७ सौदर्यसंप्रश्नसमर्थवार्तया मात्रा
च मातृष्वसृभिश्च सादरं दत्तां सपर्यां वरमासनं च सा नादत्त पित्राप्रतिनंदिता सती ८ अरुद्र
भागं तमवेक्ष्य चाध्वरं पित्रा च देवे कृतहेलनं विभौ अनादृता यज्ञसदस्यधीश्वरी चुकोप
लोकानिव धक्ष्यती रुषा ९ जगर्ह सामर्षविपन्नया गिरा शिवद्विषं धूमपथश्रमस्मयं स्व
तेजसा भूतगणान्समुत्थितान् निगृह्य देवी जगतोऽभिशृण्वतः १०॥

र्निरुद्धः कंठो यासां ७ अप्रतिनंदिता अनादृता सती इदं न गृहीतवती कथं सौदर्याः सोदरास्तेन भगि
नीनां यः संप्रश्नः तत्र समर्था योग्या या वार्ता तया सह दत्तां नादत्त नाश्रितवतीत्यर्थः ८ न विद्यते रुद्रस्य
भागो यस्मिन् तं देवे रुद्रे कृतं हेलनं अवज्ञानं आह्वानाकरणात् ९ जगर्ह निंदितवती अमर्षेण कोपे
न विपन्नया व्यक्तया गिरा शिवं द्वेष्टीति शिवद्विट् तं धूमपथः कर्ममार्गः तत्र श्रमः अभ्यासः तेन स्मयो गर्वो

10-A

त्रिंशमेवाह नयस्येति त्रयोदशभिः मुक्तवैरके तत्क विरोधे तस्मिन् शिवे भवंतं ऋते विना कतमः प्रतीपये
न प्रतीकूलमाचरेत वैराभावेऽप्यत्र वः यस्य लोके ऽतिशायनः अतिशयवान्नास्ति तथाऽप्रियश्चाप्रियश्च
नास्ति समस्यात्मा इति अतिशायेन प्रियो नास्ति देहभृतां प्रियो यस्मात्तस्मात् समस्तस्यात्मनि कारणभूते
ममन्नद्रूपः इति वा ॥ ननु वप्रतिकूलकरणं तु यथा महत्तम मद्द्रोहेणाम्सा वा तद्द्रोहेण वनत्र गुरूणां
वानविध्यंवरंती महत्तम मद्द्रोहमाहुः दोषानि तिद्वाभ्यां हे द्विज तेत्यपि देवः भवादृशः नांदृशाः अत एव कः
परेषां गुणेषु दोषानेव गृह्णंति न तु गुणान केचिन्न मध्यस्थागुणेषु दोषान्न गृह्णंति किं तु यथास्थि

श्रीदेवी वा न यस्य लोकेऽस्त्यतिशायनः प्रियः तथाऽप्रियो देहभृतां प्रियात्मनः तस्मिन्समस्त
त्मात्मनि मुक्तवैरके ऋते भवंतं कतमः प्रतीपयेत ॥ दोषान्परेषां हि गुणेषु साधवो गृह्णंति केचि
न्न भवादृशाद्विज गुणांश्च फल्गून्बहुलीकरिष्णवो महत्तमास्तेष्वविदद्भवानघं ॥ नाश्चर्य
मेतद्यदसत्सु सर्वदा महद्विनिंदा कुणपात्मवादिषु सेर्ष्यं महापूरुषपादपांसुभिर्निरस्तते

तौ न गुणदोषाविवेकेन गृह्णंति ते तु महांतः उच्यंते साधवस्तु केवलं गुणानेव गृह्णंति न दोषान् ते
तु महत्तराः उच्यंते महत्तमास्तु दोषं न गृह्णंति प्रत्युत फल्गून् तत्वान् अपि गुणान् बहुलीकरिष्णवो
भवंति तेषु भवान् अघं अविरतं विदितवान् कल्पितवानित्यर्थः तच्च ब्रह्मनिष्ठान् अभिमुख्य कल्पितवानित्यपे
नमः वित्ते ॥ एतच्च दुर्जनेषु युक्तमेवेत्याह नेति कुणपं नरं शरीरं तदेवात्मेति वदंति ये तेषु ईर्ष्या अस
तिः सेर्ष्यं यथा भवत्येवं महतां विनिंदेति यदेतदाश्चर्यं न भवति सेर्ष्यं निरस्ततेजः प्रभावो येषामिति
वा यद्वा पि महापुरुषाः संतिदाम महत्तेन तयापि तत्पादरेणवः तेदंसह माना नेषां तेजो ऽस्ति निर

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नदेवं महद्द्रोहमुक्त्वा तस्मिन्नेव कृतं द्रोहमाह यदिति द्वाभ्यां यद्द्व्यक्षरं तस्मात् शिवइति तन्नाम सिद्धं नाम
नृणां सकृदेव प्रसंगादपि इति केवलं गिरेरितं उच्चारितं तेनतं मनः शुद्धं कृतं तथाहि सकृदपि प्रसंगादापतितमपि
वेदेहि गलेस्थाप्यमानमाल्यादि प्रह्लादोपि शिवेतरः अमंगलरूपः १४ पापहंतृत्वमुक्त्वा भुक्तिमुक्ति
प्रदत्वेनापि शिववदवर्ण्येत्याह यत्पादपद्मं मनोलिभिः ब्रह्मरसः ब्रह्मानंदः स एवासवो मकरंदः
तदर्थिभिः यश्चार्थिनः सकामस्य लोकस्य ताश्चाशिषो वर्षति १५ यदुक्तं अशिवो वामदेवो ... शिवइति

यद्व्यक्षरं नाम गिरेरितं नृणां सकृत्प्रसंगादघमाशु हंति तत् पवित्रकीर्तिं तमलंघ्यशासनं
भवानहो द्वेष्टि शिवं शिवेतरः १४ यत्पादपद्मं महतां मनोलिभिर्निषेवितं ब्रह्मरसासवार्थिभिः
लोकस्य यद्वर्षति चाशिषोर्थिनः तस्मै भवान्द्रुह्यति विश्वबंधवे १५ किं वा शिवाख्यम
शिवं न विदुस्त्वदन्ये ब्रह्मादयस्तमवकीर्य जटाः श्मशाने तन्माल्यभस्मनृकपाल्यवसत्पिशाचै
र्ये मूर्धभिर्दधति तच्चरणावसृष्टं १६ कर्णौ पिधाय निरयाद्यदकल्प ईशे धर्मावितर्य
सृणिभिर्नृभिरस्यमाने छिंद्यात्प्रसह्य रुशतीमसतीं प्रभुश्चेज्जिह्वामसूनपि ततो विसृजे

यच्चोक्तं प्रेतावासेष्वित्यादि तत्रोत्तरमाह किं वेति योजना अवकीर्य श्मशाने वसतीति स
तस्य श्मशानस्य माल्यानि भस्मानि नृकपालानि च भूषणानि येन संति यस्य तद्भावेनान्ये न विदुः किं वद
न्येवेति चेत् न तथा सति ... तद्वचनादवसृष्टं गलितं निर्माल्यं ये मूर्धभि
धारयंतीति १६ इदानीं देहं त्यक्तुकामा धर्मं तत्सूचयन्ति कर्णावाच्छाद्य निर्गच्छेत् यद्यपि मर्त्ये मारयि
तं वा कल्यो न भवति कराद्यधर्मावितरि नियमेन रक्षके ईशे स्वामिनि सृणिभिर्निरंकुशैर्नृभिरस्यमाने

11-A

नवनवनुत्पन्नेपि प्रीतिकंठोनीलकंठः तन्निंदकात्प्रमादात्अन्नस्यापवित्रस्य त्यागे विना नशुद्धिरिति।
दृष्टांतेनाहुः न्नस्य भक्षितस्यान्नस्योद्धरणं वमनमेव पुंसः शुद्धिप्रवर्तते १८ यदुक्तं लग्नक्रियायाश्च वयद्
तितत्राह नेतिवेदवादानुविधिनिषेधरूपान्स्वपवलोकेचान्यदेवममाग्रास्य महतोमुनेः मस्यांवि
रक्तस्य मतिः नानुवर्तते निवृत्ताधिकारस्थात् अधिकारभेदं दृष्टांतेन यथादेवानां गतिराकाशापवम
नुष्याणां पृथिव्यामेव अत्रतः स्वधर्मे प्रवृत्तिलक्षणेवास्थितः सन्परमन्यो धर्मं पुरुषं वानदितिपेत् न
निरेव यवस्थिताधिकारकेनोभयोः सत्यज्ञातनंतिपेदेवतिवान्वयः १९ एतदेवोपपादयन्नाह अ

श्रुतमत्वोत्पन्नमिदंकलेवरंनधारयिष्येपितिकंठगाहितः नगुस्पमोहाद्धि विशुद्धिमेथसोगु
गुप्मितस्योद्धरणंप्रवर्तते १८ नवेदवादानुवर्ततेमतिः स्वपवलोकेरमतामहामुनेः यथा
गतिर्दिवि वमनुष्ययोः पृथक् स्वपवधर्मेनपरेदितिपेत् १९ कर्मप्रवृत्तेचनिवृत्तमप्युतंवेदे
विविधोभयलिंगमाश्रितंविरोधितयोगपदेककर्तृरिहयंतत्याववस्थाकर्मनर्क्षेति २०

इत्यादिनाहोराद्यारनिवृत्तेश्रमस्मादिकर्तनेमतत्पमेवयतः वेदेमाश्रितं विहितंतत्तुविविच्यतत्त्वमवस्थायाश्रि
ते नतविरोधेतात्अवस्थायाश्रितं अवस्थामेवाह उभयरागवैराग्यलक्षणालिंगंचिह्नमधिकारविशे
षणायस्मिन्तननुयाववत्जीवमग्निहोत्रंजुहोतिपालोदानअयात्रिषुमेवं अवस्थाप्रनीयते सत्यंत।
थाप्युभयोरेकाधिकारेविरोधात्तयावस्थेयतीत्याह युगपद्भावौयोगपदेनैकस्मिन्नकर्तर्यरितकर्म
द्वयंविरोधिननुतर्हिनिवृत्तेकर्मपिवेनापिकर्तव्यमेवनेत्याह अवस्थामात्रापिवेकिंचिदपिकर्मन
र्क्षेतिनप्राप्नोति अतोयथाप्रवृत्तनिवृत्तयोः परस्परधर्माकरणेनदोषः तथैवेतदुभयधर्माकरणे।

निवृत्तिलक्षणे ५

भोगवदं ३

श्री भाग टी० १२

विनाभस्मकृतेनस्वानः तथाग्रहस्त्यादिनायोभोगोग्रभावकुकः तत्राहदेहपितः अग्माभिराश्यिता ... ताश्रि
ताः पदव्यः श्रुतिमार्गादिसमुद्भयः वः युष्माकं केनमेतीत्यर्थः यत्नोकः पदव्योयत्रशालासेवभवंति ताश्वतद
त्रेनयत्नयातेनात्रेनतद्गैः केवलमीरिताधूमवर्त्मभिरग्रभुस्यंतेयाश्रमस्तादव्यः तास्तनेवंभूता किंतद्ग्रव्यक्त
लिंगाः श्रव्यक्तलिंगहेतुर्यो साक्षाद्धामाद्यप्रभवत्वात श्रवधूतैर्बुल्लविद्भिः सेविताः श्रतोहमायोरूढोट
विद्दुतिगर्वमाकृथाइतिभावः २१ किंवहुनोक्तेनइमंदेहंत्यक्ष्याम्येवेत्याह द्वाभ्यां पतेननालेनहृष्यंते
मावः पदव्यः पितरः स्मरोचिता यायत्रशालासनेधूमवर्त्मभिः तदन्नतत्सरसभृङ्गिरीरिताग्रव्य
क्तलिंगाश्रवधूतसेविताः २१ नैतेनदेहेनहरेकृतागसोदेहोद्भवेनालमलेकुजन्मना व्रीडाम
माभूत्कुजनप्रसंगतः तज्जन्मधिग्योमहतामवद्यकृत् २२ गोत्रंत्वदीयं भगवान्वृषध्वजोदा
क्षायणीत्याहयदाससुद्गमनाः व्यपेतनर्मस्मितमाशुतद्ध्यहंव्युत्स्रक्ष्यएतत्कुणपंत्वदंगजं २३
मैत्रेय उवाच इत्यध्वरेदक्षमनूयशत्रुहन् क्षितावुदीचीनिषसाददेशप्रवाक्स्पृहाजलपि
किंमपिबलमेव कथंभूतेनकुजन्मना तद्देवाह हरेकृतापराधस्यतवदेहाद्भूतेनतज्जन्मयोयं देहःके
यंत्यक्ष्यामीत्याह कुजनस्यतवप्रसंगतः संबंधात्तममलज्जाभूत महतः योमहतांश्रप्रियकर्तातस्मायज्ज
न्मतद्धिकृत्स्नंवंधात्स्माद्धिमित्यर्थः २२ किंचपरिहासादिषु विनोदेनापिदाक्षायणीतिसंवोधयं
त्वदीयंवलक्षवंधवाचकंगोत्रंनामयदाहवृषध्वजस्तदाहंशुद्धामितिनदाहंव्यपेतनर्मस्मितयथाभवत्येवंस
दुर्मनाश्चभवति खिन्नचित्ताभवामि तत्तस्मात्प्रसिद्धिंतंपततः कुणपशरीरंव्युत्स्रक्ष्येत्यक्ष्यामि २३ इतीत्यध्व
रेवाक्ह्रुतापरोशत्रुहन्कोपादिविकृतिन उदीचीं उदीच्यांदिशिप्रत्यग्भ्रमेण उदक्स्पृश्यलीशांतवाक्शुहीन। १२

12-A

योगमार्गमेवाह कृत्वेति अनिलौ प्राणापानौ ऊर्ध्वाधोवृत्तिकौ निरोधेन समानीय कृत्वा नाभिचक्रे कृ
त्वा ततः उदानमुत्थाप्य धिया सह हृदि स्थापयित्वा कण्ठमार्गेण भ्रुवोर्मध्यमनयत् २५ महतां श्रेष्ठतमेन २६
चरणाम्बुजे आसवं भजनानन्दं भर्तृस्वरूपं न ददर्श देहं स च समयः प्रज्वलितोऽभूत् समाधिना जातो योगाग्निस्ते
न २७ खे भुवि च हाहेत्यादिवादः तमेवाह हंतेति विषादे दैवतमस्य शूलपतेस्तस्य प्रिया केन दक्षेण प्रको

कृत्वा समानावनिलौ जितासना सोदानमुत्थाप्य च नाभिचक्रतः शनैर्हृदि स्थाप्य धियोरसि स्थि
तं कण्ठाद्भ्रुवोर्मध्यमनिन्दितानयत् २५ एवं स्वदेहं महतां महीयसा मुहुः समारोपितमङ्कमादरात् जि
हासती दक्षरुषा मनस्विनी दधार गात्रेष्वनिलाग्निधारणाम् २६ ततः स्वभर्तुश्चरणाम्बुजासवं जगद्गुरो
श्चिन्तयती न चापरं ददर्श देहो हतकल्मषा सती सद्यः प्रजज्वाल समाधिजाग्निना २७ तत्पश्य
तां खे भुवि चाद्भुतं महद्धाहेति वादः सुमहानजायत हन्त प्रिया दैवतमस्य देवी जहावसून्केन सती
प्रकोपिता २८ अहो अनात्म्यं महदस्य पश्यत प्रजापतेर्यस्य चराचरं प्रजाः जहावसून्यद्विमतात्म
जा सती मनस्विनी मानमभीक्ष्णमर्हति २९ सोऽयं दुर्मर्षहृदयो ब्रह्मध्रुक् च लोकेऽपकीर्तिं महतीं
मवाप्स्यति यदङ्गजां स्वां पुरुषद्विडुद्यतां न प्रत्यषेधन्मृतयेऽपराधतः ३० वदत्येवं जने सत्या
दृष्ट्वासुत्यागमद्भुतं दक्षं तत्पार्षदा हन्तुमुदतिष्ठन्नुदायुधाः ३१ तेषामापततां वेगं निशाम्य

पिता सती २८ महदनात्म्यं दौर्जन्यं अस्य पश्यत सर्वं चराचरं यस्य प्रजा एवं स्वाप्यस्य दुःखस्य हेतुः येन विमताऽवज्ञाता २९
दुर्मर्षमत्यसहनं हृदयं यस्य लोके जनमध्ये च ब्रह्मध्रुक् ब्राह्मणद्रोही च यद्यतः स्वीयामङ्गजां स्वतां प्रत्यषेधतः
स्वावज्ञया मृतये मरणाय उद्यतां न निवारितवान् पुरुषद्विट् इति च देवी ३० अद्भुतं दृष्ट्वा ३१ य

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

13

प्रवर्धमानैर्भृगुणा ये तपसा सोमं प्राप्ताः ऋभवो नाम देवा उत्थिताः ३३ ब्रह्मतेजसा उद्दीप्तैर्दीप्यमानैः २४
इति श्री वा री कायां च स्कंध चतुर्थः ४ पूर्वमेतत्सतीदेहत्यागमाकर्ण्य शंकरः वीरभद्ररूपोत्पा
दितेन दक्षमखानयत प्रजापतेर्हतोः निधनं कृतः तेनासत्कृतायाः तस्याध्वरे य ऋभवो देवास्तैः १ सधू
र्जटिः रुद्रः घोरः मन्नजरामुत्कृत्य उत्थाय उत्थितः सन् तां भुवि विससर्ज दष्टोष्ठपुटोयेन तडिदिवावह्नी

प्रवर्धमाना हूयमाने देवा उत्थितास्तेजसा ऋभवो नाम तपसा सोमं प्राप्ताः सहस्रशः ३३ तैरलातायु
धैः सर्वैः प्रमथाः सगुह्यकाः हन्यमाना ह्रियो भेजुः ब्रह्मतेजसा २४ इति श्रीभा व च स्कं
धे चतुर्थोध्यायः ४ मैत्रेय उवाच भवो भवान्या निधनं प्रजापतेरसत्कृताया अवगम्य नारदात् स्वपा
र्षदसैन्यं च तदध्वरर्भुभिर्विद्रावितं क्रोधमपारमादधे १ क्रुद्धः सुदष्टौष्ठपुटः स धूर्जटिर्जटां तडि
द्वह्निसटोग्ररोचिषं उत्कृत्य रुद्रः सहसोत्थितो हसन् गंभीरनादो विससर्ज तां भुवि २ ततोतिका
यस्तनुवा स्पृशन्दिवं सहस्रबाहुर्घनरुक् त्रिसूर्यदृक् करालदंष्ट्रो ज्वलदग्निमूर्धजः कपालमा
ली विविधोद्यतायुधः ३ तं किं करोमीति गृणंतमाह बद्धांजलिं भगवान्भूतनाथः दक्षं सयज्ञं
जहि मद्भटानां त्वमग्रणी रुद्र भटांशको मे ४ ॥

नां च सटाः ज्वालास्तद्वत् उग्रं रोचिर्यस्यास्तां २ ततो नैरायासकाशात् अतिकायो वीरभद्रो जात इति
द्वाभ्यां तनुवा तन्वा देहेन दिवं स्पृशन् सहस्रबाहुरित्यर्थः घनरुक् मेघवर्णः त्रयः सूर्या इव दृष्टयो नेत्राणि य
स्य करालाः दंष्ट्रा यस्य ज्वलदग्निरिव मूर्धजा यस्य कपालमालायुक्तः विविधान्युद्यतान्यायुधानि
यस्य ३ हे रुद्र हे भट पुष्ट कपालमद्भटानामग्रणीः सन् सयज्ञं दक्षं जहि यतस्त्वं मे अंशोसि इति भा

श्री भाव टी १२

१२

मन्युनारुद्रेणापरिवक्रमेदविनीवृकाय अमंगामयनिचातेयत् रंहोवेगः तेनभोतातमहीयसांबलीय
सामपिमहः सहिमंबलेमेदंहेमेमने ९ नगदंतकोऽमृतः तस्याप्यनेकेसृलेवाषयंतिशाहंकृवेतो।
तिवोषणानिवृषुराहीविभूषणानियषोः तौः प्रेंचीयस्पमः ? ककभिदिषिनमोनभवति किंतवत
तिलानाहः रनपततकृतोभूतदस्युः वितयामासः हतंतरंभवेनोत्याति कंकल्पयंतिवानाइति ८
सतामभावेदेतः प्राचीनबर्हिः तदानीततोराजाजीवतिनकल्पतेनपीतंत्रीयते ८ प्रमतिदेदाप
प्राप्तमपवंकुपितेनमन्युनामदेवदेवंपरिवक्रमेविशं मेनेतदात्मानमसंगांहसामहीयसांता
तमहः साहित्त्वं ५ अन्वीयमानः सहरूदपाषेदेभूशेनदष्टुर्भ्येनदत्तभैरवं उद्यमप्यसृलंमगदंत
कोऽतकंमप्राद्ववद्गोपणभूषणांबुः ६ अयत्निनोयनमानः सदस्याः ककृपदीचाप्रमनीत्य
रेगः तमः किमेतत्कुतएतदद्रोऽभूदितिहिंसाद्विजपत्नांस्वदस्युः ७ वातानवातिनहिंसेतिरा।
स्यवः प्राचीनबर्हिर्नीव्यतिहोऽप्रदंडः गावोनकल्पंतइदंकुतोरजो लोकोऽधुकिंप्रलयायक
ल्पते ८ प्रमतिमिश्राः स्त्रियउद्विग्नचित्ता ऊचुर्विपाकोवृजिनस्यैवतस्य यत्पश्यंतीनांदुहितॄ
णांप्रजेशः सुतांसतीमवदध्यावनागा ९ यस्त्वंतकालेव्युप्तजटाकलापः स्वशूलसूच्यर्पितदि
ग्गीसामित्राभुजोद्धास्त्रध्वजाविपाकः फलेपशुपतीनामितितस्याद्भुःखोविषेमेहेतः श्रवदत्सौप्रलकात
वोन अन्नानागमनानामे ९ नेवंदेवतावत्तमात्रेकिंतरुद्रावितानंप्रपिप्रतोनास्यमदंभविष्यतीत्याहुः
यस्त्विति स्वभ्यंगुद्धोविकीर्णजटाकलापोयस्यस्वशूलस्याग्रेऽर्पिताः श्वेतादिग्गजेंद्रायस्य उदिता
स्त्रभिमतान्यस्त्राणियेनस्तदाबोवाद्दवपवधनाः तान्वितनसहर्षेतान्तन्मत्सेः अट्टहासः कठोरा

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

14

श्री भा० स्कं ४

आमर्षयित्वा असहत्वं मुखं कृत्वा मन्युमनुतेः क्रोधप्राप्तं उदस्य ः उत्थित्वा ग्रीभागतो न तत्र मे वा येन पुनस्तते को
पयतो विधातः यदि किं स्वाभिस्यात् न स्यात् देवका न्यस्य कथयाः ॥ उद्दिष्या प्रचलिता रुमस्य गते न तवर्त्तु य
यामवत्येवमुद्यमाने सति उत्पातान्नामाः महोत्पाता उत्थिताः पर्यकम् सर्वतश्चकंपे भूः नाम हात्मनोपि दह
सुभयावहाः ॥ नानाप्रायुधानि येषां वामनकैः ह्रस्वैः रुद्यतायुधैः पिंगैः कपिलैः पिशंगैः पीतैः म

आमर्षयित्वा तं ममन्युस्तेन संमत्युमनुतं उद्विघ्न हं भ्रूकुट्या करालदंष्ट्राभिरुदस्तभागणां स्यात्त्व
स्ति किं कोपयतो विधातुः ॥ बहुवमुद्विग्न दृशोच्यमाने जनेन दक्षस्य मुहुर्महात्मनः उत्पे
तुरुत्पाततमाः सहस्रशो भयावहा दिवि भूमौ च पर्यक् ॥ तावत्स रुद्रानुचरैर्मखो महानु
नायुधैर्वामनकैरुदायुधैः पिंगैः पिशंगैर्मकरोदराननैः पर्याद्रवद्भिर्विदुरान्वरुध्यत ॥
केचिद्बभंजुः प्राग्वंशं पत्नीशालां तथापरे सद आग्नीध्रशालां च तद्विहारं महानसं ॥१४॥ रु
रुजुर्यज्ञपात्राणि तथैके ग्नीननाशयन् कुंडेष्वमूत्रयन् केचिद्बिभिदुर्वेदिमेखलाः ॥१५॥ अबाध
न्त मुनीनन्ये एके पत्नीरतर्जयन् अपरे जगृहुर्देवान् प्रत्यासन्नान्पलायितान् ॥१६॥ भृगुं बबंध
मणिमान्वीरभद्रः प्रजापतिं चंडेशः पूषणं देवं भगं नंदीश्वरो ग्रहीत् ॥१७॥ सर्व एवर्त्विजो दृष्ट्वा

करस्वेवोदरमानने येषां तैः परितो धावद्भिः स्वरुद्धः ॥ यज्ञशालायाः पूर्वं पश्चिमस्तंभयोः अर्पितेः
वंशः पश्चिमायतः काष्ठं प्राग्वंशः तं यज्ञशालायाः पश्चिमतः पत्नीशाला यज्ञशालायाः उत्तरतः स्थितं स
दो मंडपं सदसः उत्तरतो हविर्धानं तस्योत्तरतः आग्नीध्रशाला तद्विहारं यजमानगृहं महानसं पाकभाज
नशाला ॥१४॥ रुरुजुः बभंजुः उत्तरवेद्यामेखलाः सीमाः मात्राणि ॥१५॥ ग्रावभिः अर्द्यमानाः नैकधाद्रव

14-A

उज्जहारसद्भूतवानुमसदस्यःसभायामवस्थितःसन्नक्ष्णायंतेपितृनिंदांकुर्वंतंदक्षंप्रतिनिकोचनेनप्रत्यनुद
तेप्रेरितवान् २० कालिंगदेशस्यानस्यानिरुद्धोद्वाहेबलभद्रोयथायथादंतानपातितवान् गरिमणि
गुरुतरेरुद्रेनिंद्यमानेदतःदंतान्दर्शयन्योऽजहाससहाससप्लुतोऽहसदितिपाठेहिवचनमेद्रापौस्वरूपंभव
तोत्यवतत्वमहितस्यापिपूर्वंसिदंतपातनंप्रसवितवान् तथाहिपूष्णोप्रपिष्टभागोदंतकोहितेदेवाश्चभुव
त्रितिहितस्यपोषणस्यहिद्वैवत्याभावात् नचैतस्यदंताभंतीतिवक्तव्यंस्यात् नचैतत्संगच्छतेदत्वा

भगस्यनेत्रेभगवान्पातितस्यरुषाभुवि उज्जहारसदस्थोक्ष्णायःशपंतमसूसुचत् २० पूष्णोह्य
पातयद्दंतान्कालिंगस्ययथाबलः शप्यमानेगरिमणियोहसद्दर्शयन्दतः २१ आक्रम्योरसि
दक्षस्यशितधारेणहेतिना छिंदन्नपितदुद्धर्तुंनाशक्नोत्त्र्यंबकस्तदा २२ शस्त्रैरस्त्रान्वितैरेवम
निर्भिन्नत्वचंहरः विस्मयंपरमापन्नोदध्यौपशुपतिश्चिरं २३ दृष्ट्वासंज्ञपनंयोगंपशूनांस
पतिर्मखे यजमानपशोःकस्यकायात्तेनाहरच्छिरः २४ साधुवादस्तदातेषांकर्मतत्तस्यपश्य
तां भूतप्रेतपिशाचानामन्येषांतद्विपर्ययः २५ जुहावैतच्छिरस्तस्मिंदक्षिणाग्नावमर्षितः
तद्देवयजनंदग्ध्वाप्रातिष्ठद्गुह्यकालयं २६ इतिश्रीभागवतेचतुर्थेपंचमोध्यायः ५॥

शंकानेत्राश्यस्यदंतयोनावस्याभेदेप्युक्तेनहिवचनेनसाध्यतेयुतपदपूष्णोनुग्रहेइद्याबदत्यतिपूषा
तेयजमानस्यदंतैर्भक्षतुपिष्टभुगितिकेवलस्यैतत्पिष्टभुक्त्वंभविष्यति अयमर्हतस्ययजमानस्यद
द्भिर्भक्षयिष्यतीत्यर्थः २१ छिंदन्नपीत्यत्रपिरस्यपीरवत्कीभविष्यति एवंत्र्यंबकोवीरभद्रः २२ अ
स्त्रान्वितैर्मंत्रसहितैरनिर्भिन्नानकृपयस्तयाभूतंदृष्ट्वेतिशेषः २३ सपशूनांपतिःमखेसंज्ञपने
यागंकंठनिष्पीडनादिरूपंमारणोपायंदृष्ट्वातेनोपायेनाहरत् २४ अमेध्यपशोस्तस्यदीनांनाद

पर्ययः असाधुवादः प्रभृतीतिशेषः २५ गुह्यकालयंकैलासं २६
इतिश्रीभावार्थेचतुर्थेपंचमः ५॥

श्री° भा° टी° ६

षष्ठेतुदेवसंघेनसहागत्यभवंविधिः सांत्वयामासहत्वादीञ्जीवितायर्थमाहयात अथदेवगणाः स्वयंभु-
वेन्यवेदयन्नितिद्वितीयेनान्वयः शूलादिभिः १ संछिन्नानित्रुटितानिभिन्नानिविदीर्णानिअंगानियेषां
सहऋत्विग्भिः सभ्यैश्चवर्तमानाः २ कस्यदक्षस्यनेयतुः नजग्मतुः विभुर्ब्रह्मातेजीयसिअतितेजस्वि
निपुरुषेकृतागसिसतिक्षेमायतत्रकृतागसि साबुभूषतामात्मपरार्थंकर्तुमिच्छतां सानतथाबुभूषांतेषांते

मैत्रेयः अथदेवगणाः सर्वेरुद्रानीकैःपराजिताः शूलपट्टिसनिस्त्रिंशगदापरिघमुद्गरैः १ सं
छिन्नभिन्नसर्वांगाः सर्त्विक्सभ्याभयाकुलाः स्वयंभुवेनमस्कृत्यकार्त्स्न्येनैतन्न्यवेदयन् २ उ
पलभ्यपुरैवैतद्भगवानब्जसंभवः नारायणश्चविश्वात्मानकस्याध्वरमीयतुः ३ तदाकर्ण्यवि
भुःप्राहतेजीयसिकृतागसि क्षेमायतत्रसाभूयान्नप्रायेणबुभूषतां ४ अथापियूयंकृत
किल्बिषाभवंयेबर्हिषोभागभाजंपरादुः प्रसादयध्वंपरिशुद्धचेतसाक्षिप्रप्रसादंप्रगृहीतां
घ्रिपद्मं ५ आशासानाजीवितमध्वरस्यलोकःसपालःकुपितेनयस्मिन् तमाशुदेवंप्रियया
विहीनंक्षमापयध्वंहृदिविद्धंदुरुक्तैः ६ नाहंनयज्ञोनचयूयमन्ये येदेहभाजोमुनयश्चतत्त्वंवि
दुःप्रमाणंबलवीर्ययोर्वायस्यात्मतंत्रस्यकउपायंविधित्सेत् ७ सइत्थमादिश्यसुरानजस्तैः
समन्वितःपितृभिःसप्रजेशैः ययौस्वधिष्ण्यान्निलयंपुरद्विषःकैलासमद्रिप्रवरंप्रियंप्रभोः ८

मायनभूयान्प्रायेणेतिलोकोक्तिः नभवेदित्यर्थः अथापिप्रसादयध्वंक्षमापयत येभवंतः बर्हिषोय
ज्ञस्यभागभाजंपरादुः दूराद्वर्जितवंतः प्रगृहीतांघ्रिपद्मंपादौप्रगृहीत्वेत्यर्थः ५ अध्वरस्यजीवितंपु
नः संधानंप्रार्थयमानाःसंतः यस्मिन्कुपितेसतिसपालोलोकोनभवेत् नश्येदित्यर्थः ६ तत्त्वंयत्
तत्त्वंनविदामिमः तमेवकोपिउपायंविधित्सेत्कर्तुमिच्छेत् अतस्माहमेतिपन्नस्तदानीतनरेषु यस्यतत्त्वंबल

वीर्ययोः प्रमाणमियत्तां बलविदुः वीर्यं पराक्रमः प्रमाणमियत्ता इति ६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

15A

कैलासं वर्णयति नम्नौषधीत्यादि वक्तदेशाभिः नरेतवैर्देवैर्नुष्टं ९ शृंगैरमणीरतिशंमित्युक्त्वेरणाद्भुयः क
ग्रभूतैः नानाधातुभिः विचित्रितैः नानाद्रुमलतागुल्माचितेषु १० नानाप्रमलानिप्रस्रवणानियेषुनाना
कंदराः सानवश्च येषु रमणीः सहक्रीडंतीनां ११ मयूराणां केकाभिः स्वनैः नादितं मदांधैरलिभिर्विमर्दि
तं मर्दनात् शोभाति विशेषः तद्याप्तं कूतैरक्तकंठानां कोकिलानां लापितैः स्वरैः अप्सेषांपतत्रिणां वह्न दुर्लतनीतैः ४
नम्नौषधीनयोमंत्रयोगासिद्धैर्नरैर्नतैः नुष्टं किन्नरगंधर्वैरप्सरोभिर्वृतं स्मरा ९ नानारमणीयैः शृं
गैर्नानाधातुविचित्रितैः नानाद्रुमलतागुल्मैर्नानामृगगणावृतैः १० नानामलप्रस्रवणैर्नाना
कंदरसानुभिः रमणीं विहरंतीनां रमणीः सिद्धयोषितां ११ मयूरकेकाभिरुतं मदांधालिभिर्मर्दि
तं स्वावितैः रक्तकंठानां कूजितैश्च पतत्रिणां १२ आह्वयंतमिवाद्धस्तैर्द्विजानां कामदुद्रुमैः व्रजंत
मिव मातंगैर्गृणंतमिव निर्झरैः १३ मंदारैः पारिजातैश्च सरलैश्चोपशोभितं तमालैः सालता
लैश्च कोविदारासनार्जुनैः १४ चूतैः कदंबनीपैश्च नागपुन्नागचंपकैः पाटलाशोकबकुलैः
कुंदैः कुरवकैरपि १५ स्वर्णार्णशतपत्रैश्च वेणुवेत्रकजातिभिः उत्पलैकैर्मल्लिकाभिश्च माधवीभि
श्च मंडितं १६ पनसोदुंबराश्वत्थप्लक्षन्यग्रोधहिंगुभिः भूर्जैरोषधिभिः पूगैराजपूगैःश्च जंबुभिः
जितैः १२ उद्धृतैः कृत्स्नशाखैः द्रुमैः द्विजानपतित्रिणः आह्वयंतमिवलोके हि हस्तप्रतिक्षेपैः सरोगा
कामिनामर्थिनां कुर्वंति आदिश्चोक्तिप्रहस्ताकारैः द्रुमैः तत्रत्यपादिश्वनैश्च तथा लक्षणतः स्यर्थः व्रजंतु ५
मातंगैर्व्रजंतमिव निर्झरस्वनिभिर्गृणंतं भाषमाणमिव १३ १४ चूतास्रयोनीपकदंबयोरवांतरजातिभे
दः वेणुकीचकयोश्च नीरंध्रसरंध्रत्वेन भेदः १५ वेत्रकजातिभिरित्यत्र वेत्रकाबेलाजातिर्मल

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भा॰स्कं॰
टी॰
१८

द्रुमजातिभिरन्याभिः सर्वांतरभेदसामान्यं १८ कुमुदादिसमृद्धिभिर्हंसादिभिर्नलिनीपुष्करकमलेमधु
रसपानमत्तैर्विहंगैर्नित्यानिपतितैर्ह्रदानि तैरुपशोभितं १९ मृगादिभिर्निषेवितेनाभिभिः कदली
गृहैः पूर्वं मृगगणाः इंगविशेषः तेनोक्ता इदानीं स्नानं येतोन्यपोन रुक्तं कदलीखंडैः संरुद्धानि
आह्ननानि नलिनीनां पुलिनानि तैः श्रीः शोभा यस्मिन् २० नेदयाभागयापर्यस्तं परिवेष्टितं सत्याः भ

ललितं साम्रातकाम्राद्यैः प्रियालमधुकेंगुदैः द्रुमजातिभिरन्यैश्च राजितं वेणुकीचकैः कुमुदो
त्पलकल्हारशतपत्रवनर्द्धिभिः नलिनीपुष्करं कूजत्खगवृंदोपशोभितं १९ मृगैः शाखामृ
गैः क्रोडैः मृगेंद्रैः ऋक्षशल्यकैः गवयैर्नामभिर्भिन्नैर्निर्जुष्टं महिषादिभिः २० कदलीखंडसंरु
द्धनलिनीपुलिनश्रियं पर्यस्तं नंदया सत्याः स्नानपुण्यतरोदया २१ विलोक्य भूतेशगिरिं वि
बुधा विस्मयं ययुः ददृशुस्तत्र ते रम्यामलकां नाम वै पुरीं २२ वनं सौगंधिकं चापि यत्र तन्ना
मपंकजं नंदा चालकनंदा च सरितौ बाह्यतः पुरात् २३ तीर्थपादपदांभोजरजसातीव पावने
ययोः सुरस्त्रियः क्षत्तरवरुह्य स्वपतिभिः सह २४ क्रीडंति पुंसः सिंचंत्यो विगाह्य रतिकर्शिताः २५
ययोस्तत्स्नानविभ्रष्टनवकुंकुमपिंजरं २६ वितृषोपि पिबंत्यंभः पाययंतो गजा गजीः २७

वान्याः भक्ताः स्नानेन पुण्यतरमतिसुगंधमुदकं यस्याः तया तत्र गिरौ वनं ददृशुः २१ यत्र वने तन्नाम
सौगंधिकं नाम पंकजं भवति जातावेकवचनं २२ पुरीं वर्णयति नंदा च तिवत्तर्भिः सरितौ पुराद्बाह्यतोभ्य
वतः तीर्थपादस्य हरेः पदांभोजरजसा २३ ययोर्विगाह्य प्रविश्य क्रीडंति २४ ययोरंभो विगततृषोपि
गजाः पिबंति तत्र हेतुः तासां सुरस्त्रीणां स्नानेन भ्रष्टं गलितं यन्नवं कुंकुमं तेन पिंजरं पीतवर्णं गजीः

अलकां ... मतैर्ग ... वनं गंधे ... सौगंधिकं ... सर्वं इदं

सौगंधिकं ... नामतः सौगंधिकं विमानविमानानानर्थकं

१९ कैलासगिरिः २५ नागिकर्यानादिमध्ये विमानानांपतेः संकुलानि लोकैः
दिक्षितां पीठानि विमानानि ... सौगंधिकं ... १५

16A

यत्ते प्रवरपुरी हि त्वा अतिक्रम्य नद्यनं वरं दृष्ट्वा ते देवा आयान्त तृष्टाः ददृशुः इति चतुर्थेनान्वयः कथंभूतं व
नं विचित्राणि मालत्याः फलानि च छदाश्च येषु तैर्द्रुमैः हृद्यं मनोहरं २७ रक्तकंठानां गणानां अनीकस्य स्वरैर्मं
जुलाः षट्पदाः षट्पदस्वरा यस्मिन् कलहंसानां कुलस्य प्रेङ्खोलनं येषु तानि पद्मानि तैर्युक्ता जलाशया य
स्मिन् २८ वनकुंजनदैः संच्छन्नः वेदहृद्विवेदन द्रुमाः तस्मिन् विधिना वायुना गुल्मपञ्जन सौगंधमनः अधिश्रयि
हित्वा पत्ते प्रवरपुरी वनं सोगंधिकं च ततः द्रुमैः कामदुघैर्हृद्यं विचित्रमाल्याफलच्छदैः २७ रक्तकं
ठगणानीकस्वरमंजुलषट्पदं कलहंसकुलप्रेङ्खोलरदं जलाशये २८ वनकुंजरसंघृष्टहरि
चंदनवायुना अधिपुण्यजनस्त्रीणां मुहुरुन्मथयन् मनः २९ वैदूर्यकृतसोपानैर्वाप्युत्पलमा
लिनीः प्राप्तं किंपुरुषैर्दृष्ट्वा त आराद्ददृशुर्वटं ३० स योजनशतोत्सेधः पादोनविटपायतः
पर्यक्कृताचलच्छायो निर्नीडस्तापवर्जितः ३१ तस्मिन्महायोगमये मुमुक्षुशरणे सु
राः ददृशुः शिवमासीनं त्यक्तामर्षमिवान्तकं ३२ सनंदनाद्यैर्महासिद्धैः शांतैः संशांत
विग्रहं उपास्यमानं सख्या च भर्त्रा गुह्यकरक्षसां ३३ विद्यातपोयोगपथमास्थितं तमधीश्वर
कमुन्मथयन् २९ ^9 वटं ते विस्वसहदं वात्सल्याल्लोकमंगलं ३४ ३६ वरउत्पलमालिन्यो वाप्यस्ताः किं
पुरुषैः प्राप्तं वापीश्च दृष्ट्वा त्यर्थः ३० योजनशतमुत्सेधः उच्छ्रायो यस्य पादोनैः सर्वतः पंचसप्ततियो
जनप्रमाणैर्विटपैः शाखाभिरायतो विस्तृतः पर्यक्कृता सर्वतः कृता अचलच्छाया येन निर्गतनीडं यस्मात्
३१ मुमुक्षूणां शरणो आश्रये त्यक्तामर्षोऽन्तकः तद्वत्स्थं ३२ ते विविधानसनंदनाद्यैरिति पंचभिः स
ख्या च कुबेरेणोपास्यमाने ३३ विद्या उपासनात पश्चित्ते कामस्य योगः समाधिः तेषां पंथानं प्रवर्तन

वनं दृष्ट्वा पाठांतरे किं पुरुषैः प्राप्ता: ४

17

श्री शाव टी ७

संध्याभ्ररूपावारकवर्णीनां गेनभस्मादिलिंगैर्वद्भलेखां चविभ्रतं ३५ ब्रतिनामासनेस्थितीनस्यां ब्रह्मप्रबोधयंते
सर्वपादपध्येदलितेक्रियोक्तत्वाविन्यस्यनानुनिवसक्ते मलेवाङ्गक्रनादलितेणाबाहुप्रकोष्ठमलिवंधस्या
नेपुदत्तमालांक्रत्वादलितेणहस्तेकृतयातर्कमुद्रयाउपलक्षितमासीनमित्यर्थः तदृकंयोगशास्त्रे एकं
पादमथैकस्मिन्विन्यस्योरुणिसंस्थितं इतरस्मिंस्तथावाहुंवीरासनमिदंस्मृतम् तर्कमुद्राचोक्ता तर्जन्यंगु

लिंगं वृतापस्ताभीष्टंभस्मदंडजटाजिनं शुभ्रेणसंध्याभ्ररुचावेइलेखां चविभ्रतं २५ उपविष्टंदर्भम
य्यां हूंस्यां ब्रह्मसनातनं नारदायप्रवोचंतंएकंतेष्टुत्वनासतां २६ कृत्वोरोदक्षिणेसव्यंपादपद्मे
चनानुनिवाहुप्रकोष्ठंक्षमालांस्थामीनंतर्कमुद्रया २७ तंब्रह्मनिर्वाणसमाधिमाश्रितं व्याश्रि
तंगिरिशंयोगकक्ष्यां सलोकपालामुनयोमनूनां माद्यंमनुंप्राजलयःप्रणेमुः २८ सतूप
लभ्यागतमात्मयोनिं सुरासुरेशैरभिवंदितांघ्रिं उत्थायचक्रेशिरसाभिवंदनमर्हत्तमःक
स्ययथैवविष्णुः २९ तथापरेसिद्धगणामहर्षिभिःयेवैसमंतादनुनीललोहितं नमस्कृतः
प्राहशशांकशेखरं कृतप्रणामंप्रहसन्निवात्मभूः ४० श्रीब्रह्मोवाच जानेत्वामीशंवि
श्वस्यजगतोयोनिबीजयोः शक्तेःशिवस्यचपरंयत्तद्ब्रह्मनिरंतरम् ४१
इयोरथैवियः संयोग्यवाग्गुलीः प्रसार्यबंधनंप्राहुःतर्कमुद्रेतिमांत्रिकाइति २७ ब्रह्मनिर्वाणंब्रह्म
नेदः तत्रसमाधिरेकाग्रतस्मादाश्रितंयोगकक्ष्या योगपट्टंवामजानुदक्षिणीकरणार्थंविशेषेणाश्रि
तवंतंसनत्पीलाममनवःतेषामाद्यंमनुं २८ अर्हत्तमोविष्णुर्वामनमूर्तिर्यथाकश्यपस्यमहर्षिभिः
सहितायेनीललोहितमनुवर्तंते तेपितस्मैवंदनंचक्रुः एवंसर्वैःनमस्कृतःप्राहकृत्वानःप्रणमो
देवयेस्मैत ४० यथायितेमांनीचवक्रमक्रोवोषितया पितेवपर्यंयमहेवयोस्याह जानेइतिविश्वस्य

११७

ननु विरुद्धमेतत् न ग्राह्यत्वमेव मद्रूपयोरविभक्तयोः प्रियवाक्त्वोः क्वीवत्विद्यसत्याहिकवोषिकर्णानाभिरव
स्वरूपयोर्विनियाशेषयायोः अतोनविरोधः ४२ धर्ममर्थं च वदाम्यियाचरीतस्यात्रभिपन्नये यद्दत्त्वाणायाधर्मस्य
रूपत्वानमियद्वाह्यधर्मार्थं इत्वधर्माभिपन्नयेतस्यामयेदत्तोणामेत्रेणासीनवोवर्णोत्रममर्यादात्रवसितानि
वृत्ताः नित्तीनावलिवाश्वटधतेत्रइयाग्रनुतिष्ठति ४३ सर्वकर्मफलदातापितमेवत्वाहदेहमंगलमंगला
नांकर्मणांशुभानांकर्तः स्वर्गापवर्गेमोत्तंवातनुषे अमंगलानांशुभानांकर्मणांकर्तस्वतमिमेनरकोन
नमेव भगवन्नत्विवशात्मोः स्वरूपयोः विसंसरनमियास्यामिकोत्स्त्रूणायरोयया ४४ नमेवधर्मा
धुर्वाभिपन्नयेदत्तेणामेवणामनियाधार्ने नयवलोकेवसिनाश्नेमनवोयानवालणाः अस्य
नेधूनवृत्ताः त्वंकर्मणांमंगलमंगलानांकर्तः स्मलोकेतनुषेस्वः परंवा अमंगलानांचतमि
स्रमुहूत्तांविपर्ययः केननदेवकस्यचित् ४४ नवैसतांतवस्वरणार्पितात्मनांभूतेषु सर्वेष्वभिप
श्यतांतव भूतानिवात्मन्यप्यथिद्दत्तनोत्रायत्यणाणोभिभवेयथापरै ४५ तथापिषः क
र्माटपाणोरुपायाः परोदयेनार्पितहृद्गुनोनित्रीप्रगद्रूकेवित्तदेतयहत्तदा म्नान्मावथीदेववधान
नुषे तवकेनदेवनादेवनस्मित्रवकस्याविद्धिर्पयोभवति ४६ नकोपाचदेहलपितिश्रसंभाविनमिति
केशुनन्यायेनाह नवैसतांमनः शोषाभिभवेन नवतोद्वितीयार्थेषष्ठीपंचम्येनयथाभिभवतितद्वत्
अतः याप्यथापिधः अदृष्टपाः अनः कर्मत्पवद्दृष्टीर्पणोरुष्टन्नाद्यायोयेषां परेषामुदयेनसंपदाअपि
ताहृदिरुकयेषां अरुन्तदोमर्मभेत्तारः देवेनेवववोयेषांतानभवद्विधः निरूपमः साधुः मावधीत
महत्त्वात् ४८ प्रत्युतमाधूनांहृमामालोकानुग्रहकत्वमेवाहरसीत्याहद्वाभ्यां यस्मिन्देशेयदाकाले
स्वरूपियोहितचित्ताः पृथक्त्वाभवंतितत्रायरोचवोहि अनुकंपयाअनंतरमेवपरहृःखोम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भवांस्तुअस्पृष्टमतिः अतःसमस्तदृक्सर्वज्ञः तयामाययाहतआत्मायेषांतेषु अतएवकर्माण्यनुगतंचित्तं
येषुतेष्वनुग्रहंकर्तुमर्हसि ४८ एवंसामान्येनोक्त्वाप्रस्तुतमाह कुर्विति त्रिभिः तयाहतस्यअतएव
वासमाप्तस्यप्रजापतेरध्वरस्य हेमन्यो यत्राध्वरेकुयाज्ञिकादीक्षिताः भागिनोपिभागंनददुः भागार्हस्त्व
माह येनत्वयामखोनिनीयतेफलंप्राप्यते ४९ ५० हेमन्यो अनातुरमारोग्यमस्तु ५१ भागस्तवा

भवांस्तुपुंसःपरस्यमाययादुरंतयाऽस्पृष्टमतिः समस्तदृक् तयाहतात्मस्वनुकर्मचेतःस्व
नुग्रहंकर्तुमिहार्हसिप्रभो ४८ कुर्वध्वरस्योद्धरणंहतस्यभोस्त्वयासमाप्तस्यमनोप्रजापतेः
नयत्रभागंतवभागिनोददुः कुयाजिनोयेनमखोनिनीयते ४९ जीवताद्यजमानोयंप्र
पद्येताक्षिणीभगः भृगोःश्मश्रूणिरोहंतुपूष्णोदंताश्चपूर्ववत् ५० देवानांभग्नगात्रा
णामृत्विजांचायुधाश्मभिः भवतानुगृहीतानामाशुमन्योस्त्वनातुरं ५१ एषतेरुद्रभा
गोस्तुयदुच्छिष्टोध्वरस्यवै यज्ञस्तेरुद्रभागेनकल्पतामद्ययज्ञहन् ५२ इतिश्रीभागवतेच
तुर्थस्कंधेरुद्रसांत्वनेनामषष्ठोध्यायः ६ मैत्रेयः इत्यजेनानुनीतेनभवेनपरितुष्यता
अभ्यधायिमहाबाहोप्रहस्यश्रूयतामिति १॥

स्त्वित्याह एषइतिहेरुद्र यावदित्यर्थः यदितिअध्वरस्ययत्तेकृतेयावानुच्छिष्टः अवशिष्टोर्थः तावानेषतव
भागोस्तुहेरुद्रतेभागेनाद्ययज्ञः कल्पतांसंपद्यतां ५२ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांचतुर्थस्कंधेषष्ठमः ६ स
प्तमेविवक्ष्यरुद्रतुतः स्ततोदक्षभवादिभिः यज्ञंप्रवर्तयामासइत्येतत्तीतिनिरूप्यते १ अजेनयोनु
नीतः प्रार्थितस्तेनभवस्तेनाभिहितं हेमहाबाहोविदुर १॥ १८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

18A

श्वं स्वपराधं २ मायया अथमपदस्यानुगृह्णाति दग्धशीर्षस्य प्रजापतेः अजस्य मुखं यस्मिन्न तथाभूतं शिरो भवतु बर्हिषः संबंधिनं भागं मित्रनाम्नो देवस्य ३ प्रकृतानि निजानि सर्वाण्यंगानि येषां ते भवन्तु उच्छेषणं यज्ञावशिष्टं ४ ५ येषां अंगानि विनष्टानि ते तु अश्विनोर्बाहुभ्यां कृतबाहवः पूष्णो हस्ताभ्यां कृतहस्ताश्च भवन्तु अध्वर्यवः अन्ये च ऋत्विजः बस्तस्य छागस्य श्मश्रूणि येन श्मश्रूणि यस्य मीढुष्टमः शिवः

श्रीमहारुद्रः नाघं प्रजेश बालानां वर्णये नानुचिंतये देवमायाभिभूतानां दंडस्तत्र धृतो मया २ प्रजापतेर्दग्धशीर्ष्णो भवत्वजमुखं शिरः मित्रस्य चक्षुषेक्षेत भागं स्वं बर्हिषो भगः ३ पूषा तु यजमानस्य दद्भिर्जक्षतु पिष्टभुक् देवाः प्रकृतसर्वांगा ये म उच्छेषणं ददुः ४ बाहुभ्यामश्विनोः पूष्णो हस्ताभ्यां कृतबाहवः भवन्त्वध्वर्यवश्चान्ये बस्तश्मश्रुर्भृगुर्भवेत् ५ मैत्रेयः तदा सर्वाणि भूतानि श्रुत्वा मीढुष्टमोदितं परितुष्टात्मभिस्तात साधु साध्वित्यथाब्रुवन् ६ ततो मीढ्वांसमामंत्र्य शुनासीराः सहर्षिभिः भूयस्तद्देवयजनं समीढ्वद्वेधसो ययुः ७ विधाय कार्त्स्न्येन च तद्यदाह भगवान्भवः संदधुः कस्य कायेन सवनीयपशोः शिरः ८ संधीयमाने शिरसि दक्षो रुद्राभिवीक्षितः सद्यः सुप्त इवोत्तस्थौ ददृशे चाग्रतो मृडं ९ तदा वृषध्वजद्वेषकलिलात्मा प्रजापतिः शिवावलोकादभवच्छरद्ध्रद इवामलः १० भवस्तवाय कृतधीर्नाशक्नोदनुरागतः औत्कंठ्याद्बाष्पकलया संपरेतां सुतां स्मरन् ११ कृच्छ्रात्संस्तभ्य च मनः प्रेमविह्वलितः

तेनोक्तं संस्तभ्य ... ८ तदा मीढोमे शिवं तया आगत्य सर्वं कार्यमित्यामंत्र्य संप्रार्थ्य शुनासीरा देवाः सहमीढुषा वेधसा च तत्तस्मात् नाः समीढ्वद्वेधसः ७ कार्त्स्न्येन च तद्यदाह स्ववाक्यादि साधारणेन विधाय ८ ९ पूर्वं वृषध्वजद्वेषकलिलः कलुषीकृत आत्मा यस्य सः तदा शरत्कालीनो ह्रदः

19

श्री
भाग
टी
५९

ग्रयापि विप्रलब्धः परामवो मयाभवान तयापि तयादेशो भृतः पिताकृतानतूपेक्षितोस्मीति पुत्रमेवे
नरक्षितान् भ्रात्रेवं धुम्रवक्त्राननाभासेपि पिततेनैव हूरोपेनिर्वाणुवयोर्वन्नाउपेक्षानास्ति ५२ तत्रहेत
माहविप्रोति श्रुत्वाभूत्वावमस्याक प्रसादीति किमर्थं ग्राम्ये तत्रमावितत्पक्षाव्रत्नवेदग्राम्येनतेवत्रवि
तेमप्रनाराय प्रवतेनेनतापयितुमित्यर्थः तत्रस्मात् हेयमकृत्तूष ५३ अत्रवृश्चस्युपकारोनास्तीत्या
हयोमाविनिप्रविदितनतवेदप्यापाग्रशमतत्वनानेननरविगणाश्चविश्वस्तत्व अहेतमस्यनिरायाश्र
दत्तवान् भयान्तुग्रहप्रहोभवताकृतोमेदंरसत्वयामयिभृतोयदपिप्रलब्धः तत्राहवंधुश्च
ववोभगवत्ववन्ना तेभ्यहरेस्वभवनपवभृतवतेव ५४ वियानपोवनथानुत्वनः स्वविप्रानु
स्ततत्वेनमविनेपृथमेवमस्याक तद्धात्मनानपरमसर्वविपत्त्यापामिपालः पशूनिवविं
भोप्रगृहीतदंडः योमोमयाविदितनतवेदप्यासभायो द्विजोरुकुक्षिविविधाविशाणाप्यतत्वा
श्रवीकृपतेतमहंत्वमनिंदयापातदृष्टाद्यभगवान्सकृतेनवनव्येन ५५ मैत्रेयः क्षमाप्येवे
समीक्ष्यमवग्राणावानुमंत्रितः कर्मसंतानयामासमोप्याध्यायविनागीभिः ५६ वेसवेयन्न
मं तन्वोत्रिकपालं हितोनामाः पुत्रोजापौनिरवपन्वीरसंसर्गशुद्धये ५७ अध्वर्युणात्तहविषायजन
मानोविशांपते धियाविशुद्धयाद्ध्यौतयाप्रादुरभूद्धरिः ५८ तदास्वप्रभयातेषांद्योतयंत्यादिशो
दीक्षुवंधः पततेमांश्रयानररावितनवान स्वकृतेनैवपरानुग्रहहेतौवतव्येन तमयातन्यातिप्रश्नं कर्तुमित्य
र्थः ५९ अत्रुमंत्रितो नुनानः उपाध्यायसहितैः ऋत्विगादिभिः प्रवर्तयामास ५८ वीराणांप्रयमादीनां
संसर्गकृतदोषस्यशुद्धये निहतस्यार्थः ५७ उपात्तहविषाअध्वर्युणासहविशुद्धयाबुद्ध्याध्योहविशांपतेहे
विट्‌ः ५८ स्वयाप्रभयातेषांतेजोमुष्णंतितिराजर्वेनउपानीतः समीपंप्रापितः स्तोत्रेहृदद्द्यांतरेवान्नो

वरदांस्तेहं स्वनूषेस्वगो: ५७
मृध्यगृहनारकमृदगं वरदाय: सूर्यः
प्रतीहनाच्छवाविन्लडनहकरणं ५८ ॥

५९

19-A

तमेवानुवर्णयति श्यामयति द्वाभ्यां हिरण्मयवर्णाख्यानायस्येति वस्त्रोरत्नतेजः केवल्येव किरीटेन नुष्टः
नीलालकाः स्वभ्रमराः तैर्मेश्रितं केश्लयुक्तं मास्यस्य समं केवादिभिराग्रुथेः भूत्यरत्नार्थेषु शुभ्रैर्हिर
ण्मयैर्भुजैः सुष्ठितः कर्णिकारस्वशोभमानः भुजानां हिरण्मयत्वे केयूरकंकणाङ्गुलिकाद्युलेकारैः
वक्षस्यधिश्रितानवधूर्तलक्ष्मीर्यस्य सङ्गतो हासोवलोकस्तयोः कलयालेशेन यात्स्वेड भयतोभ्रमं
नीयमनवामरत्वामरस्य नेपवरानहंसोयस्मिन्नसः नमानः शोभातिशायनीयमानः २१ तस्येवस्त्र
तस्याख्यानायकायेषान्ते २१ हतरुचः तिरस्कृतप्रभाः सम्यक् निद्धा गत्वद्वाचः ससाध्वसाः तन्महिम्ना
सप्तामोहिरण्मयस्यानो र्के किरीटनुष्टो नीलालकभ्रमरमेश्रितकेशलास्यः केवुञ्जचक्रपारवापण
दाभिर्मत्वाशुभ्रैर्हिरण्मयभुजैरविकर्णिकारः २१ वक्षस्यधिश्रितवधूर्वनमाल्युदारहासावलोक
कलयाममयस्त्रविधुनम पार्श्वभ्रमव्यजननवामरराजहंसः स्वेतातपत्रशशिनोपविरज्यमानः २१
तमुपागतमालक्ष्य सर्वे सुरगणादयः प्रणेमुः सहसोत्थाय ब्रह्मेन्द्र त्र्यक्षनायकाः २२ तत्तेजं
साहतरुचः सद्यो निद्धाः ससाध्वसाः मूर्ध्ना धृतांजलिपुटाउपतस्थुरधोक्षजं २३ अप्यवाग्व
त्तयोयस्य महिन्यात्मभुवादयः यथामतिगृणन्तिस्मकृतानुग्रहविग्रहं २४ दत्तोगृहीतोहेत्या
तुष्टिनावशिष्टाः उपतस्थुः तवन्तु २१ यस्य महिमहिमानं प्रतितत्र्यवर्णगेवहन्निर्येषां तेपि यथामतिगृणं
तिस्मश्रुश्च वनकृतः प्रकटीकृतोऽनुग्रहार्थे विग्रहो येन तेपदानेषां सर्वांगानि नेहेतुः तेनयस्य महि
माविभूतिनानारूपस्तस्यैः तत्र तावद्दत्तस्तुतिप्रकारमाह दत्तस्तु इति गृहीतमर्हणं साधनोत्तमयेन तं
उतमेवाचे मामासाधयत्रदैतोजुसमर्पयित्वा नेपीत्यामाह तत्यात्र मेवयेन गृहीतस्तस्मिन्स्थैः यत्वाकथंप्रप
देजाः गृहीतमर्हणसाधनोत्तमेन वतियपात्तयातङ्कीनाप्रपेदर्तस्थैः गृहेनेतिपाठस्तस्तम भगः गृ
तातस्तु वनप्रपेदे शरणं तनगामं २ दत्तस्त्रतिकलटस्य शर्भुगुर्भेन्द्रियोषितः कपयस्ततयासिद्धा

मं २

20

श्री भाग. टी. २

येनुमानात्तात्ययमेसप्रपञ्चरूढस्तस्यत्वत्स्वरूपत्वेनेनजीवत्वमनुकारमात्रंहेतुः किंचिन्निवृत्तेभेदटष्ट्यासौप्रवक्ता
तदतिमोभगवानात्मेत्यतीत्याशंक्य अप्रबुद्धतत्स्वरूपस्यजीवत्वमेतावत्तदैवसंगच्छतेनान्यस्येत्याह
शुद्धमितिस्वयाप्रियस्यरूपेतिष्ठन्भवान्शुद्धंविन्मात्रवेनत्यजन्ः शुद्धत्वेहेतुः उपरतानिवृत्तान्य
खिलबुद्ध्यवस्थायस्मात् अतएकभेदशून्यमत एवअभयंद्वितीयाद्धैभयंभवतीतिश्रुतेः जीवस्यापि
वस्तुतएवंभूतात्तद्वैलक्षण्यार्थंउक्तंमायांप्रतिषिध्यअभिभूयसतःतएवसन्यामायायाशुद्धरूपत्वेनमनुष्य प्रती
भावमुच्येत्यतस्यामायायांतिष्ठन् अपरिशुद्धस्वरागादिमानिवासैराभक्तुमायवतारतयायतेभवा

एतावदेव शुद्धंस्वधाम्न्युपरताखिलबुद्ध्यवस्थंचिन्मात्रमेकमभयंप्रतिषिध्यमायां तिष्ठंस्तयैव
पुरुषत्वमुपेत्यतस्यामास्तेभवानपरिशुद्धइवात्मतंत्रः २८ सत्वेनजन्तुः तत्वेनैतेवयम
नेनजनरूढकायात्कर्मणएवग्रहणपिधिभगवन्विदामः धर्मोपलक्षणामिदंत्रिवृद्धर्मधर्मावे
ज्ञातेययर्थमधिदेवमतोव्यवस्थाः २९ ॥

नित्यर्थः अप्रमेवविधायाययोमायायामभिभूताः संसरंति अतःत्वमेवेश्वरोनरूढाददवदतिभावः अतएवे
मांभेदढष्टिंभगवान्वारयिष्यति अहंक्रुत्स्नावथावष्क्रजगतःकारणंपरमित्यादिना २९ स्वविज्ञोपि
स्वसायनायंचपरिहरंतेःस्तुवंति भोअनेजनत्वयाधिमलाभूतत्वययापितमेवरूढादिदेवताहूपः तया
पिनेंदीस्वरयायाकर्मणएवदुराग्रहाधियत्रसंतेः तवतत्वेनविद्मः किंतुस्वधर्मेणएवंवस्यापलक्ष
णाभूतंत्रिवृत्तत्रयीप्रतिपाद्यमधर्मास्थतत्वरूपंअस्माभिर्ज्ञातंतुकीदृशोयदर्थंयस्यासिद्धयेअधिदेवदे
वताधिकारेणअहेतोव्यवस्थाः अधूत्वव्यवस्थाः अत्रएवमेवदेवतानानात्वपंचभूतानियमात्यः यद्वा
व्यवस्थादत्थाख्यातंअत्रसनामाभावयार्थः यदर्थं अहदंदेवतायाधिदेवतंरूपविशेषणास्थितवा

श्री भा. द. टी. ५०

२०

सरस्यास्तविरीसवैरर्दत्ताधरेधनलोभेन स्वप्रवृत्तिमनु वितत्याग्रतत्याविरक्तिमाशाशासानाः स्तवेतिहे
शश्वणारद्याश्रयपरउनात्यध्वनि मरुसारमार्गे वर्तमानो ज्ञानोसार्थः समोहः तेषांदौकः वन्या रद्रपं
विवासंकरदायास्यति श्रृणातो विश्रामस्थानभूत्वे उरुक्लेशापापवर्गमस्यानालियस्मिन् श्रुंनकप
वेग्रोझालः तेनाविहेलस्मीकृते विषयाहृपामृगतृष्णिकायस्मिन्नात्माहंकारास्पदं शरीरं म
मवास्पदंगेहं वमपवोरुभारोयस्यमः द्वंद्वानि स्वतेदुःखदानि वंश्राग्नितागर्त्ता यस्मिन् तत्रलायवक्र

सहस्माहवुः ऊनमस्य पुंसो भवाटवोऽरुक्लेशादुर्गैतकोग्रमालालित्विहै विषयमृगतृष्णात्मगेहो
रुभारः द्वंद्वस्वभ्रे खलमृगभये शोकदावेऽज्ञसार्थः पादौकस्ते शरणद कदायाति कामो
पसृष्टः १८ रहूः तव वरद वराङ्घ्रावाशिषेहाखिलार्थे ह्यपि मुनिभिरसक्तैरादरेणार्हणी
णीये यदि रचितधियं माविद्यलोकोऽपविद्धं नपति न गणये तत्त्वत्परानुग्रहेण १९ भू
गुरुवाच यन्नामयत्पापहृतयाप हृताम्लवोथाग्रुलादयस्तत्प्रभूतं तमसि सपतः नात्मनस्तु
नेतवविदस्यधुनोधिनत्वं स्रोयंप्रसीदतुभवान्स्वगतात्मबंधुः २०॥

तात्मा व्यापारयस्तेभ्योभयं यस्मिन् शोकएव दावाग्निर्यस्मिन् कामेनोपसृष्टोपीडिताः १८ श्रीरुद्रस्त
र्शवंपमानिंदाद्वः सहासीदिदावीनुतांनगणयामित्याहतवेति आशिषाकामेनग्रसक्तैः निष्कामैः
रचिततधियमभिलिवक्षितविलन्नश्रविद्योविद्याहीनोलोकाः यदिश्रपविद्धं जपति आचारश्रेष्ठेन
स्पतितत नत्वनेनवयः पराञ्चहहः तत्परानांवायानुग्रहस्तेन १९ भूगुस्तस्वभावनस्तत्व
लानहीनामीवाः अतो ज्ञानकृतं मम दुःखोपि तेन नमस्तस्याह यन्नामयेयति आत्मन्नाम्नानिरु

21

श्री
भाग॰
टी॰
२१

ब्रह्मादयो न विदंतीति भृगुणोक्तेन तदसदसहमानो ब्रह्मानन्दानं मा विकुर्वन्निवाह नैतावदिति पदार्थभेदग्रा
हकैरिंद्रियैः गुणाश्चेंद्रियस्य पदार्थज्ञानानार्थयोः कारणस्य मनादेः ३१ इंद्रस्त्विंद्रियविषयः सर्वोऽपि मि
थ्येति ब्रह्मणोक्तमसहमानः प्राह इदं तव वपुरपि इदं प्रत्यक्षमेव न तु स्वरूपं च वदतिर्दृश्यते नीयतया ऽनुपपत्ते
सुराणां विद्विषः तेषां क्षपणैर्निरतिशयानैर्भुजदंडैरुपलक्षितं ३२ क्रतुविनाशपत्न्यः स्तुवंति यज्ञो यं तव यजना
य तं यष्टुं केन ब्रह्मणा सृष्टः हे यज्ञात्मन् नलिनकांत्या दृशा नेत्रेण पुनीहि पवित्रं कुरु के

ब्रह्मोवाच नैतत्स्वरूपं भवतोऽसौ पदार्थभेदग्रहैः पुरुषो यावदीक्षेत् ज्ञानस्य चार्थस्य गुणस्य
चाश्रयो मायामयाद्व्यतिरिक्तो यतस्त्वं ३१ इंद्रः इदमप्यच्युत विश्वभावनं वपुरानंदकरं म
नोदृशां सुरविद्विट्क्षपणैरुदायुधैर्भुजदंडैरुपपन्नमष्टभिः ३२ पत्न्य ऊचुः यज्ञोऽयं तव य
जनाय केन सृष्टो विध्वस्तः पशुपतिनाद्य दक्षकोपात् तं नस्त्वं शवशयनाभशांतमेधं यज्ञात्म
न्नलिनरुचा दृशा पुनीहि ३३ ऋषय ऊचुः अनन्वितं ते भगवन्विचेष्टितं यदात्मना चरसि हि
कर्म नाज्यसे विभूतये यत उपसेदुरीश्वरीं न मन्यते स्वयमनुवर्ततीं भवान् ३४

यं भूतं यज्ञं शवाः शेरते यस्मिन्निति शवशयनं श्मशानं तद्वदाभा प्रतीतिर्यस्य सचासौ शांतमेधश्च
उपरतोत्सवः मेधशब्देन पशुहिंसायुक्तत्वाल्लक्ष्यते शवमुदर्कं तत्प्रशांते इति शवशायं पद्यं तत्राभीप्य
स्येति संबोधनं वा ३३ अन्वयस्तु कर्माण्यनुतिष्ठंतस्त्वत्सृष्टेन तत्फलेन च युज्यंते भगवंस्तु तदभा
वमालक्ष्य विस्मिताः स्तुवंति अनन्वितं असंबद्धं यस्मात् आत्मना स्वयं कर्म चरसि अथ च ति
मि न त्वं स्वमेव लिप्यसे यतस्त्वं अस्मै विभूतये पादे स्थिरां लक्ष्मीमुपसेदुः भेजुः यस्य यत इति सर्वे वि

मिद्धस्मलनेकयास्त्वमभिनंदतः स्तुवंति ॥ अयं नो मनोगतः त्वत्कथैवमहं ... पीयूषं तन्मयी यानदी
तस्यामवगाढः प्रविष्टो दावाग्निकल्पं संसारतापं न स्मनेव ततो निर्गच्छति ब्रह्मलोकपदं न ... ब्रह्मलोकेपामस्व
यजमानीटत्वपत्नीस्तोतिनेयागतेभद्रमागतेजातेहे अधीशयया शिरसा हीनः कबंधमायः ९८
पौरोगः कोरवरणाद्यवपवेः शोभनेरपिनशोभते तया लोविनाकेवलं प्रयाजाद्यैर्मखोनशोभते अ
तो नः श्रियामहस्या ... भक्तानकृ वित्यर्थः ॥ १८ ॥ लोकपालासी ... भिमानानृहाभगवत्तत्व
सिद्धाऊचुः ॥ अयं त्वत्कथामृष्टपीयूषनद्यां मनोवारणः क्लेशदावाग्निदग्धः तृषार्तोवगाढोनस
स्मारदावं न निष्क्रामति ब्रह्मसंपन्नवन्नः ॥ १५ ॥ यजमान्युवाच ॥ स्वागतं तेप्रसीदेशतुभ्यं नमः श्रीनि
वासश्रिया कांतयात्राहिनः त्वामृतेधीशनांगैर्मखः शोभते शीर्षहीनः कबंधो यथापूरुषः ॥ १६ ॥
लोकपालाऊचुः ॥ ह ष्टः किंनोहगभिरसद्ग्रहैस्त्वं प्रत्यग्द्रष्टा दृश्यते येन दृश्यं माययाते ह्यभवदीया
दिभूमत्यस्त्वंपञ्च भूतैर्भासि भूतैः ॥ योगेश्वराऊचुः ॥ प्रेयान्नतेन्योस्त्यमुतस्त्वयि प्रभो विश्वात्म
नीक्षेन्न पृथग्य आत्मनः अथापि भक्त्येशतयोपधावताम नन्यवृत्त्यानुगृहाण वत्सल ॥ १८ ॥
सपप्रवेतऊचुः ॥ हष्टः किं न हष्टः इत्यर्थः कृतैः सद्ग्रहैः शुभ ... लिंगबाह्यैस्त्रकायाः पृथाभिर्दृष्टिभिर्वि
द्धैः ॥ अयं भावः शुद्धचित्तानां त्वं शुद्धसत्वमूर्तिर्भासि अस्माकं ... नु वहिर्मुखेन्द्रियाणां च भूतमयपल
दितो नीव विशेषद्रष्टा वा भासि यत्स्वमस्माद् दृश्यमावरोनभवसि यतस्मनीवैतामीति ॥ योगेश्व
रास्त्वद्भेदेन भजनामनुग्रहभाक्तं मन्यमानाः स्वामिभृत्यभावेन भजतामप्यनुग्रहं प्रार्थयमानाः स्तुवं
ति प्रेयानिति विश्वात्मनि पृथक् आत्मनि पृथग्यात्मनः पृथगत्वं नेक्षेत अनुतः अनु कार्त्स्नः नेप्र

22

श्री भाग टी २२

श्रुत्यभिधात्रिणीभक्तिः कथं स्यादग्निनीयानां बहुत्वादित्याशंक्याह ॥ जगतस्तद्भवादिरूपनिमित्ते यदेवतो
नीवारशूकवद्रूपाभिधीयमाना गुणमयाः तयाभ्रमायया त्मनिस्वरूपे रचिताः प्रस्नादिभेद मतिर्येन तन्मम
स्वसंस्थया केवलस्वरूपावस्थानेनैव विनिवर्तितो भेदभ्रमो गुणमयः स्वतेइतव आत्मन्यिनेनतस्मै ४९ ब्रह्म
ब्रह्मन्स्तौति नमस्ते त्रिनेत्री कृतं समस्तं येन स्वतो भगवताऽऽदि फलप्रसविते सतत्त्वगुणाः निर्गुणा वक्तव्य मिथ्या
णोकाह यस्य काष्ठां तत्वं नाहं वेद्मि अपरे ब्रह्मादयश्च न विदुः तस्मै ५० अग्निस्तु यज्ञमूर्तित्वात्मतिपा

जगदुद्भवस्थितिलयेषु दैवतो बहुविद्यमानगुणया त्मभायया रचितात्मभेदमतये स्वसंस्थ
याविनिवर्तितभ्रमगुणात्मने नमः ४९ ब्रह्मोवाच नमस्ते त्रिनेत्रधर्मादीनां वस्तून
ये निर्गुणाय च यत्काष्ठां नाहं वेदापरेपि च ५० अग्निरुवाच यत्तेजसाहं सुसमिद्धतेजा ह
व्यं वहे स्वध्वर आज्यसिक्तं तं यज्ञियं पंचविधं च पंचभिः स्विष्टं यजुर्भिः प्रणतोस्मि
यज्ञं ५१ ॥

स्यतेजसा सुसमिद्धं प्रदीप्तं तेजो यस्य सोहं प्रणास्ते ध्वरे हविर्वहामि तं यज्ञियं यज्ञाय हितं पालकं य
तं यज्ञमूर्तिं पंचविधं चैतरेयके उक्तं स एष यज्ञः पंचविधोऽग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासौ चातुर्मास्यानि प
शुः सोम इति पंचभिर्यजुर्भिः यत्नमेव स्विष्टं सम्पूजितं तथा च श्रुतिः ओश्रावयेति चतुरक्षरं अस्तु श्रौ
षडिति च तुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामह इति पंचाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कार इति सप्तदशभि
चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पंचभिरेव वह्यते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदतु इति ५१ ॥ २२

देवास्तु समर्थं वयमिह देवाः नयादि जगदाधारं तयोस्तमेव नान्यः कश्चिदित्याहुः पुरेति कल्पापाये प्रलये विकृ
तं कार्यजातं उदरीकृत्य संहृत्य त्वमेवाद्यः पुमान् उरगेन्द्र एवाधिकं शयनं यस्य तस्मिन् शेषे शयनं करो
षि सिद्धैर्नतैः लोकादिवासिभिः विमृशिता विविचिता अध्यात्मपदवी ज्ञानमार्गो यस्य स एवं त्वं यदिदानीमङ्गाः
पयि वरसि त्वन्तरोसि सुवसि रवसि ॥४२॥ गंधर्वास्तु वयमस्तवयं भिया केवलं सर्वानपि परमेश्वरत्वेनोपा
स्माकयामः त्वमेव तु परमेश्वरः अन्ये तु त्वदंशा एवेत्याहुः अंशांशा इति हे विभूमन् नमः हन्तमे क्रीडाभां

देवा ऊचुः पुराकल्पापाये स्वकृतमुदरीकृत्य विकृतं त्वमेवाद्यस्तस्मिन्सलिलउरगेन्द्राधिशा
यने पुमान् शेषे सिद्धैर्हृदि विमृषिताध्यात्मपदविः स एवाद्याङ्गैर्यः पयि वरसि भृत्यानवसि
नः ॥४२॥ गंधर्वा ऊचुः अंशांशास्ते देवमरीच्यादयः एते ब्रह्मेन्द्राद्या देवगणाः रुद्रपुरोगाः क्रीडा
भांडं विश्वमिदं यस्य विभूमन् तस्मै नित्यं नाथ नमस्ते करवामः ॥४३॥ विद्याधरा ऊचुः त्वन्मा
य याप्यर्थमभिपद्य कलेवरेस्मिन् कृत्वा ममाहमिति दुर्मतिरुत्पथैः स्वैः क्षिप्तोप्यसद्विषयला
लस आत्ममोहं युष्मत्कथामृतनिषेवक उद्व्युदस्येत् ॥४४॥

डं क्रीडोपकरणं विश्वं ब्रह्माण्डं यस्य तस्मै ते नमस्कुर्मः ॥४३॥ विद्याधरास्तु केवलं विद्याभिः संपदः प्राप्य
ते अहंकारादिव्यामोहनिवृत्तिस्त्वत्कथाश्रवणं विना नास्तीत्याहुः अर्थं पुरुषार्थसाधनं कलेवरमभि
पद्य प्राप्य त्वन्मायया अस्मिन्नमस्वहमिति चाभिमानं कृत्वा स्वमात्ममोहं युष्मत्कथामृतनिषेवकः उद्व्यु
दस्येत् परित्यजेत नान्यः ननु स्वैः पुत्रादिभिरपि क्षिप्तो दुःखितः सन् परित्यजेदेवेत्याहुः क्षिप्तोपि
दुर्मतिः असत्सु विषयेषु चंचलालसा यस्य स भवेत् ॥४४॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री॰
भा॰ च॰
टी॰
२३

र्ब्रह्मणाः सर्वं नित्यमिति त्रिभिः सदस्याश्च इतिनश्च ४५ सोऽपश्यद्धरिं मायाः रमानन्दानन्दं दृष्ट्वा श्रुत्वा हर्षैः वि
श्वेश्वरो दृष्टवान् क्रियायोगिभिः स्तूयमानः तत्र देवयोगात्रवेदम् स्तैस्य यज्ञो यागः सयूपस्तद्विशेषः क्रतुस्तद्रूपी
यज्ञसंकल्परूपइति वा यज्ञः क्रतुकर्मयस्येति वा ४८ सत्वमस्माकं त्वद्दर्शनमाकांक्षतां प्रसीदश्रम्य
नमश्रुद्धरेत्यर्थः न वाशंकनीयमेतत् यतस्त्वं नाम्नि कीर्त्यमानएव यज्ञविघ्नः स्वयं यातीति एवं प्रभावो

ब्रह्मणाक्रतुः त्वं क्रतुः त्वं हविः त्वं हुताशः स्वयं त्वं हि मंत्रः समिद्दर्भपात्राणि च त्वं सदस्यर्त्विजो
दंपती देवता अग्निहोत्रं स्वधा सोम आज्यपशुः ४५ त्वं पुरा गां रसायां महासूकरो दंष्ट्रया पद्मिनी
नीवारणेन्द्रो यथा स्तूयमानो नदन् लीलया योगिभिर्व्युज्जहर्थ त्रयीगात्र यज्ञक्रतुः ४६ स
प्रसीद त्वमस्माकमाकांक्षतां दर्शनं ते परिभ्रष्टसत्कर्मणां कीर्त्यमाने नृभिर्नाम्नि यज्ञेश ते
यज्ञविघ्नाः क्षयं यान्ति तस्मै नमः श्रीमैत्रेय उवाच इति दक्षः कविर्यज्ञं भद्र रुद्राभिमर्षितं कीर्त्य
माने हृषीकेशे संनिन्ये यज्ञभावने ४८ भगवान् स्वेन भागेन सर्वात्मा सर्वभागभुक् दक्षं बभा
ष आभाष्य प्रीयमाण इवानघ ४९ श्रीभगवानुवाच अहं ब्रह्मा च शर्वश्च जगतः कारणं प
रं आत्मेश्वर उपद्रष्टा स्वयंदृगविशेषणः ५०॥

यः तस्मै नमः ४७ इत्येवं कारणं सर्वे कीर्त्यमाने हे
भद्र विदुर सन्निन्ये प्रवर्तयामास ४८ सर्वात्मतया सर्वभागभोक्तापि भगवान् निजेन दक्षेण भा
गेन त्रिकपाल पुरोडाशेन प्रीयमाण इव दक्षमाभाष्य संबोध्य बभाषे ४९ योऽहं जगतः कारणं आत्मा चे
श्वरश्च उपद्रष्टा साक्षी स्वयंदृक् निरुपाधिश्च स एव ब्रह्मा च शर्वश्चेत्यन्वयः ५० ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

23A

कृतंतस्यतत्राहअहमेवात्ममायामधिष्ठायजगत्सृष्ट्यादिकुर्वन् सचसचसर्वश्चक्रियोचितांसंज्ञां
धारयामि ५१ तस्मिन्केवलेऽद्वितीयेसमानासमानजातीयभेदरहितेब्रह्मणिमयिब्रह्मरुद्रौभूतानि
चभेदेनाज्ञःपश्यतीत्यर्थः ५२ विद्वांस्तुनपश्यतीतिसदृष्टांतमाह यथेति ५३ तस्मादेवमनेकोपि

आत्ममायांसमाविश्यसोऽहंगुणमयींद्विजसृजन्रक्षन्हरन्विश्वंदध्रेसंज्ञांक्रियोचितां ५१ त
स्मिन्ब्रह्मण्यद्वितीयेकेवलेपरमात्मनि ब्रह्मरुद्रौचभूतानिभेदेनाज्ञोऽनुपश्यति ५२ य
थापुमान्नस्वांगेषुशिरःपाण्यादिषुक्वचित् पारक्यबुद्धिंकुरुतेएवंभूतेषुमत्परः ५३ त्र
याणामेकभावानांयोनपश्यतिवैभिदांसर्वभूतात्मनांब्रह्मन्सशांतिमधिगच्छति ५४
मैत्रेयउवाच एवंभगवतादिष्टःप्रजापतिपतिर्हरिं अर्चित्वाक्रतुनास्वेनदेवानुभयतोऽ
यजत् ५५ रुद्रंचस्वेनभागेनह्युपाधावत्समाहितः कर्मणोदवसानेनसोमपानितरानपि
उदवस्यसहर्त्विग्भिःसस्नाववभृथंततः ५६॥

एवंकृतार्थोभवतीत्याह त्रयाणामेकोभावःस्वरूपंयेषां ५४ स्वेनक्रतुनात्रिकपालेनपुरोडाशेनउभयतः
पूर्वैःप्रयाजैश्च ५५ स्वेनभागेनयत्तावदुपाधावत्तेनउदवस्यतेसमाप्यतेऽनेनेत्युदवसानंतेनकर्मणा
सोमपानितरानपिउपाधावदितिअनुषंगःततःउदवस्यकर्मसमाप्यअवभृथरूपंयथाभवतित
थास्नानवान् ५६॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२४

श्री भा० टी० २४

दैवेनैवानुभावेनामरायत्तसंस्थांप्राप्ससिद्धयेतेस्माअपि ५७।५८ अहंकैमनतेस्मअनन्यभावानामेकैवगतिर्यस्तं
प्रलयकालेसुप्ताशक्तिःपुरुषमिव ५९ बृहस्पतिःशिष्यान्मयाश्रुतं ६० परंपवित्रंयशस्याकर्णतयाकी
र्तयन्नाम्नःपरस्मात्पित्रेवसमस्ताघमर्षणंसर्वदाधुनोति ६१ इतिश्रीचतुर्थस्कंधेसप्तमः ७ दत्तकन्या
न्वयप्रसंगात्तयकत्वयोर्हितामनुवृत्तान्वयेप्रामाधुववधपायपर्वभिः १ अष्टमेतुध्रुवोगृहदारोक्तिरोषमत्स्यतः

तस्माअप्यनुभावेनस्वेनैवावाप्तराधसे धर्मएवमतिंदत्वात्रिदशास्तेदिवंययुः ५७ एवंदाक्षाय
णीहित्वासतीपूर्वकलेवरं जज्ञेहिमवतःक्षेत्रेमेनायामितिशुश्रुम ५८ तमेवदयितंभूयआवृंक्ते
पतिमंबिकाअनन्यभावैकगतिंशक्तिःसुप्तेवपूरुषं ५९ एतद्भगवतःशंभोःकर्मदक्षाध्वरद्रुहः
श्रुतंभागवताच्छिष्यादुद्धवान्मेबृहस्पतेः ६० इदंपवित्रंपरमीशचेष्टितंयशस्यमायुष्यमघौघ
मर्षणं योनित्यदाकर्ण्यनरोनुकीर्तयेद्धुनोत्यघंकौरवभक्तिभावतः ६१ इतिश्रीभागवते
चतुर्थस्कंधेसप्तमोध्यायः ७ मैत्रेयः सनकाद्यानारदश्चऋभुर्हंसोरुणिर्यतिः नैतेगृहान्ब्रह्म
सुताह्यावसन्नूर्ध्वरेतसः १ मृषाःधर्मस्यभार्यासीद्दंभंमायांचशत्रुहन् असूतमिथुनंतत्तुनि
र्ऋतिर्जगृहेप्रजः २ तयोःसमभवल्लोभोनिकृतिश्चमहामते ताभ्यांक्रोधश्चहिंसाचयद्दुरुक्तिः
स्वसाकलिः ३ दुरुक्तौकलिराधत्तभयंमृत्युंचसत्तम तयोश्चमिथुनंजज्ञेयातनानिरयस्तथा

पुत्रान्विशिनेनपूर्ववेणाहस्तपुमानोषणाहरेः एवंनामनुकन्यान्वयोक्तैवमरीच्यादिनांब्रह्मपुत्राणामेवं
प्राप्तत्वोताः नत्वावर्पाहूकिंचित्वदाहसनकाद्याइतिनावसन्नत्वाश्रिताः ऊर्ध्वरेतसोनैष्ठिकाः अतस्ते
षांवंशोनास्ति १ अथमोपिब्रह्मपुत्रस्यवंशमाह मृषेतिसार्धैः दंभःपरमार्थतोमायातद्वि
नावशाततयोःसोदरयोःविरोधात्मधर्मोप्यातयापत्रम्पुर्यपिश्रप्रजः अपुत्रः २ निःकृतिःशठता

दुरुक्त्यांकलिसुतास्यकलिसुतौ ३ यातनानिरयौचेत्या

ऽतिसर्गोनुसर्ग एव यद्वा प्रतिसर्गः प्रलयः अधर्मस्य प्रलयहेतुत्वात्प्रतिसर्गत्वं पतन्नपतत्‌धर्ममेवं पांसु
तत्पांसितिवृत्तं नतद्वारा पुण्यहेतुःतात ५ मनोः पुत्रवंशो हरेरंशोद्भवस्तत्संस्थो ब्रह्मादेर्ह्यार्थान्तं नमयस्य ६ ज
गतो रक्षायां स्थितौ ७ सुनीतिः सुरुचिश्च जाये भार्ये ८ तयोः प्रियाप्रियत्वे ध्वंवयन ध्रुवचरितमा

संग्रहेण मयाख्यातः प्रतिसर्गस्तवानघ त्रिः श्रुत्वैतत्पुमान्पुण्यं विधुनोत्यात्मनो मलं ५
अथातः कीर्तये वंशं पुण्यकीर्तेः कुरूद्वह स्वायंभुवस्यापि मनोर्हरेरंशांशजन्मनः ६ प्रि
यव्रतोत्तानपादौ शतरूपापतेः सुतौ वासुदेवस्य कलया रक्षायां जगतः स्थितौ ७ जाये उत्ता
नपादस्य सुनीतिः सुरुचिस्तयोः सुरुचिः प्रेयसी पत्युर्नेतरा यत्सुतो ध्रुवः ८ एकदा सु
रुचेः पुत्रमङ्कमारोप्य लालयन् उत्तमं नारुरुक्षन्तं ध्रुवं राजाभ्यनन्दत ९ तथा चिकी
र्षमाणं तं सपत्न्यास्तनयं ध्रुवं सुरुचिः शृण्वतो राज्ञः सेर्ष्यमाहातिगर्विता १० न वत्स नृ
पतेर्धिष्ण्यं भवानारोढुमर्हति न गृहीतो मया यत्त्वं कुक्षावपि नृपात्मजः ११ बालोसि बत ना
त्मानमन्यस्त्रीगर्भसंभृतं नूनं वेद भवान्यस्य दुर्लभेर्थे मनोरथः १२ तपसाराध्य पुरुषं त
स्यैवानुग्रहेण मे गर्भे त्वं साधयात्मानं यदीच्छसि नृपासने १३॥

रूपं च अभिरक्षायै सुरुचेः पुत्रमुत्तममङ्के लालयन् ९ तथाङ्कारोहणं चिकीर्षमाणं १० गर्वो
क्तिमेवाह त्रिभिः नेति नृपतेर्धिष्ण्यमासनं नृपात्मजोपि भवान्नारोढुमर्हति ११ पुरुषमीश्वरं १३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

25

श्री
भाग.
टी.
२५

श्रियं तेन यथा तं स तत्रवाचं कुंठितवाग्वं १८ उद्गृह्य प्राणेष्वग्रतः पुरजनमुखात् श्रुत्वा १५ शोकपवदावा
ग्निसंतेन दावाग्निगतालतेव सिंचितासावालाविलापं चकार १६ हा जितमस्य दुःखस्य ग्रस्ते गलमपरार्थं वरे
भ्रमाम स्याः यद्यतः परेभ्यो दुःखे दत्तेतियः सः स्वदत्तमेव दुःखं भुंक्ते १७ दुर्भगया उदरे गृहीतः तस्याः पव

मैत्रेय मातुः सपत्न्याः सदुरुक्तिविद्धः श्वसन् रुषा दंडहतो यथाहिः हित्वा मिषंतं पितरं सत्र
वाचं जगाम मातुः प्रसदनं सकाशं १४ तं निःश्वसंतं स्फुरिताधरोष्ठं सुनीतिरुत्संग उदूह्य बालं नि
शम्य तत्पौरमुखान्नितांतं सा विव्यथे यद्गदितं सपत्न्या १५ सोत्सृज्य धैर्यं विललाप शोकदावा
ग्निना दावलतेव बाला वाक्यं सपत्न्याः स्मरती सरोजश्रिया दृशा बाष्पकलामुवाह १६ दी
र्घं श्वसंती वृजिनस्य पारमपश्यती बालकमाह बाला मामंगलं तात परेषु मंस्था भुंक्ते जनो
यत्परदुःखदस्तत् १७ सत्यं सुरुच्याभिहितं भवान्मे यद्दुर्भगाया उदरे गृहीतः स्तन्येन वृद्ध
श्च विलज्जते यां भार्येति वा वोढुमिडस्पतिर्माम् १८ आतिष्ठ तत्तात विमत्सरस्त्वमुक्तं समात्रापि यद
व्यलीकं आराधयाधोक्षजपादपद्मं यदीच्छसेऽध्यासनमुत्तमो यथा १९ यस्यांघ्रिपद्मं परिचर्य विश्व
विभावनायात्तगुणाभिपत्तेः अजोऽध्यतिष्ठत्खलु पारमेष्ठ्यं पदं जितात्मश्वसनाभिवं
द्यं २० तथा मनुर्वो भगवान्पितामहो यमेकमत्या पुरुदक्षिणैर्मखैः इष्ट्वाभिपेदे दुरवापमन्य (तो भौमं सुखं दिव्यमथापवर्ग्यं)
तो येन हृदस्थ दुर्भगतमेवाह यां मामिडस्पतिः भूपतिः भार्येति वोढुं स्वीकर्तुं विलज्जते वाचा हा दासीत्व
मि १८ पिता भार्येति तेने सम्मानाभावात् समासपत्नीतया यदपि दुरुक्तं तपसाराध्य पुरुषं भक्त्यादि तत्र श्र
ति इदं कुरु स्वप्रध्यानमनं यदीच्छसि १९ परिचर्य निषेव्य विश्वस्य विभावनाय पालनाय आत्ता स्वीकृता गुणा

भिपत्तिः सत्त्वगुणाधिष्ठानं येन तस्य जित आत्मा मनः श्वसनः प्राण
श्च यैस्तैराभिवंद्यं २० एकमत्या सर्वांतर्यामि दृष्ट्या २१

छ

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

25-A

सत्त्वापदाम्रयोः पद्दतिर्मार्गोयस्यतमेवाश्रयंशरणंव्रजननतोभजस्वनान्यस्मिन भावोयस्यतस्मिन्निजयमैमं
विनेश्वोधिते २२ तमेवेत्यनेनसमवितंसर्वाम्रमन्नंप्रपंचयतिनान्यमिति हस्तेनगृहीतंदीपवत्सप्रयंयया इतरै
श्वत्नादिभिः २३ संजल्पितंविलापंतत्रच श्रुत्यस्यागमोयस्मात्तथाभूतंवचश्राकर्ण्य २५ विस्मितइत्युक्तं
तदेवाहश्रहोतेनःप्रभावः २६ २७ विकल्पेमानापमानविवेकेमत्यपिभिन्नानसंतिकिंतुमोकल्पिता

तमेवववत्नाश्रयमंवत्तलेंशुमुद्दाभिर्गपदाम्रपद्दतिं श्रनन्यभावेतिनथमंभाविंतेमनस्यंव
स्याप्यभजस्वगूढरूपं २१ नान्यैततःपद्मपलाशलोचनात्तेद्दुःखच्छिदंतेमृगयामिकंचनं योमृग्यते
हस्तगृहीतपद्मयाश्रियैतरैरंगविमृग्यमाण्या २२ श्रीमैत्रेयः एवंसंजल्पितेमात्रसांकर्ण्य।
धोगसेवदः संविद्यम्यात्मनात्मानंनिश्चक्रामपितुःपुरात् २४ नारदस्तदुपाकर्ण्येत्ताना वांस्य
विकीर्षितं स्पृष्ट्वाम्रर्धन्यघम्नेनपाणिनाप्राहविस्मितः २५ श्रहोतेजःक्षत्रियाणांमानभंगममृष्य
तां बालोप्ययंहृदाधत्तेयत्समातुरसद्वचः २६ नारदउवाच नाधुनाप्यवमानंतेसम्मानंवापिपुत्रक ल
लयामकुमारस्यसक्तस्यक्रीडनादिषु २७ विकल्पेविद्यमानेपिनह्यसंतोषहेतवः पुंसोमोहमृतेभि
न्नाः यल्लोकेनिजकर्मभिः २८ परितुष्येत्ततस्तावत्तावन्मात्रेणपूरुषः दैवोपसादितंयावद्दीक्ष्ये
श्वरगतिंबुधः २९ श्रयमात्रोपदिष्टेनयोगेनावरुरुत्ससि यत्प्रसादंसवैपुंसांदुराराध्योमतोममर ३०
एवतद्दुस्साध्यंःकुतःयस्मात्वंदुःखंवात्तंनिनकर्मभिरेवभवतियत् २८ उपचप्रमाप्रदेष्टानतनिवर्त्तयतिपरित्
ष्यदितिषद्दिःईश्वरस्यगतिंवीक्ष्यईश्वरानुकल्पंविनानोयमाःफलहेतवइतिज्ञात्वा २९ दुष्करत्वमेवम
नयमदस्याहश्रयंतिहाभ्यां यस्यप्रसादमंशोदुर्लभमिच्छति ३० निःसंगेननतीव्रयोगयुक्तेनसमाधिना

सौविद्रूपेभिवांतोपि सौख्ययोगस्य माविन ॥ २१

सम्यग्यः प्रशस्तिप्रापन्निः सोतोतकनमत्तिः

सम्यगंतोपि पश्यपञ्चैगो मांगंतविदु ॥ मटेकोदगतायथः ३९

26

श्री०
भाग०
टी०
२९

श्रेयसां कालेस्तूहते ३२ सुखदुःखयोर्मध्ये अन्यविसतिप्रापं तीयते दुःखे मतिपापं तीयत इत्यात्मानं तोषय
न्नृतमसः पारं मोक्षं प्राप्नोति ३३ किंच गुणैरधिकान्मुदं सहतिल्पत्तोषयेवमी तं दृष्ट्वाप्रीतिं कुर्यात् न तत्सूया
मित्यर्थः अनुक्रोशं कृपां कुर्यात् न तु तिरस्कारं समानान्मैत्रीं न तत्स्पर्धां ३४ ३५ क्षात्रं स्वभावं प्राप्तवतः श्रा

श्चेतो निवर्तनायैष निर्वेदस्तव निष्फलः यतिष्यति भवान्काले श्रेयसां समुपस्थिते ३२ यस्य यद्दै
वविहितं स तेन सुखदुःखयोः आत्मानं तोषयन्देही तमसः पारमृच्छति ३३ गुणाधिकान्मुदं लि
प्सेदनुक्रोशं गुणाधमात् मैत्रीं समानादन्विच्छेन्न तापैरभिभूयते ३४ ध्रुव उ० सोयं शमो भगवता सु
खदुःखहतात्मनाम् दर्शितः कृपया पुंसां दुर्दर्शोस्मद्विधैस्तु यः ३५ अथापि मेविनीतस्य क्षा
त्रं घोरमुपेयुषः सुरुच्या दुर्वचो बाणैर्न भिन्ने श्रयते हृदि ३६ पदं त्रिभुवनोत्कृष्टं जिगीषोः सा
धु वर्त्म मे ब्रूह्यस्मत्पितृभिर्ब्रह्मन्नन्यैरप्यनधिष्ठितम् ३७ नूनं भवान्भगवतो योंगजः परमे
ष्ठिनः वितुदन्नटते वीणां हितार्थं जगतोर्कवत् ३८ इत्युदाहृतमाकर्ण्य भगवान्नारदस्तदा
प्रीतः प्रत्याह तं बालं सद्वाक्यमनुकंपया ३९ नारद उवाच जनन्याभिहितः पंथाः स वै निः
श्रेयसस्य ते भगवान्वासुदेवस्तं भज तं प्रवणात्मना ४० धर्मार्थकाममोक्षाख्यं य इच्छेच्छ्रेय
आत्मनः एकं ह्येव हरेस्तत्र कारणं पादसेवनं ४१ तो भिन्ने हृदि न श्रयते न

नप्रवाविनीतस्य दुर्वाक्यबाणै
तिष्ठति ३६ अन्यैरनधिष्ठितं त्रिभुवने उत्कृष्टं पदं तेन स्त्रिको मे साधु वर्त्म मार्गं ब्रूहि ३७ अंगज इति पाठे
उत्संगाज्जातो यो नारदः स भवान् तत्र लिंगं वितुदन्वादयन् हिताय अटति ३८ निःश्रेयसस्य प्रसिद्धा

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

26-17

मधुवनाख्यं तरं गच्छ यत्र मधुवने ॥ ४२ ॥ अध्ययनाद्यभावेपि आत्मनउचितानि योग्यानि देवतानमस्कारादी
नि कृत्वेति यमनियमाउक्ताः आसनकल्पनेवकृशादिभिः स्वस्तिकादिभिश्च ॥ ४३ ॥ प्राणेंद्रियमनसां म
लं त्वा वल्मसुदस्येति प्राणायामेनाहारो धारणामाह अभिध्यायेदित्यादि षड्भिः गुरूणामधीरेण मनसा गु
रुं श्रीहरिं ॥ ४४ ॥ सोपसुसंदरं ॥ ४५ ॥ रमणीयान्यंगानि यस्य गंडेषु ईषत्संगं स्मरूणौ उष्टे दंतौ धारयतीति

तत्रातनक्रभदं तेयस्तु नायास्त ईप्सुविः शांतमवेयुनं य आसान्निर्ध्यं नित्य दाह हरेः ॥ ४२ ॥ स्नात्वानु सवनं
तस्मिन्कालिंद्याः सलिले शिवे कृत्वोचितानि निवसन्नात्मनः कल्पितासनः ॥ ४३ ॥ प्राणायामेन त्रि
वृता प्राणेंद्रियमनोमलम् शनैर्व्युदस्याभिध्यायेन्मनसा गुरुणा गुरुम् ॥ ४४ ॥ प्रसादाभिमुखं श
श्वत्प्रसन्नवदनेक्षणम् सुनासं सुभ्रुवं चारुकपोलं सुरसुंदरम् ॥ ४५ ॥ तरुणं रमणीयांगमरुणोष्ठे
क्षणाधरम् प्रणताश्रयणं नृम्णं शरण्यं करुणार्णवम् ॥ ४६ ॥ श्रीवत्सांकं घनश्यामं पुरुषं वनमालि
नम् शंखचक्रगदापद्मैरभिव्यक्तचतुर्भुजम् ॥ ४७ ॥ किरीटिनं कुंडलिनं केयूरवलयान्वितम् कौस्तुभा
भरणग्रीवं पीतकौशेयवाससम् ॥ ४८ ॥ कांचीकलापपर्यस्तं लसत्कांचननूपुरम् दर्शनीयतमं शांतं
मनोनयनवर्धनम् ॥ ४९ ॥ पद्भ्यां नखमणिश्रेण्या विलसद्भ्यां समर्चताम् हृत्पद्मकर्णिकाधिष्ण्यमाक्र
म्यात्मन्यवस्थितम् ॥ ५० ॥ स्मयमानमभिध्यायेत्सानुरागावलोकनम् नियतेनैकभूतेन मनसा वरदर्षभम् ॥ ५१ ॥
तेन घ्यातमरूणाम्मोष्टे मेक्षणं वा स ॥ धारयतीति वा नृणां म् बलेक रं श्रयद्वानं र्णं
धनेमर्वे पुरुषार्थानिधिमित्यर्थः ॥ ४८ ॥ पुरुषं पुरुषलक्षणयुक्तं ॥ ४७ ॥ कौस्तुभस्याभरणं ग्रीवा यस्य ॥ ४८ ॥ कां
चीकलापेन पर्यस्तं परिवेष्टितं मनोनयनयोर्वर्धनं हर्षकरं ॥ ४९ ॥ हृत्पद्मकर्णिकायां धिष्ण्यं स्थानं यस्य तं

तदाक्रम्य समर्पेतात्मानं निमज्ज सिंचितम्

27

श्री भाग टी० २१

ध्यानमाह स्मयमानमिति नियतेनैकाग्रेण धारणया सुस्थिरेणाभ्यस्त एवैकभूतेनैकाग्रेण धारणया क्रमेण निविष्टो वा तानि ध्यानेऽपि दृष्टान्यानि यद्वा यथोक्तमात्रमेव तदुक्तमेकादशस्कंधे नाभ्यानि चिंतयेदूर्ध्वः सुस्मितं भावयेन्मुखमिति ५१ समाधिमाह एवमिति तद्योगी सम्पन्नेन मत ५२ जपो मन्त्रः ५३ द्रव्याण्येवाह सलिलैरिति स्नानैर्दूर्वाकुरैरमरैर्वासुकैर्भूर्जत्वगादिभिः ५४ अधिष्ठानमेवाह लब्ध्वा संपाद्य द्रव्यमयी शिलादिभि स्मयमानमभिध्यायेत्तावदात्मावलोकनं नियतेनैकभूतेन मनसा वरदर्षभं ५१ एवं भगवतो रूपं सुभद्रं ध्यायतो मनः निर्वृत्या परया तूर्णं सम्पन्नं न निवर्तते ५२ जपश्च परमो गुह्यः श्रूयतां मे नृपात्मज यं सप्तरात्रं प्रपठन्पुमान्पश्यति खेचरान् ५३ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय मन्त्रेणानेन देवस्य कुर्याद्द्रव्यमयीं बुधः सपर्यां विविधैर्द्रव्यैर्देशकालविभागवित् ५४ सलिलैः शुचिभिर्माल्यैर्वन्यैर्मूलफलादिभिः शस्ताङ्कुरांशुकैश्चार्चेत्तुलस्या प्रियया प्रभुं ५५ लब्ध्वा द्रव्यमयीमर्चां क्षित्यम्ब्वादिषु वार्चयेत् आभृतात्मा मुनिः शान्तो यतवाङ्मितवन्यभुक् ५६ स्वेच्छावतारचरितैरचिन्त्यनिजमायया करिष्यत्युत्तमश्लोकस्तद्ध्यायेद्धृदयङ्गमं ५७ परिचर्या भगवतो यावत्यः पूर्वसेविताः ता मन्त्रहृदयेनैव प्रयुञ्ज्यान्मन्त्रमूर्तये ५८ एवं कायेन मनसा वचसा च मनोगतं परिचर्यमाणो भगवान्भक्तिमत्परिचर्यया ५९ पुंसाममायिनां सम्यग्भजतां भाववर्धनः श्रेयो दिशत्यभिमतं यद्धर्मादिषु देहिनां ६० विरक्तश्चेन्द्रियरतौ भक्तियोगेन भूयसा तं निरन्तरभावेन भजेताद्धा विमुक्तये ६१ इत्युक्तस्तं परिक्रम्य प्रणम्य च नृपार्भकः ययौ मधुवनं पुण्यं हरेश्चरणचर्चितं ६२

निर्मितानाह लीलावतारेति ५६ स्वेच्छावतारचरितैः स्वेच्छया अवतारैश्चरितैश्च अचिन्त्यनिजमायया यद्करिष्यति उत्तमश्लोकस्तद्ध्यायेद्धृदयङ्गमं ५७ परिचर्याभगवतो यावत्यः पूर्वसेविताः ता मन्त्रहृदयेनैव प्रयुञ्ज्यान्मन्त्रमूर्तये ५८ एवं कायेन मनसा वचसा मनोगतं परिचर्यमाणो भगवान्भक्तिमत्परिचर्यया ५९ पुंसाममायिनां सम्यक्भ

निर्मितानाह लाभाकृणापहेतुनाह साईद्वाभ्यां आभृतात्मा धृतचित्तः मितवन्यभुक् रतितया ५६ स्वेच्छा विष्णुनी तिनदानीमवतारश्चाभ्युपयोगात् ५७ पूर्वसेविताः सेवनकारिताः कायेन वि हिताः मन्त्रयंत्रमे हृदयेन हृदादशाक्षरेण ५८ एवं प्रकारीयामनोगतं यथा भवति तथा कायादिभिर्भक्तिमत्या परि

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

27-A

विरक्तोनेन किमर्थं विमुक्तये ८१ हरेस्त्वत्सगाम्यां वर्तितमोऽहतं ८२ अर्हितं सत्कृत्य समर्पितं त्वर्हणामर्चादि
यस्मै ८३ किं वान विद्यतेनन यत्नीतत्सविनर्कः प्रभुः ८४ मा वा सं हि निर्वासितं इति तत्याश्रयनाटन
तात ८५ मास्मादंतति किं स्वित्रवादेनं नियं धः ८६।८७ यद्यपयोनगत्याहं क्रोध्या सोपि ८८ विपुलय
विरक्तश्चेंद्रियरतो भक्तियोगेन भूयसा तं निरंतरभावेन भजनेनाङ्गविमुक्तये ८१ इत्युक्तस्तं परिक्र
म्य प्रणम्य च नृपार्भकः ययौ मधुवनं पुण्यं हरेश्चरणवर्चितं ८२ तपोवनं गते तस्मिन्प्रविष्टोंतः
पुरे मुनिः अर्हितार्हणको राज्ञा सुखासीन उवाच ह ८३ नारद उवाच राजन् किं ध्यायसे दीर्घं मुखे
न परिशुष्यता किं वा न रिष्यते कामो धर्मो वार्थेन संयुतः ८४ राजोवाच सुतो मे बालको ब्रह्म
न्स्त्रैणेनाकरुणात्मना निर्वासितः पंचवर्षः सह मात्रा महान्कविः ८५ अप्यनाथं वने ब्रह्म
न्मास्मादंत्यर्भकं वृकाः श्रांतं शयानं क्षुधितं परिम्लानमुखाम्बुजं ८६ अहो मे वत दौरात्म्यं स्त्री
जितस्योपधारय योऽङ्कं प्रेम्णारुरुक्षंतं नाभ्यनंदमसत्तमः ८७ श्रीनारदः मा मा शुचः स्व
तनयं देवगुप्तं विशांपते तत्प्रभावमविज्ञाय प्रावृङ्क्ते यद्यशो जगत् ८८ सुदुष्करं कर्म कृत्वा लो
कपालैरपि प्रभुः एष्यत्यचिरतो राजन् यशो विपुलयंस्तव ८९ मैत्रेयः इति देवर्षिणा प्रोक्तं
विश्रुत्य जगतीपतिः राजलक्ष्मीमनादृत्य पुत्रमेवान्वचिंतयत ९० तत्राभिषिक्तः प्रयतस्त
मुपोष्य विभावरीं समाहितः पर्यचरदृष्यादेशेन पूरुषं ९१ त्रिरात्रान्ते त्रिरात्रान्ते कपित्थब
दरास्त्रा रयन ९२॥ दशपानः आत्मवृत्त्यनुसारेण मासं निन्येऽर्चयन्हरिम् ९३ ध्रुवो मधुवने किमक
रोदित्यपेक्षायामाह तत्रेत्यादिना अभिषिक्तः स्नातः यस्यां प्रातः स्नातो ९। कपित्थानि बदराणि च भक्षणा

नेपथ्यश्चात्माहृत्रिर्दिह स्थितिः नरकमारेण ३२

श्री भाव टी° ४

तृतीयंचानयन्वर्षं षष्ठदिवसयन्तुपर्णाशावद्दिवसत्रयः प्रतिमासमाहारसंकोचंतपोतिरेकंचकृतवानित्यर्थः ७४
भूतानिग्राह्याहृदिनीन्द्रियाणिच आधारंतेषांस्मिन्तन्मनआकृष्यहृदि पदंब्रह्मध्यायन ७७ धारयमाणस्य
सतः त्रयोलोकाः मोहमगात्कुवतः कंपिताः ७८ तस्याङ्गुष्ठेनपीडिताआक्रान्तासतीमही तत्रदार्धंईन

द्वितीयंचतथामासंषष्ठेषष्ठेर्भकोदिने तृणपर्णादिभिःशीर्णैःकृतान्नोभ्यर्चयद्विभुं ७३ तृती
यंचानयन्मासंनवमेनवमेहनि अब्भक्षउत्तमश्लोकमुपाधावत्समाधिना ७४ चतुर्थमपिवै
मासंद्वादशेद्वादशेहनि वायुभक्षोजितश्वासोध्यायन्देवमधारयत् ७५ पंचमेमास्यनुप्रा
प्तेजितश्वासोनृपात्मजः ध्यायन्ब्रह्मपदैकेनतस्थौस्थाणुरिवाचलः ७६ सर्वतोमनआ
कृष्यहृदिभूतेन्द्रियाशयम ध्यायन्भगवतोरूपंनाद्राक्षीत्किंचनापरम ७७ आधारंमहदा
दीनांप्रधानपुरुषेश्वरम ब्रह्मधारयमाणस्यत्रयोलोकाश्चकंपिरे ७८ यदैकपादेनसपा
र्थिवार्भकस्तस्थौतदंगुष्ठनिपीडितामही ननामतत्रार्धमिभेंद्रधिष्ठितातरीवसव्येतरतः
पदेपदे ७९ तस्मिन्नभिध्यायतिविश्वमात्मनोद्वारंनिरुध्यासुमनन्यधीया लोकानिरुच्छ्वा
सनिपीडिताभृशंसलोकपालाःशरणंययुर्हरिम ८० ॥

नाम समंधाके अर्द्धं शाहस्यपुंसकत्वादंशोशिनोरभेदाच्चैवंसमानाधिकरणत्वे इभेंद्रेणाधिष्ठिता
तरीनौर्यथापदेपदेसव्यतोदक्षिणतश्चनमति तद्वत ७९ अस्मादंशाच्छ्वर्यमाह तस्मिन्नेकत्वेवि
श्वविश्वात्मकंविष्णुमात्मनःसकाशात्अनन्यया धियास्वात्माभेददृष्ट्याभिध्यायतिसति किंकृ
त्वा अस्मद्धृदयेस्थितंनिरुध्य विश्वमात्मन्येकीकृत्यसप्राणानिरोधेकृते विश्वप्राणनिरोधोजातइतिभा भा० ४ टी० २९

28-B

एवं प्राणनिरोधं कृतवति स्थिते वियः अखिलसत्त्वधाम्नः सर्वप्राणिशरीरस्य तत्त्वस्मात् स्थितिनात लोकपाल ६३
यतो वा लाभ को सौ बालः कथं वा तस्मात् प्राणनिरोध इत्यत आह उत्तानपादस्य पुत्रो मयि विश्वरूपे
संगतात्मा एकं प्राप्नोति तेन इति ८२ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कंधे अष्टमोध्यायः ८ येन वै मे ... लब्ध्वा
तस्मात् ध्रुवः प्रत्यगात्माकरोद्राज्यं पित्रा दत्तमिति कीर्त्यते एवं भगवद्दर्शनेन गतभयाः सर्वे ध्रुवः या

देवा ऊचुः नैवं विदामो भगवन् प्राणरोधं चराचरस्याखिलसत्त्वधाम्नः विधेहि तन्नो वृजिनाद्विमो-
क्षं प्राप्ता वयं त्वां शरणं शरण्यम् ८३ श्रीभगवानुवाच माभैष्ट बालं तपसो दुरत्ययान्निवर्तयि-
ष्ये प्रतियात स्वधाम यतो हि वः प्राणनिरोध आसीदौत्तानपादिर्मयि संगतात्मा ८४ इति श्री
भागवते चतुर्थस्कंधे अष्टमोध्यायः ८ मैत्रेयः त एवमुत्सन्नभया उरुक्रमे कृतावनामाः प्रययुस्त्रि-
विष्टपम् सहस्रशीर्षापि ततो गरुत्मता मधोर्वनं भृत्यदिदृक्षया गतः १ स वै धिया यो-
गविपाकतीव्रया हृत्पद्मकोशे स्फुरितं तडित्प्रभं तिरोहितं सहसैवोपलक्ष्य बहिः स्थितं तदवस्थं
ददर्श २ तद्दर्शनेनागतसाध्वसः क्षितावचंदतांगं विनमय्य दंडवत् दृग्भ्यां प्रपश्यन् प्रपिबन्नि-
वार्भकश्चुंबन्निवास्येन भुजैरिवाश्लिषन् ३ स तं विवक्षंतमतद्विदं हरिर्ज्ञात्वास्य सर्वस्य च हृद्यव-
स्थितः कृतांजलिं ब्रह्ममयेन कंबुना

पस्पर्श बालं कृपया कपोले ४

गस्य विपाकेन तीव्रेण निर्मलया गरुडाधिरूढं पुनः स्थितं मयि यदा न दृष्टवान् तदा दृष्टवान् तदा ततो
भगवंतं वीक्ष्य सद्रूपमात्मस्वरूपं तिरोहितं स्वयं ललाट उत्थितः मन तदवस्थमाद्यंतः स्फुरितः ता
दृष्टं २ आगतसाध्वसः ज्ञातसंभ्रमः विनिमय्य प्रणतिकृत्वा संभ्रममेवाह दृग्भ्यां प्रपिबन्निव पश्यन्निव
तेन आस्येन चुंबन्निव भुजाभ्यामाश्लिषन्निव चंदते स्मेत्यर्थः ३ विवक्षंतं तं तदुक्तान्यक्षमिच्छंतं श्रुतिवर्दं

[illegible]

भगवन्नाश्रितपादितां गिरं प्रतिपद्येति बोधः प्रतिपद्यतामिति पाठे तां वेदात्मिकां परिज्ञातः परात्मनो रीश्वर
नीश्चयो निर्णयो येन सः अत एव भक्त्या भावः प्रेमस्य अस्मत्त्वरस्यैर्यं लाघवितः श्रुते विख्याते उरुश्रवः कीर्ति
र्यस्य तं ध्रुवा क्षितिः स्थानं यस्येति भाविनिर्देशः ५ ईशानुगृह्णसंशयश्च वापाद्धतन्तृतिभिः द्वादशादित्यसंका
शैः श्लोकैरस्तौद्विभुवः यो मे प्रसमालीना इमां वाचं अन्यांश्च प्राणान् इन्द्रियाणि स्वधाम्ना चिच्छक्त्या संजी
वयति यतः अखिलाश्रुतरादिज्ञानक्रियाशक्तीर्धारयतीति तस्मै पुरुषाय भगवते अंतर्यामिणे ६ ननु वागादी

स वै तदैव प्रतिपादितां गिरं दैवीं परिज्ञातपरात्मनिर्णयः तं भक्तिभावोऽभ्यगृणादसत्वरं परिश्रु
तोरुश्रवसं ध्रुवक्षितिः ५ ध्रुव उवाच योऽन्तः प्रविश्य मम वाचमिमां प्रसुप्तां संजीवयत्यखिल
शक्तिधरः स्वधाम्ना अन्यांश्च हस्तचरणश्रवणत्वगादीन्प्राणान्नमो भगवते पुरुषाय तुभ्यम्
६ एकस्त्वमेव भगवन्निदमात्मशक्त्या मायाख्ययोरुगुणया महदाद्यशेषं सृष्ट्वानुविश्य
पुरुषस्तदसद्गुणेषु नानेव दारुषु विभावसुवद्विभासि ७ त्वद्दत्तया वयुनयेदमचष्ट विश्वं सु
प्तप्रबुद्ध इव नाथ भवत्प्रपन्नः तस्यापवर्ग्यशरणं तव पादमूलं विस्मर्यते कृतविदा कथमार्तबंधो

क्रियाशक्तिधरा वस्त्राख्यः प्रसिद्धानाह मित्यनश्राहय्यक इति अनुविश्य पुरुषोऽन्तर्यामी त्वमेक एव तस्या
मायायाः असद्गुणेष्विंद्रियादिषु स्थितः सन् नानेव देवता रूपो नानेव भासि ननु त्वद्व्यतिरेकेण ज्ञानक्रिया
शक्तिधरः कश्चिदस्तीत्यपेक्ष्य ७ अपि च किं वक्तव्यं वागादयो ज्ञानादिपात्मिधयानभवंतीति यस्मात् ब्रह्म
णोऽपि ज्ञानं त्वदधीनमेवेत्याह त्वद्दत्तया वयुनया ज्ञानेन भवंतं शरणं प्रपन्नो ब्रह्मा इदं विश्वमचष्ट दृष्टवा प
श्यत कथं सुप्तः पुरुषः प्रबुद्धः सन्यथा प्रपञ्चं पश्यति तद्वत् अतः आपवर्ग्यं मुक्तास्तेषामपि शरणं कृतवि
दा सर्वेंद्रियजीवनेन त्वत्कृतमुपकारं जानता कथं विस्मर्यते एवं सति तवाप्रम
त्तः कृतघ्नाः इत्यर्थः ८॥

29-A

एवमाहृशाः कामाय ये भजंति ते पि मूढा इत्याह नूनमिति भवाप्यययोर्जन्ममरणयोस्तु हि मोक्षहेतुं त्वामन्य
हेतोः कामाय ये भजंति ते नूनं विमुष्टमतयः वंचितचित्ताः यतस्ते कल्पतरुं त्वामर्चंति तथाकुणपक
लेवरे देहे उपभोग्यं सुखमिच्छंति नैव च्छायायोग्यं तदित्याह यत्स्पर्शजं विषयसंबंधजं सुखं तन्नरकेपि भव
ति ९ ननु स्वर्गादि सुखमेभिः कामैः प्राप्यते निष्कामभजनेन तन्न स्यादित्यत आह येति त्वन्महिमनि निजानंद

नूनं विमुष्टमतयस्तव मायया ते ये त्वां भवाप्ययविमोक्षणमन्यहेतोः अर्चंति कल्पकतरुं कुणपो
पभोग्यमिच्छंति यत्स्पर्शजं निरयेपि नृणां ९ या निर्वृतिस्तनुभृतां तव पादपद्मध्यानाद्भवज्ज
नकथाश्रवणेन वा स्यात् सा ब्रह्मणि स्वमहिमन्यपि नाथ मा भूत् किं त्वंतकासिलुलितात्पततां वि
मानात् १० भक्तिं मुहुः प्रवहतां त्वयि मे प्रसंगो भूयादनंत महतामलाशयानां येनांजसोल्बण
मुरुव्यसनं भवाब्धिं नेष्ये भवद्गुणकथामृतपानमत्तः ११ ते न स्मरंत्यतितरां प्रियमीशमर्त्यं ये चा
न्वदः सुतसुहृद्गृहवित्तदाराः ये त्वब्जनाभ भवदीयपदारविंदसौगंध्यलब्धहृदयेषु कृतप्रसंगाः

रूपेपि सा मा भूत् न भवतीत्यर्थः अंतकस्यासिना कालेन लुलितात् खंडितात् विमानात् पततां सा नास्ती
ति किमु वक्तव्यं १० अतः त्वत्कथाश्रवणाय सत्संगतिं देहीत्याह भक्तिं त्वयि प्रवहतां तेषामनंत उल्बणमुत्कटं
नेतुमोह्यं किंच यथा वेमेश्रुतत्राह येन महत्प्रसंगेनांजसा यत्नं विनैव उरूणि व्यसनानि यस्मिन् तं भवा
ब्धिपारं नेष्यामि भवद्गुणकथैवामृतं तस्य पानेन मत्तः सन् ११ कथामृतपानस्य साधकत्वमाह
ते अतितरां प्रियमपि मर्त्यं देहं न स्मरंति नानुसंदधते ये च अस्य नादयः अदः अमुं देहमनुसंबद्धाः तानपि

के ते न स्मरंति ये कृतप्रसंगाः केषु भवदीयपदारविंदसौगंध्ये लब्धं हृदयं येषां तेषु न शब्दो नान्येषां केवलं सयोगादिनिष्ठानां देहाभिमानो नि
हृन्निवर्त्तयति १२

30

श्री भाग टी ३

नन्वेवंविद्वानपि त्वं किमित्यभिमानं वहसि अत आह तिर्यङ्मृगादिभिः परिचितं ज्ञातं संतोऽसंतश्च विशेषा
यस्य महदादीन्यनेकानि कारणानि यस्य हे परमेष्ठ अज ते इदं स्थविष्ठं विराड्रूपं केवलं वेद्मि अतः परमी
श्वरस्वरूपं न वेद्मि यत्र वादाः प्राकृतप्रपञ्चवादा न सन्ति तद्रूपं च न वेद्मि अतोऽभिमानो न निवर्तत इति भावः
तदेवं भगवत्स्थूलं रूपं यत्तद्रूपं तद्विश्वात्मा तात्त्विकं स्वरूपमनुवर्णयन्नमस्करोति कल्पान्त इति एतत् त्रैलोक्यं यः
पुमान् शेते स्वस्मिन्नेव रतः केनचिद्बहिर्यस्य योगनिद्रारूढत्वात् अनन्तः शेषः सहायः तदङ्के शेषोत्सङ्गे
यस्य नाभिरेव सिन्धुः समुद्रः तस्मिन् रोहतीति तथा तस्य काञ्चनलोकपद्मस्य गर्भे कर्णिकायां द्युमान् ते।

तिर्यङ्मृगद्विजसरीसृपदेवदैत्यमर्त्यादिभिः परिचितं सदसद्विशेषं रूपं स्थविष्ठमज ते महदाद्यने
कं नातः परं परम वेद्मि न यत्र वादाः ॥१७ कल्पान्त एतदखिलं जठरेण गृह्णन् शेते पुमान् स्वदृगनन्तस
खस्तदङ्के यन्नाभिसिन्धुरुहकाञ्चनलोकपद्मगर्भे द्युमान् भगवते प्रणतोऽस्मि तस्मै ॥१८ तं नित्यमु
क्तपरिशुद्धविबुद्ध आत्मा कूटस्थ आदिपुरुषो भगवांस्त्र्यधीशः यद्बुद्ध्यवस्थितिमखण्डितया स्वदृ
ष्ट्या द्रष्टा स्थिताविधिमखो व्यतिरिक्त आस्से ॥१९॥

णतोऽस्मीत्यर्थः । १८ ननु मम सावि
तस्मी बुद्ध्याभवति तं प्र
स्याप्यायनस्यावस्थं कोऽनीवाद्द्वितीयोऽस्त्यात आह त्वं तु नित्यमुक्तः जीवविलक्षणप्यवास्मेति इति वैलक्षण्य
मेवाह त्वं नित्यमुक्तः जीवस्तु तत्प्रसादान्मुच्यते त्वं परिशुद्धः स तु मलिनः त्वं विबुद्धः स त्वज्ञः त्वमात्मा स तु
देहः त्वमविकारः स तु विकारी त्वमादिपुरुषः स तु नादिमान् त्वं तु भगवान् स तु भगहीनः त्वं गुणानां त्रयाणा
मधीशः स तु परतन्त्रः अत एव त्वं लक्षणं यद्बुद्धेः बुद्ध्यवस्थितिं बुद्धेस्तास्ता अवस्था जाग्रदादीस्तया स्व
दृष्ट्या चिच्छक्त्या द्रष्टा पश्यसि दृश्यत्वेन तत्प्रत्ययात्त अतो बुद्ध्यवस्थितिमित्यत्र मध्याभावः तथाभूत

एवंविधो जीवात्पलानि विवेकविधिष्ठितः पलाशिविक्षितानामसम्भूतैः ॥२॥

ग

३०

30 A

तमेवंभूतस्वरूपेणज्ञात्वानंनमस्करोतियस्मिन्नितियतंत्यकस्मादुद्भवेतिविश्वस्यभवोयस्मात्तमेकमनंतमाद्य
मनादि ॥१६॥ सकामभजनेनापिमोक्षमाशासानमाह हेभगवन्पुरुषार्थः परमानंदः सएवमूर्तिर्यस्यतस्यतव
पादपद्ममाशिषोराज्यादेः सकाशात्सत्याआशीः परमार्थफलंहिनिश्चितंकस्यतथातेनप्रकारेणत्वामेव
पुरुषार्थस्वरूपत्वेननिष्कामतयाभजतः ततः यद्यप्येवंतथापि हेअर्यस्वामिन्दीनान्सकामानप्यस्मान्भग

यस्मिन्विरुद्धगतयोह्यनिशंपतंतिविद्यादयोविविधशक्तयआनुपूर्व्यात् तद्ब्रह्मविश्वभवमेक
मनंतमाद्यमानंदमात्रमविकारमहंप्रपद्ये ॥१६॥ सत्याशिषोहिभगवंस्तवपादपद्ममाशीस्तथानु
भजतः पुरुषार्थमूर्तेः अप्येवमार्यभगवान्परिपातिदीनान्वाश्रेववत्सकमनुग्रहकातरोस्मान् ॥१७॥
मैत्रेयः अथाभिष्टुतएवंवैसत्संकल्पेनधीमता भृत्यानुरक्तोभगवान्प्रतिनंद्येदमब्रवीत् ॥१८॥ श्रीभ
गवानुवाच वेदाहंतेव्यवसितंहृदिराजन्यबालक तत्प्रयच्छामिभद्रंतेदुरापमपिसुव्रत ॥१९॥
नान्यैरधिष्ठितंभद्रयद्भ्राजिष्णुध्रुवक्षिति यत्रग्रहर्क्षताराणांज्योतिषांचक्रमाहितं ॥ मेढ्यांगो
चक्रवत्स्थास्नुपरस्तात्कल्पवासिनां धर्मोग्निःकश्यपःशुक्रोमुनयोयेवनौकसः ॥२१॥ चरंतिद

वीन्भवान्परिपातिसंसारभयाद्रक्षत्येव यतः अनुग्रहेहिनाचरणेकातरः परवशः यथानवप्रसूता
वाश्राधेनुर्वत्संदीर्घंपाययतिवृकादिभ्योरक्षतिचतद्वत् ॥१७॥ सत्यसंकल्पितेन ॥१८॥ तत्रयत्कामितंत्वत्के
किंतदित्यपेक्षायामाह नान्यैरितिसार्द्धाभ्यां हेभद्रध्रुवाक्षितिर्निवासोयस्मिन्यत्राहितंसमर्पितं ॥२०॥ धा
मा क्रमेणाय भ्राम्यमाणानांपशूनांबंधनस्तंभोमेढीतस्यांबलीवर्दसमूहवत्भ्रमतोनाके स्थिरा
स्थिरोपरस्तादपिस्थास्नुलोकत्रयनाशेप्यनश्वरं धर्माग्न्यादयोनक्षत्ररूपाः वनौकसः सप्तर्षयः

31

श्री·
भाव·
टी·
३२

एतज्ज्ञात्वा त्वं भविष्यतीत्याह प्रस्थित इति तु ध्रुवं पृथिवीं दत्त्वा वनं प्रस्थिते भावेऽलकः वने प्रस्थिते तीर्थगमने
कृते सति रहितो राज्यति ध्यानेति २२ त्वया प्रसंकल्पित मपि मद्भक्त्या तव द्रोहाद्देव भविष्यतीत्याह न ड्रान
तोतिमासरूविः प्रवेक्ष्यति २३ किं वटद्रुमोपयत्नो हृदयं प्रियामूर्तिर्यस्यते २४ यतः स्यानात् २५ श्रुति
दिष्टपदत्वा २६ संकल्पजं मनोरथं पादसेवया प्राप्य संकल्पस्य निर्वाणो समाश्रियस्मात् २७ मायाविनः
शृण्वेतत्तु वनं पित्राद त्वा गांधर्मसंश्रयः षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रं रदित्ता व्याहृते द्विषः २२ न ड्रान
ध्रुव मेनष्टे मृगयायां तु तन्मनाः प्रत्येषतीवने मातादावाग्निसा प्रवेक्ष्यति २३ दृष्ट्वामापत्नो हृ
दयं यत्नैः पुष्कलदत्तिणैः भुक्त्वा चेहाग्रिषः सत्यान्ते मां संस्मरिष्यसि २४ ततो गंता स्मिमत्स्था
ने सर्वलोकनमस्कृते उपविष्टा रथिभ्यस्त्वयतो नावर्तते गतः २५ मैत्रेयः इत्यर्थितः सभग
वानिति दिष्टपात्मनः पदं बालस्य यपतो यामस्वमगात् हृदयध्वजः २६ सोपि संकल्पजं विस्मोः
पादसेवोपसादितं प्राप्यसंकल्प निर्वाणो नाति प्रीतो भ्यमात्सुरे २७ विदुरउवाच स्वदुर्लभं यत्परमे
पदं हरेर्मायाविनस्तच्चरणार्चनार्जितम् लब्ध्वाप्यसिद्धार्थमिवैकजन्मना कथं स्वमात्मानममन
्यतार्थवित् २८ मैत्रेयः मातुः सपत्न्या वाग्बाणैर्हृदि विद्धस्तु तान् स्मरन् नैच्छन्मुक्तिपतेर्मु
क्तिं तस्मात्तापमुपेयिवान् २९ ध्रुवः समाधिना नैकभवेन यत्पदं विदुः सनन्दादय ऊर्ध्वरेतसः
मासैरहं षड्भिरमुष्य पादयोश्छायामुपेत्यापगतः पृथङ्मतिः ३०॥
सकामस्य यत्स्वदुर्लभं हरेः पदं तदेकेनैव जन्मना लब्ध्वापि स्वमात्मानं मतः असिद्धार्थं मप्राप्त मनोरथमिवैक
यमन्यत पुरुषार्थविदपि २८ २९ तापमेवाह समाधिनेति सार्धैः षड्भिः नैके अनेके भवा यस्मिन् बहु
जन्माभ्यस्तेनेत्यर्थः प्रणामस्त्वत्यादिसमयेगरुडाधिरूढस्य हरेः पादच्छायायां यास्थित मात्मानं स्मरन्नाह

छायायामुपेत्योत्तानपादस्थ मतिमद्दृष्टिःस्मरद्धाजकमिममाहः १·११
३२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

31-A अनात्म्यं ग्राम्यमूल्यकं अनन्तं भवच्छेतः सकाशात् यदेवं वस्त्रदयाचेयाचितवानस्मि २१ अनन्तैकारणांसं
भावयति मतिविनिपतद्भिर्दर्पेदतया अथः आम्रवद्भिः अतः पुत्रासहन्नशीलैः नाशुनाम्यवमानेनतद्दृत्वा
दिसत्वंपिनाभरदस्यवचोयोनगृहीतवान् अस्मितस्यमेमतिर्विदूषिता २२ किंचदैवीमितिप्रश्नमः समानिव
पपन् द्वितीयेश्वसत्यपिभ्रातेवभ्रातस्मः शत्रुः इतिदद्मद्दुर्गाहृदयशोकेनतप्येतापमनुभवामि २३

अहोवतममानात्म्यं मंदभाग्यस्यपश्यत भवच्छिदः पादमूलं गत्वायाचेयदंतवत् २१ मतिर्विदूषि
तादेवैः पतद्भिरसहिष्णुभिः योनारदवचस्तथ्यं नाग्रहीषमसत्तमः २२ दैवीमायामुपाश्रित्यप्रस्
सुप्तश्चभिन्नदृक् तप्येद्वितीयेप्यसतिभ्रातृभ्रातृव्यहृद्रुजा २३ मयैतत्प्रार्थितंव्यर्थं चिकित्सेवगत
ायुषि प्रसाद्यजगदात्मानं तपसादुष्प्रसादनम् २४ भवच्छिदमयाचेहं भवंभाग्यविवर्जितः
स्वाराज्यमिच्छतोमौढ्यान्मानोमेभिक्षितोवत ईश्वरात्क्षीणपुण्येनफलीकारानिवाधनः २५
मैत्रेयः नवैमुकुंदस्यपदारविंदयोरजोजुषस्तातभवादृशाजनाः वांछंतितद्दास्यमृतेर्थमात्म
नोयदृच्छयालब्धमनःसमृद्धयः २६ आकर्ण्यात्मनमायातं संपरेत्ययथागतं राजानश्रद्दधेभद्रमभ द्रस्यकुतोमम २७॥

किंवमयाप्रसाद्ययत्प्रार्थितं तद्व्यर्थं प्रार्थितमाह भवच्छिदमिति २८ एतदेवसदृष्टांतमाह स्वाराज्यमिति
नानेदं प्रयच्छतः सकाशात् दभिमानः क्षीणपुण्येनमयाभिक्षितः यावितः क्षीणपुण्येनेतिवादृष्टांत
पवसंबंधः यथाधनः ईश्वरात् चक्रवर्तिनः फलीकारान्सतुषतंडुलकणान् याचतेतद्वत् २५ एवंनिश्च
द्वत्वंतस्यपुरुषमित्याह नैति तस्यदास्यं विना अन्यमर्थमात्मनोनैवांछंति यदृच्छयैवलब्धेनमनसः

समग्रहृदियेषांते २९ प्रस्तुतमाह आकर्ण्येति संपरेत्य मत्वा आगतमा
कर्ण्ययथा नश्चरथे विस्तासेन चकार अभद्रस्यमम भद्रं कुतः इतिमत्वा ३०

एवंख्यातिर्भवितेति देवर्षेर्वाक्यं श्रद्धाय ३८ ब्राह्मणादिभिः पर्यस्तः परिवृतः ३९ ४० अस्य राज्ञो महिष्यौ मिथ उत्तमेन निधाय एका मेव शिबिकां नरविमानमारुह्य ४१ उपवनस्याभ्याशे समीपे ४२ विष्वक्सेनांघ्रिसंस्पर्शेन

श्री॰ भा॰ ४ टी॰ ११

श्रद्धाय वाक्यं देवर्षेर्हर्षवेगेन धर्षितः वार्ताहर्तुरतिप्रीतो हारं प्रादान्महाधनम् ३८ सदश्वं रथमारुह्य कार्तस्वरपरिष्कृतम् ब्राह्मणैः कुलवृद्धैश्च पर्यस्तोऽमात्यबंधुभिः ३९ शंखदुंदुभिनादेन ब्रह्मघोषेण वेणुभिः निश्चक्राम पुरात्तूर्णमात्मजाभीक्षणोत्सुकः ४० सुनीतिः सुरुचिश्चास्य महिष्यौ रुक्मभूषिते आरुह्य शिबिकां सार्धमुत्तमेनाभिजग्मतुः ४१ तं दृष्ट्वोपवनाभ्याश आयांतं तरसा रथात् अवरुह्य नृपस्तूर्णमासाद्य प्रेमविह्वलः ४२ परिरेभेंगजं दोर्भ्यां दीर्घोत्कंठमनाः श्वसन् विष्वक्सेनांघ्रिसंस्पर्शहताशेषाघबंधनम् ४३ अथाजिघ्रन्मुहुर्मूर्ध्नि शीतैर्नयनवारिभिः स्नापयामास तनयं जातोद्दाममनोरथः ४४ अभिवंद्य पितुः पादावाशीर्भिश्चाभिमंत्रितः ननाम मातरौ शीर्ष्णा सत्कृतः सज्जनाग्रणीः ४५ सुरुचिस्तं समुत्थाप्य पादावनतमर्भकं परिष्वज्याह जीवेति बाष्पगद्गदया गिरा ४६ यस्य प्रसन्नो भगवान्गुणैर्मैत्र्यादिभिर्हरिः तस्मै नमंति भूतानि निम्नमाप इव स्वयं ४७ ॥

हतमशेषमघबंधनं यस्य ४३ जातउद्दामो महान् मनोरथो यस्य ४४ अभिमंत्रितः पितुराशीर्भिः सहितेन कृतसंभाषणः ४५ ४६ सुरुच्याः प्रीतिर्नासंभावितेत्याह यस्येति नमंति अनुसरंति अपो यथा स्वयमेव निम्नदेशमवतरंतीति ४७ ॥

११

32A कल्पतरुस्थलः ४८ हे वीर वीरस्त्वं वाक्यं वमातः अभिषिच्यमानाभ्यां स्तनाभ्यां पयस्तदा स्रवत् ५० विरहः
दर्शनम प्राप्य रक्षितारादिमाति ५१ ५२ एवमितिवदति तपित्रा यमलालनेप यास्त्रुणते जनैः स्तूयमानः ५२
पुरं वाती थनि तत्र तत्रेति चत्वर्भिः सहृदैः फलमंजरीयुक्तैः पूगानां पोते वीलहृद्वैः तद्विधैः सहृदैः तयस्कृतं प्रति
उन्नमस्त्र पुत्र वत्सो भावन्यो संप्रेमविह्वलौ शृंगासंगा उत्पुलका वत्सो यंपुटुडूहत ४८ स्तनीतिरस्यजन
नीप्राणेभ्योपि प्रियं सतं उपगूह्य जहावाधिनदंगस्य पीनिर्वृता ४९ पयः स्तनाभ्यां संस्त्रावनेत्रजैः
सलिलैः शिवैः तदाभिषिच्यमानाभ्यां वीरवीरस्तु वापुहुः ५० तेषां प्रांशतनेनाराज्ञीहृष्टा लेपुत्रप्रार्ति
हा प्रतिलब्धः विरहं होरात्रतामेरलेभुवः ५१ प्रासादितस्तयानूनं भावान्या णेतार्तिहा यदत्तुष्या
यिनोधीरामस्तुजिष्णुः स्तदुर्जयं ५२ लाल्यमानेजनैरेवं अवेमप्रातरेत्ययः प्रासोष्यकुविगी हृष्टः
स्तूयमानो विशालुरं ५३ तत्र तत्रोयसंदितिमलैः सन्मकरतोरणैः संहृदैः कदलीस्तंभैः पूगपोते
श्रुतद्विधैः ५४ चूतपल्लव घामस्त्रक मुक्तादामविलेबिभिः उपस्कृतं प्रतिद्वारमंगलकुंभैः सदी
पकैः ५५ प्राकारैगोपुराणारैः प्रातंकुंभ परिच्छदैः सर्वतोलंकृतं श्रीमद्भुमान शिखरस्फमिः ५६
मरुद्धनतररयाद्धिमार्गविंदन्यविर्तितं लज्जावानैः पुष्पफलैः तंडुलैर्वलिभिर्युतं ५७ ध्रुवाग्रप
थि तृष्णा य तत्र तत्र पुरस्त्रियः सिद्धार्थान्नतदध्यां बु दूर्वा पुष्पफलानि च ५८॥
टीका मित्युतेरणान्वयः ५४ चूतपल्लीपल्लवाश्च वासांसि वस्त्राणि च मुक्तादामानि च तेषां विषिाड्लंबन
मस्ति येषु कुंभेषु ५५ गोपुराणां द्वाराणां पातकुंभाः सतीमयापरिच्छदाः परिकराये सुविमानानां शिवशि
स्तरैर्योः कांतियैषां ५६ अतामेगतां रथ्या महामार्गाः ग्रहडञ्जैस्यैः परिनिर्मिता भूमिका यास्तां

उपजह्रुः अवकिरन्त सतीः सत्यः यत्र भवनोत्तमे ५५ ५६ ५७ कुमुत्कुमुदं तद्वत्यः इति मत्वो वाप्यः ६० ६१
रूढवयसं प्राप्तयौवनं अनुरक्ताः प्रजा यस्मिन् ६२ प्रवयसं वृद्धं ६३ इति श्रीभावार्थे चतुर्थे नवमः ९ दशा

उपजह्रुः प्रयुञ्जाना वात्सल्यादाशिषः सतीः शृण्वंस्तद्वल्गुगीतानि प्राविशद्भवनं पितुः ५५
महामणिव्रातमये स तस्मिन्भवनोत्तमे लालितो नितरां पित्रा न्यवसद्दिवि देववत् ५६ पयःफेन
निभाः शय्या दान्ता रुक्मपरिच्छदाः आसनानि महार्हाणि यत्र रौक्मा उपस्कराः ५७ यत्र स्फ
टिककुड्येषु महामारकतेषु च मणिप्रदीपा आभान्ति ललनारत्नसंयुताः ५८ उद्यानानि च रम्या
णि विचित्रैरमरद्रुमैः कूजद्विहङ्गमिथुनैर्गायन्मत्तमधुव्रतैः ५९ वाप्यो वैदूर्यसोपानाः पद्मो
त्पलकुमुद्वतीः हंसकारण्डवकुलैर्जुष्टाश्चक्राह्वसारसैः ६० उत्तानपादो राजर्षिः प्रभावं तन
यस्य तं श्रुत्वा दृष्ट्वाद्भुततमं प्रपेदे विस्मयं परं ६१ वीक्ष्योढवयसं पुत्रं प्रकृतीनां च संमतं अनुर
क्तप्रजं राजा ध्रुवं चक्रे भुवः पतिं ६२ आत्मानं च प्रवयसमाकलय्य विशाम्पतिः वनं विरक्तः प्रा
तिष्ठद्विमृशन्नात्मनो गतिं ६३ इति श्रीभागवते चतुर्थे नवमोऽध्यायः ९ मैत्रेयः प्रजापतेर्दुहितरं
शिशुमारस्य वै ध्रुवः उपयेमे भ्रमिं नाम तत्सुतौ कल्पवत्सरौ १ इलायामपि भार्यायां वायोः पु
त्र्यां महाबलः पुत्रमुत्कलनामानं योषिद्रत्नमजीजनत् २ उत्तमस्त्वकृतोद्वाहो मृगयायां बली
यसा हतः पुण्यजनेनाद्रौ तन्मातास्य गतिं गता ३ ध्रुवो भ्रातृवधं श्रुत्वा कोपामर्षशुचार्पि

मे भ्रातृहन्तॄन् पुण्यजनानामकरोद्युद्धं यक्षपालकांस्तेषां वधो विक्रम उच्यते योषितां रत्नमिवातिमनोह
रं कन्यारत्नं वेति वा २ पदेऽप्यद्रौ हिमवति हतः अनाविति यते गृहेऽस्य गतिं गता मरणेनेत्यर्थः ३ कोपाम

[illegible]

33A रुद्रानुचरा भूतादयः तथैवाद्दितवान येन यांस्त्वादेनेन हेलातः उपदेवोपदानवः ८ एकैकं
त्रिभिर्तैर्वं सर्वान् त्रयोदशासु तानि यतान्युगपदहनन्यान ८९ ते पितकर्मा सहस्मानाप्रमस्तमवि
गता रौद्री तैर्वाला नाम रुद्रानुचर सेविताम् ददर्श हिमवद्रोणं पांडुरी गृह्यकसंकुलां ५ तथा
शैलं महाबाहुः वीरिपाद्याद्यनादयन् येनोद्विग्न दशाः तत्र रूपदेवोऽत्र सत्त्वभृशं ६ ततोति
क्रुध्य बलिनः उपदेव महाभराः अमर्हतः त्रिनादमभिपेतुः रुद्रायुधाः ७ सतानापततो
वीरः उग्रधन्वा महारथः एकैकं युगपत्सर्वान् हेम प्रोद्धारोत्रिभिस्त्रिभिः ८ ते वैललाटलग्नै
स्तैस्त्रिभिः सर्वे एव हि मन्दाविरसन्मात्मानमाशांस कमेतस्यततः ९ ते पितासु मसृण्यतः
पादस्पर्शाभिवोरगाः शरैर्विव्यधुर्युगपद्दिग्गजोऽपविकोऽर्णवः १० ततः पविर्त्रिसप्तिशेः ।
पाशपाशूलपरश्वधैः शातघ्नीभिर्भुशुंडीभिस्त्रिचवार्गैः शरैरपि ११ अभ्यवर्षन्नकुपिताः स
रथमदमारथिं इच्छेत सन्नतनीकं तेप्रयुतानां त्रयोदश १२ अतानपाद्रिंसनदाशारवर्षेण
भृशं न वाटशवतः सच्छेन्नः ग्रामारेणायथागिरिः १३ हाहाकारस्ततो देवानां सीत्सिद्धानां दिवि
पश्यतां हतोयं सनवः सर्वोमग्नः पुत्रपन्नगार्णवे १४ नरस्तत्रपालयत्रेषु नयकालिघतो
मृधे उदतिष्ठद्दुग्यस्तस्य नीहाराद्दिवभास्करः १५ यत्र विस्फूर्जयत्तुग्रं दिव्यतो वेदमुद्धरन् श
त्रौ सैन्यं महात्मानं नानीकमिवानिलः १६ तस्यानेवापानमेकाभिज्ञा ववर्मागिरस्ततसाम
धान द्विगुणां यथाभवत्स्वेदंषड्भिः स्त्रिभिः प्रतिकर्तमिक्षवः १७ विचचारवैर्विविरपवोः ॥ १८ यारा
संघानेन नच्छेन्नाग्निरिवि वनेवाटश्वत १९ सर्वेः सर्वेतस्यः २० यान्वधाने पुरातसैन्यकाशि

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भाग.
टी.
३४

धारः प्रमुदितैराप्लुताः प्रकीर्णास्तेनुविनिह्वयोरन्वयः १८ प्रायो बाहुल्येन विहङ्गमाः संछिन्नाः श्रद्धावय
वा येषां २० भ्रतनापिनं वासयाति २१ इतित्रिवृन्निवृत्तापिनमायिनाभित्यादेरनुषंगः विज्ञयोर्ध्रुकः पन्न
यत्नवानप्रतियोगः पुनरुद्योगः तस्मात्स्कन्धकितः नभस्वतोवायोर्हेतोः २२ विस्फुरंतिः स्तडितोयस्मिन

मुहुः संछिद्यमानानां पिवोभिस्त्वारुरुं रुलेः करुभिर्हेमतालाभेदोभिर्वलयवल्गुभिः १८ हार
कोयूरमकुटैरुष्णीषैस्त्रमहाधनैः भ्रास्तनास्तारणोभुवोरेजुर्वीरमनोहराः १९ हतावशिष्टाः
तेषांगानिराहुत्वोरणाः दन्त्रियवर्षमाथकैः प्रायो विहङ्गमाविवशाविदुद्रुवुर्मृगेंद्रविक्रीडितयूथ
पाइव २० अपप्पमानः सतदाननाथिनं महाम्मृधेकेवनमानवोत्तमः पुरीद्दिहन्नापिनां विशांह
धीनमायिनां वेदाचिकीर्षितंजनः २१ इतित्रुवंश्चित्ररयः स्वसारथिं यत्तः परेषां प्रतियोगशंकि
तः शुश्राव शब्दंजलधेरिवेरितं नभस्वतो दिक्षुरजोत्वदृश्यत २२ दाणेनाच्छादितं व्योमघना
नीकेन सर्वतः विस्फुरत्तडिता दिक्षु त्रासयत्स्तनयित्नुना २३ ववृषुरुधिरौघासृक्पूयविण्मू
त्रमेदसः निपेतुर्गगनादस्य कबंधान्यग्रतोनघ २४ ततः खेदृश्यतगिरिर्निपेतुः सर्वतोदिशा
गदापरिघनिस्त्रिंशमुसलाः साश्मवर्षिणः २५ अहयोऽशनिनिःश्वासा वमंतोऽग्निं रुषाक्षि
भिः अभ्यधावन्गजामत्ताः सिंहव्याघ्राश्च यूथशः २६ ॥

तेनत्रासयंतः स्तनवता २३ ववृषुर्निपेतुरित्यर्थः नसन्तिप्राणीरमित्यसृगिह्न्स्रेष्मादिमेदसःपुं
स्त्वमार्षंमेदोसि अस्याग्रतोनिपेतुः २४ साश्मवर्षिणां अश्मसहितं यत्वर्षंतद्वंतः २५ अशनिवन्निः ३७

34 ग्रामसन्नाभिभयं कुर्वाणानि तिग्मा दूता गतिः प्रवृत्तिर्येषां अप्रमेयात्सादिशाद्धैरदूरांतरवेतेनयन्नामधेयं चेति २८
तस्य शेषं कल्याणं अग्राशं समनुशाधि इति वंतः नवविपक्षान् शासनत्र दृश्यपन्नं अद्धा साक्षात् अंजसा सुखेनैव मृत्युं
तरति ३० इति श्रीचतुर्थे दशमोध्यायः १० एकादशे तु यक्षाणां क्षयं दृष्ट्वा मनुः स्वयं आगत्य वारयामा

समुद्र ऊर्मिभिर्भीमः प्लावयन्सर्वतो भुवं आससाद महाह्रादः कल्पांत इव भीषणः २७ एवंविधा
न्यनेकानि त्रासनान्यमनस्विनाम ससृजुस्तिग्मगतय आसुर्या माययासुराः २८ ध्रुवे प्रयुक्ता
मसुरैस्तां मायामतिदुस्तराम निशाम्य तस्य मुनयः शमाशंसन्समागताः २९ मुनय ऊचुः
औत्तानपाद भगवांस्तव शार्ङ्गधन्वा देवः क्षिणोत्ववनतार्तिहरो विपक्षान् यन्नामधेयमभि
धाय निशम्य चाद्धा लोकोंजसा तरति दुस्तरमंग मृत्युम ३० इति श्रीभागवते चतुर्थे दशमोध्या
यः १० मैत्रेयः निशम्य गदतामेवमृषीणां धनुषि ध्रुवः संदधेस्त्रमुपस्पृश्य यन्नारायणनि
र्मितं संधीयमान एतस्मिन्माया गुह्यकनिर्मिताः क्षिप्रं विनेशुर्विदुर क्लेशा ज्ञानोदये यथा १
तस्यार्षमस्त्रं धनुषि प्रयुंजतः सुवर्णपुंखाः कलहंसवाससः विनिःसृता आविविशुर्द्विषद्ब

स ध्रुवं ततो उपदेशानः एकाद लं यथा वनं भीमरवाः शिखंडिनः ३॥ तां वचनमुपदेशं निशम्य उप
स्पृश्य नारायणनिर्मितं नारायणास्त्रं ततः संदधे क्लेशा रागादयो यथा किंच तस्यार्षमस्त्रं ऋषेर्नारायणस्य
इदं तत्समस्त्रं प्रयुंजतः संदधतः सतः सुवर्णमयाः पुंखाः मूलप्रान्ता येषां कलहंसानां वासांसि इव पक्षा
येषां ते शरा विनिःसृता उत्तिष्ठन्ति इष्ट्वाप्य सुपरिष्टानपि लीनसुखशृंगाणात ३ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

35

श्री
भा०
टी०
२५

प्रधनेयुद्धेउन्नद्धाउत्थिताःफणायेषांतेसर्पास्तान्पृषत्कैर्बाणैर्निकृत्ताबाह्वादयोयेषांतान्परंलोकंविना
शकंयंभूतंऊर्ध्वरेतसःसंन्यासिनोऽर्कमंडलंनिर्भिद्ययंव्रजंतीतितंतात अनागसोनिरपराधान्तमसोनरक
स्यद्वारेणयेनरोषेणताननुमद्भुतात्हंतारः कथमकृतैनसोनात आहनन्विति मत्परंयोयतस्तुवितेनभवती
त्याह नायमितिपराग्गृह्यपराभूतेदेहमात्मानंगृहीत्वापशवोयथादेहाभिमानादन्योऽन्यंघ्नंतितथाभूता।

तेतिग्मधारैःप्रधनेशिलीमुखैरितस्ततः पुण्यजनाउपद्रुताः तमभ्यधावन्कुपिताउदायुधाः
सुपर्णमुन्नद्धफणाइवाहयः ४ सतान्पृषत्कैरभिधावतोमृधेनिकृत्तबाहूरुशिरोधरोदरान्
निनायलोकंपरमर्कमंडलंव्रजंतिनिर्भिद्ययमूर्ध्वरेतसः ५ तान्हन्यमानानभिवीक्ष्यगुह्यका
ननागसः चित्ररथेनभूरिशः औत्तानपादिंकृपयापितामहोमनुर्जगादोपगतःसहर्षिभिः ६
मनुरुवाच अलंवत्सातिरोषेणतमोद्वारेणपाप्मना येनपुण्यजनानेतानवधीस्त्वमनाग
सः ७ नास्मत्कुलोचितंतातकर्मैतत्सद्विगर्हितं वधोयदुपदेवानामारब्धस्तेऽकृतैनसां ८ न
न्वेकस्यापराधेनतत्प्रसंगाद्बहवोहताः भ्रातुर्वधाभितप्तेनत्वयांगभ्रातृवत्सल ९ नायंमार्गोहि
साधूनांहृषीकेशानुवर्तिनां यदात्मानंपराग्गृह्यपशुवद्भूतवैशसं १० सर्वभूतात्मभावेन
भूतावासंहरिंभवान् आराध्यापदुराराध्यंविष्णोस्तत्परमंपदं ११ सत्वंहरेरनुध्यातस्तत्पुंसामपि
संमतः कथंत्ववद्यंकृतवाननुशिक्षन्सतांव्रतं १२ तितिक्षयाकरुणयामैत्र्याचाखिलजंतुषु
समत्वेनचसर्वात्माभगवान्संप्रसीदति १३
नोवैशसंहिंसेतियत् १० तंचबालेसाधुःसन्निदंनीकथमवद्यंकृतवानित्याह सर्वभूतात्मभावेनेतिद्वा
भ्यां ११ अनुध्यातःहृदिस्थितः तत्पुंसांहरिदासानामपिसाधुत्वेनसंमतः १२ सतांव्रतमेवाहमरुत्स्विति

तितिक्षयानीचेषुकरुणयासमेषुमैत्र्याअखिलेषुजंतुषुसमत्वेनच १२

२५

35-A

ततः कृतार्थो भवतीत्याह संप्रसन्ने सति गुणैर्विमुक्तः तयवनकार्येण जीवेन लिंगशरीरेण निर्मुक्तः सन्निर्वाणं
सत्त्वात्मकं ब्रह्म प्राप्नोति ॥ १४ भान्तं हंतं तमं पद्मीकृत्योक्तं इदानीं तत्त्वनात्मनो भ्रान्त्या सद्वादिसंबंधः तच्चान्योन्यं हेतुना
दिकमपीत्याह द्वाभ्यां भूतैः पंचभिरारब्धैर्देहाद्याकारेण परिणतैर्योषित्पुरुषश्रुतिप्रसिद्धेः तयोर्व्यवायात
मैथुनात्संसृतिरनयोर्योषित्पुरुषयोरिह संसारो भवति ॥ १५ एवं तावत्सर्गः प्रवर्तते पुनः पालकाकारपरिणा
तैर्भूतैरेव स्थितिः हंतृदेहाकारपरिणतैः संयमः सच परमात्मनो मायया गुणानां व्यतिकरात् ॥ तत्त्वं तु
मं सर्वत्र भगवति पुरुषः प्राकृतैर्गुणैः विमुक्तो जीवनिर्मुक्तो ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ १४ भूतैः पंचभिरा
रब्धैर्योषित्पुरुष एव हि तयोर्व्यवायात्संसृतिर्योषित्पुरुषयोरिह ॥ १५ एवं प्रवर्तते सर्गः स्थितिः संयम
एव च गुणव्यतिकरादात्मन्मायया परमात्मनः ॥ १६ निमित्तमात्रं तत्रासीन्निर्गुणः पुरुषर्षभः व्य
क्ताव्यक्तमिदं विश्वं यत्र भ्रमति लोहवत् ॥ १७ सत्त्वादिभिर्भगवान्कालरूपाक्रमेण प्रवाहेण विभक्त
वीर्यः करोत्यकर्तैव निहन्त्यहन्तापि वेष्टा विभूम्नः खलु दुर्विभाव्या ॥ १८ सोऽनन्तोऽन्तकरः कालोऽनादि
रादिकृदव्ययः जनं जनेन जनयन्मारयन्मृत्युनान्तकम् ॥ १९ ॥ ननु नजानां गुणानां वा कथं सर्गादिहेतुत्व
मेतत्राह निमित्तमात्रं पुरुषर्षभः ईश्वरः यत्र यस्मिन्निमित्ते सति कार्यकारणात्मकं विश्वं भ्रमति परिवर्त
ते यथायस्कांते निमित्ते सति लोहं प्रवर्तते तद्वत् ॥ १७ ननु सत्त्वे निमित्ते तद्धितस्याविशेषाद्युगपदेव स
र्गादित्रयं भवेदत आह सत्त्वादिभिरिति कालरूपाक्रमेण गुणानां प्रवाहः क्षोभः तेन विभक्तं सर्गादि वि
षयं वीर्यं शक्तिर्यस्य ननु कालोपि गुणात्मा युगपदेव क्षोभयतु तत्राह वेष्टा कालशक्तिः दुर्विभाव्या अचिन्त्या
न तु पित्रादिः स्रजति पालयति राजादिभिः निहंति चौरादिः तत्कुतः स इत्यत्राह स इति जनेन पित्रादिना ज
नं पुत्रादिं जनयन्मारयन्मृत्युः कृतं अंतकं चौरादिकं तं मृत्युना मारयन्नंतकरः स्वयं तु अनंतोऽनादिरव्ययः

[illegible] १४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

36

श्री भाव टी० ११

नैवं कुर्वतोपि वैषम्यप्रसक्तिः पतत्पाताभावादित्याह द्वाभ्यां नवा इति मत्तुरूपस्य समे यथा भवति तथा।
प्रजाः कर्मभूताः प्रविशतः तस्य साम्येपि भूतेषु फलवैषम्यं तत्तत्कर्मतारतम्यात् तथानादित्ति सदृष्टान्तमाह तेथावंत
मनुप्रनीयाः कर्माधीना भूतसंवाथावेति इति लेथावतमनुरजांसीव तत्र यथा रजसा तमः प्रकाशने
नाग्न्यादिप्रवेशोपि नानित्यस्य वैषम्यं एवमीश्वरस्यापीति भावः २० अपचयमकालमृत्युं उपचयं का
लमृत्युं तयोरपि रहितो यद्वा अपचयं मशकादेः उपचयं देवादेः स्वस्य तत् उपचयापचयाभ्यां रहितो सौ
विभुः दुःखस्य कर्माधीनस्याविदधाति २१ एवंभूतस्येश्वरः सर्ववादिसंमतः विवादस्तु नाममात्रे इत्याह

नवैस्त्वपक्वोस्य विपक्व एव वा परस्य मृत्योर्विशतः समं प्रजाः तं धावमानमनुधावंत्यनीशा यथा
रजांस्यनिले भूतसंघाः २० आयुषोपचयं नेतोस्तथैवोपचयं विभुः दुःखाभ्यां रहितः स्वस्यो दुः
खस्य विदधात्यसौ २१ केचित्कर्म वदंत्येनं स्वभावमपरे नृप एके कालं परे दैवं पुंसः काममुता
परे २२ अव्यक्तस्याप्रमेयस्य नानाशक्त्युदयस्य च न वै चिकीर्षितं तात को वेदाथ स्वसंभवं २३

केचिदिति पुंसः काममेवान्यायनादयः स्कन्ति कामो कामी कामः करोति कामः कर्ता कामः कारय
तेत्यादि २२ ननु कर्मादीनां जडत्वादिना स्वरूपतोपि भिन्नत्वात् कार्यी कामः करोति क्वाथ मे कमत्यंत
वादः अव्यक्तस्यात एवाप्रमेयस्य तथापि सर्वेहेतवः नानाशक्तीनां महदादीनामुदयो यस्मात् चिकीर्षि
तमेव तात न कोपि वेद इदं अयमत्र स्वसंभवो यस्मात् ... को वेद न कोपि अत्रेति पाठे सा तात अतस्तु
त्वत्तानाभावादि एव विवादः इत्यर्थः तथा च श्रुतिः को अद्धा वेद क इह प्रवोचत् कुतः आजाता कुत इयं
विसृष्टिः अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथ को वेद यत आबभूव इत्यादि २३ ॥ ३६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

36-A

ईश्वरत्वादस्य प्रकृतानायोगमाह नैवैति श्रान्तु हंतारः एकमेव देहं तमप्रवर्तितं विसर्गादानयोर्मर्त्युं तन्मनोः य
द्वा विसर्गः सृष्टिः आदानं संहारः देवमीश्वरमेव कारणं २४ तथापि निर्लेपतामाह स एवेति २५ अनहंका
रत्वे हेतुमाह एष इति २६ सत्यमीश्वरस्य कर्तृत्वं तथाप्यहंकारादि मयानत्वकं प्राकृतं इति वेदनत आह नतमे
वेति चतुर्भिः सत्यमभक्तानां भक्तानां तु सर्वमुपेहि पापानां गच्छत मेवेत्यवधारणे हेतुः यस्मिन्नस्मिन्नाम्नि

नचैतेषुचकश्चात्मनुद्देनाशेषयनदानुगाः विसर्गादानयोस्तातपुंसो दैवाहिकारणं २४ स एव विश्वस्य
भूतेति स एव वाव निर्हेतिच अथापि यन्नहंकारात्राध्यते गुणकर्मभिः २५ एष भूतानि भूतात्मा भूते
शो भूतभावनः स्वशक्त्या मायया युक्तः सृजत्यत्ति च पाति च २६ तमेव मृत्युममृतं तात दैवं सर्वात्म
नोपेहि जगत्परायणं यस्मै बलिं विश्वसृजो हरंति गावो यथा वै नसि दामयंत्रिताः २७ यः पंचवर्षो ज
ननीं विहाय मातुः सपत्न्या वचसा भिन्नमर्मा वनं गतः तपसा प्रत्यगक्षमाराध्य लेभे मूर्ध्नि पदं त्रिलो
क्याः २८ तमेनमंगात्मनि मुक्तविग्रहे व्यपाश्रितं निर्गुणमेकमक्षरं आत्मानमन्विच्छ विमुक्तमात्म
दृक् यस्मिन्निदं भेदमसत्प्रतीयते २९ त्वं प्रत्यगात्मनि तदा भगवत्यनंत आनंदमात्र उपपन्नसमस्त
शक्तौ भक्तिं विधाय परमां शनकैरविद्याग्रंथिं विभेत्स्यसि ममाहमिति प्ररूढं ३० ॥ कायादावभिवी
क्ष्यभाव इव विश्वसृजो विदाम भियैव त्रिलोका वद्धाः सन्तो बलिं हरंति तत्कारितं कर्म कुर्वंतीत्यर्थः २७ तदा पथ
न चेतनवत्स एवास्मिन्नेवेत्याह यः पंचवर्षः स तं यमाराध्य त्रिलोक्या मूर्ध्नि पदं स्थानं लेभे लब्धवानस्मिन्नदानीं तमे
वान्विच्छ अवलोकयेत्युत्तरेण न्वयः प्रत्यगक्षं प्रदातारं यस्मिन् क्रिया विशेषणं वा २८ हरिं ध्यायेत्येतत्पार
म्यं धुक्तमुक्ता विरोधे आत्मनि मनसि व्यपाश्रितं प्रवर्धितं आत्मदृक् प्रत्यग्दृष्टिः सन् अयं भेदो यस्मि
न्नतदिदं भेदं प्रमदवद्विश्वं यस्मिन्प्रतीयते तं २९ तदन्वेषणफलमाह त्वं तदा अन्वेषणाकाले एवन ३०

37

श्री
भाग.
टी.
३७

उपदेशमासमाहसंयच्छेतिद्वाभ्यां प्रतीपं प्रतिकूलं श्रुतेनागदेनौषधेन यथामयो रोगं नियच्छति ३१ येनरोषेणोपसृष्ट
तदभ्यासात् ३२ अन्यच्च त्वया कार्यमित्याह हेलनमिति द्वाभ्यां यद्यतः जघ्निवान् ३३ ३४ इति श्रीभावार्थदी-
पिकायां चतुर्थे एकादशः॥ द्वादशे धनदेनाभिनंदितः पुरमागतः यज्ञैरिष्ट्वा हरेः स्थानं मारुरोहेति

संयच्छ रोषं भद्रं ते प्रतीपं श्रेयसां परं श्रुतेन भूयसा राजन्नगदेन यथामयं ३१ येनोपसृष्टात्पुरु-
षाल्लोक उद्विजते भृशं न बुधस्तद्वशं गच्छेदिच्छन्नभयमात्मनः ३२ हेलनं गिरिशभ्रातुर्धनदस्य
त्वया कृतं यत् जघ्निवान्पुण्यजनान्भ्रातृघ्नानित्यमर्षितः ३३ तं प्रसादय वत्साशु संनत्या प्रश्र-
योक्तिभिः न यावन्महतां तेजः कुलं नोभिभविष्यति ३४ एवं स्वायंभुवः पौत्रमनुशास्य मनुर्ध्रु-
वं तेनाभिवंदितः साकमृषिभिः स्वपुरं ययौ ३५ इति श्रीभागवते चतुर्थे एकादशोध्यायः॥
मैत्रेयः ध्रुवं निवृत्तं प्रतिबुद्ध्य वैशसादपेतमन्युं भगवान्धनेश्वरः तत्रागतः चारणयक्षकिन्नरैः
संस्तूयमानोन्यवदत्कृतांजलिं १ धनद उवाच भोभोः क्षत्रियदायाद परितुष्टोस्मि तेनघ यत्त्वं
पितामहादेशाद्वैरं दुस्त्यजमत्यजः २ न भवानवधीद्यक्षान्न यक्षा भ्रातरं तव काल एव हि भूता-
नां प्रभुरप्ययभावयोः ३ अहं त्वमित्यपार्था धीरज्ञानात्पुरुषस्य हि स्वाप्नीवाभात्यतद्ध्यानाद्यया बं-
धविपर्ययौ ४ तद्गच्छ ध्रुव भद्रं ते भगवंतमधोक्षजं सर्वभूतात्मभावेन सर्वभूतात्मविग्रहं ५

कीर्तितवैशसाद्वधान्निवृत्तं ज्ञात्वा। क्षत्रियदायाद क्षत्रियपुत्र यत्त्वं त्यक्तवानसि २ न च वैरस्य कार-
णमस्तीत्याह न भवानिति अप्ययभावयोर्लयजन्मनोः ३ कथं तर्हि अहं हंतेत्यादिबुद्धिस्तत्राह अहमिति मि-
थ्या भाति प्रकाशते जायते इत्यर्थः अतद्ध्यानात् देहाद्यनुसंधानात् यया धिया बंधः विपर्ययाद्दुःखा

[illegible]

37-A कामं भ्रमं क्रोधेन अविशंकितः निःशंकः अनंतरं स्तुतिनिकटं ७ सवरायचोदितः तदनुवादरूपं पृथग्वा
क्यं अतः सत्सु त्रेऽइतितत्फलस्य पीनरुक्तौ ८ ९ द्रव्यक्रियादेवतानां कर्मणांश्च फलरूपं कर्मफलप्रदं वाक्य
र्थः १० सर्वस्यात्मा विश्वसर्वं सर्वोपाधिवर्जिते ॥ १२ अभोगैर्यज्ञाद्यनुष्ठानैः १२ वद्रुवःसुवायांगाः संवत्सर
भजनस्य भजनीयोद्विग्नमभवायभवच्छिदं पुरुके विरहितं शान्ता गुणमय्यात्ममायया ९ तूष्णीं हि कामं
रूपयन्न नोपातेमज्ञस्य मौनान पदे विशंकितः वराईणोस्यं वनना भपादयोरनंतरं तो वयमेना
पुरुक्रमः ७ मैत्रेयः सराजराजेनेदवाय चोदितो ध्रुवो महाभागवतो महामतिः हरौस्य वशे चलि
तोस्मृति यथातरत्यपत्ये न दुरत्ययं तमः ८ तस्य प्रीतेन मनस्मा तांदत्तैडविला सुतः पश्यतोंतर्द
धे सोपि स्वपुरं प्रत्यपद्यत ९ अथायजत यज्ञेशं क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः द्रव्यक्रियादेवतानां कर्माक
र्मफलप्रदं १० सर्वात्मन्यच्युते सर्वे तीव्रौघां भक्तिमुद्वहन् ददर्शात्मनि भूतेषु तमेवावस्थितं विभुं ॥
तमेवं शीलसंपन्नं ब्रह्मण्यं दीनवत्सलं गोप्तारं धर्मसेतूनां मेनिरे पितरं प्रजाः १२ षट्त्रिंशद्वर्षसह
स्रं शशास क्षितिमंडलं भोगैः पुण्यक्षयं कुर्वन्नभोगैरशुभक्षयं १३ ॥ एवं बहुसवं कालं महा
त्माविचलेंद्रियः त्रिवर्गौपयिकं नीत्वा पुत्रायादान्नृपासनं १४ मन्यमान इदं विश्वं मायारचितमा
त्मनि अविद्यारचितस्वप्नगंधर्वनगरोपमं १५ आत्मस्त्र्यपत्यसुहृदो बलमृद्धकोशमंतःपु
रं परिविहारभुवश्च रम्याः भूमंडलं जलधिमेखल[illegible]मांकलय्य कालोपसृष्टमिति सप्रययो
वायस्मिंस्तकालेविंकेमायकंनी विशालां १८ तस्यां विशुद्धकरणः शिववार्विगाह्य बद्ध्वासनं जितमरुन्मनसाहृताक्षः स्थूले दधार भगवत्प्रतिरूप एतद् ध्यायंस्तदव्यवहितो व्यसृजत्समाधौ
वायस्मिंस्तकालेविंकेमायकंनी विशालां १८ ताम्रविव लानि संयतानीद्रियाणि यस्य १९ इदंदे
हादि भगवन्मायया आत्मनि स्वस्मिन् रचितं मन्यमानः अत्राविद्यास्वप्नदृष्टान्तं निष्क्रियाविद्यारचितेति १५
आत्मादेहः आत्मादिमायिकमपि पृथक्काले नापसृष्टमनित्यमिन्याकलय्य विचिंत्य विशालां व

॥ ५८ ॥ ...

३४

श्री भाव. टी. २८

तत्रतत्त्वज्ञानमष्टांगयोगमाह तस्यांशिवेवारुदकं विगाह्य शुद्धविषयेपतिस्त्रानादिनियमाः उक्ताः विशुद्धकरण
इतिशमादयो यमाः प्रासनादीनि स्फुटमेवोक्तानि जितेतिमरुत्प्राणो येन प्रत्याहृतान्यक्षाणि येन भगवतः स्थ
तिर्निविधिभूतेस्थूले विराट्रूपे पतंजलिना यदुक्तं धारणध्याने प्राप्य बहिर्दिनोऽध्यात्वा ध्येयभेदशून्यः समाधौ स्थितः स्म
न तत्स्थूलं व्यसृजत ॥१७॥ एवं मनसि निरंतरे भक्तिप्रकर्षमावहन् प्रसीद्धवाहमित्यात्मानं न सस्मार

तस्यां विशुद्धकरणः शिववार्विगाह्य बद्ध्वासनं जितमरुन्मनसाहृताक्षः स्थूले दधार भगवत्प्रति
रूप एतद्ध्यायंस्तदव्यवहितो व्यसृजत्समाधौ ॥१७॥ भक्तिं हरौ भगवति प्रवहन्नजस्रमानंदबाष्प
कलया मुहुरर्द्यमानः विक्लिद्यमानहृदयः पुलकाचितांगो नात्मानमस्मरदसाविति मुक्त
लिंगः ॥१८॥ स ददर्श विमानाग्र्यं नभसोऽवतरद्ध्रुवः वि
भ्राजयद्दश दिशो राकापतिमिवोदितम् ॥१९॥ तत्रानु देवप्रवरौ चतुर्भुजौ श्यामौ किशोरावरु
णांबुजेक्षणौ स्थितावविष्टभ्य गदां सुवाससौ किरीटहारांगदचारुकुंडलौ ॥२०॥ विज्ञाय तावुत्त
मगायकिंकरावभ्युत्थितः साध्वसविस्मृतक्रमः ननाम नामानि गृणन्मधुद्विषः पार्षत्प्रधाना
विति संहतांजलिः ॥२१॥ तं कृष्णपादाभिनिविष्टचेतसं बद्धांजलिं प्रश्रयनम्रकंधरम् सुनंदनंदा
वुपसृत्य सस्मितं प्रत्यूचतुः पुष्करनाभसंमतौ ॥२२॥ यतो मुक्तलिंगः प्रशरीराभिमानः तत्र हेतु
वः आनंदबाष्पस्य कलया बिंदुप्रवाहेणाभिभूयमानः विक्लिद्यमानं द्रवद्धृदयं यस्य पुलकैर्व्याप्तांगः
॥१८॥१९॥ तत्रानु तत्र नरदेवप्रवरौ ददर्श अन्वयंगः गदामवष्टभ्य स्थितौ किरीटादिभिः सहितं चारु कुंडले
ययोः ॥२०॥ उत्तमगायः पुण्यश्लोकः तस्य किंकरौ तौ विज्ञाय मधुद्विषः पार्षत्प्रधानाविति हेतोः साध्व

साध्वसं संभ्रमेण विस्मृतक्रमः केवलं तत्प्रधानाविति ध्रुवाणाम ॥१२॥

२८

38-A सभद्रंत इति मयारीरस्येव इप्राप्य विमुखदारो ईहाभिप्रायं अतीत्य पतन्नवितवान् २२ आवां तस्य पार्षदौ २४
सुदुर्जयं यद्वेदेत: सूरय: समर्थयोपियदप्राप्य केवलमथ: स्थिता: पश्यंति यच्चचंद्रादय: प्रदक्षिणीयया।
भवति पर्वं परिक्रामंतीत तदातिष्ठ अधितिष्ठ २५ २६ अनास्थितमन्यपि सप्तर्षीरयानभिप्रायमेव २७ मधुच्यु
तं नंदनंदनाद्भूयत: भोभो मानन्त्स भद्रं ते वाचं त्रो वहित: शृणु यं पंचवर्षस्तपसा भवान्देवमतीतृ
पत् २३ तस्याखिलजगद्धातुरावां देवस्य शार्ङ्गिण: पार्षदाविह संप्राप्तौ नेतुं त्वां भगवत्पदम् २४
सुदुर्जयं विष्णुपदं जितं त्वया यत्सूरयो प्राप्य विचक्षते परम् आतिष्ठ तच्चंद्रदिवाकरादयो ग्रहर्क्षता
रा: परियंति दक्षिणम् २५ अनास्थितं ते पितृभिरन्यैरप्यंग कर्हिचित् आतिष्ठ जगतां वंद्यं तद्विष्णो:
परमं पदम् २६ एतद्विमानप्रवरमुत्तमश्लोकमौलिना उपस्थापितमायुष्मन्नधिरोढुं त्वमर्हसि
२७ मैत्रेय: निशम्य वैकुंठनियोज्यमुख्ययोर्मधुच्युतां वाचमुरुक्रमप्रिय: कृताभिषेक: कृतनि
त्यमंगलो मुनीन् प्रणम्याशिषमभ्यवादयत् २८ परीत्याभ्यर्च्य धिष्ण्याग्र्यं पार्षदावभिवंद्य च इयेष
तदधिष्ठातुं बिभ्रद्रूपं हिरण्मयम् २९ तदा दुंदुभयो नेदुर्मृदंगपणवादय: गंधर्वमुख्या: प्रजगु: पेतु:
कुसुमवृष्टय: ३० स च स्वर्लोकमारोक्ष्यन् सुनीतिं जननीं ध्रुव: अन्वस्मरदगं हित्वा दीनां यास्ये त्रि
विष्टपं ३१ इति व्यवसितं तस्य व्यवसाय सुरोत्तमौ दर्शयामासतुर्देवीं देवयानेन गच्छती ३२
वनेसवतीति मधुच्युतं तां पाठांतरे मधुच्युतं यस्यां तां प्रणम्य तस्माद्विप्राणीमित्यर्थ: कृतं नित्यं कर्म मंगलं वा
लकं करोतीयेन अभ्यवादयत वाचयामास २८ तदेवद्रूपं हिरण्मयं बिभ्रत्सन् इयेषपेक्षत २९ ३० दीनां
हित्वा प्रगंतुर्गमं त्रिविष्टपं यास्यामीत्यनुस्मरन् ३१ व्यवसितमभिप्रायं व्यवसाय ज्ञात्वा नारेव यानेनरेव

श्रीभागवतेटीका ४४

39

श्री
भाग.
टी.
२९

मुनीनप्यतीत्यपिततः परस्ताद्विष्णोः पदं तदभ्यगात ध्रुवा गतिर्यस्य सः ३४ यत्तद्भ्राजमानमनु यस्य च
योऽलोका विभ्राजंते येननुग्रहा निष्कृपाः ते न यंति व्रजन्नगतवंतः ३५ अच्युतप्रिया बांधवा येषां ३६ अनिमि
षं अनलसं ज्योतिषां चक्रं यस्मिन्नाहितं अर्पितं सद्भ्रमति मेढ्यां मेढिस्तंभो गंभीरवेगो गवां गणइव ३८ आ
तोद्यं वीणां वितुदन्वादयन् प्रचेतसां सत्रे भवन्माहात्म्यप्रसंगेन ध्रुवमहिमा श्रुतिपाठेन परान्

तत्रतत्रप्रशंसद्भिः पथि वैमानिकैः सुरैः अवकीर्यमाणो ददृशे कुसुमैः क्रमशो ग्रहान् ३३ त्रिलोकीं
देवयानेन सोऽतिव्रज्य मुनीनपि परस्ताद्यद्ध्रुवगतिर्विष्णोः पदमथाभ्यगात् ३४ यद्भ्राजमानं स्वरुचैव
सर्वतो लोकास्त्रयो ह्यनु विभ्राजंत एते यन्नाव्रजञ्जंतुषु येऽननुग्रहा व्रजंति भद्राणि चरंति येऽनिशं ३५
शांताः समदृशः शुद्धाः सर्वभूतानुरंजनाः यांत्यंजसाच्युतपदमच्युतप्रियबांधवाः ३६ इत्युत्ता
नपदः पुत्रो ध्रुवः कृष्णपरायणः अभूत्त्रयाणां लोकानां चूडामणिरिवामलः ३७ गंभीरवेगो
ऽनिमिषं ज्योतिषां चक्रमर्पितं यस्मिन्भ्रमति कौरव्य मेढ्यामिव गवां गणः ३८ महिमानं विलो
क्यास्य नारदो भगवानृषिः आतोद्यं वितुदञ्श्लोकान्सत्रेऽगायत्प्रचेतसां ३९ नारद उवाच नूनं सुनीतेः
पतिदेवतायास्तपःप्रभावस्य सुतस्य तां गतिं दृष्ट्वाभ्युपायानपि वेदवादिनो नैवाधिगंतुं प्रभवंति किं नृ
पाः ४० यः पंचवर्षो गुरुदारवाक्शरैर्भिन्नेन यातो हृदयेन दूयता वनं मदादेशकरोऽजितं प्रभुं
जिगाय तद्भक्तगुणैः पराजितं ४१।

जीन श्लोकानगायत ३९ नूनमिति पतिरेव देवता यस्याः तस्याः सुतस्य यस्तपःप्रभावः तस्य तां गतिं फ
लमधिगंतुं वेदवादनशीलाः ब्रह्मर्षयोऽपि नैव प्रभवंति अभ्युपायान् भगवद्धर्मान् दृष्ट्वापि किं पुनर्नृ
पाः ४० तपःप्रभावं गतिं च विशिनष्टि द्वाभ्यां गुरुदाराः पितृपत्नी सुरुचिस्तस्या वाक्शरैर्भिन्नेन हृ

[illegible]

२९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

39-A तस्याधिष्ठितं तेन प्राप्तं पदं यो भुवि तत्त्ववंधुः स्तत्त्रियो भवेन्नः तमनुवर्षसमूहैरपि प्राकृतमिच्छेदपि किंतु
संकल्पो यथाकाः कृतं ततः प्रारोहणमित्यर्थः कथं भूते पदे षट्वापंचवर्षाणि यस्य सः अल्पैरेवाहोभिः वैकुं
ठं प्राप्तवान् पदमवापततन ४० उद्दाममुल्लंघ्यं यशो यस्य ४१ धनादेर्निमित्तं योऽयं ध्रुवस्यानपापक
कः तत्त्ववंधुर्भुवि तस्याधिष्ठितमनोरूढेदपि वर्षपूगैः षट्पंचवर्षो यदहोभिरल्पैः प्रसाद्य वै
कुंठमेवापतत्सपदं ४२ मैत्रेयः एतत्तेभिहितं सर्वं यत्पृष्टोऽहमिह त्वया ध्रुवस्योद्दामयशसः चरि
तं संमतं सतां ४३ धन्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं स्वस्त्ययनं महत् स्वर्ग्यं ध्रौव्यं सौमनस्यं प्रशस्यमघ
मर्षणं ४४ श्रुत्वैतच्छ्रद्धयाभीक्ष्णमच्युतप्रियचेष्टितं भवेद्भक्तिर्भगवति यया स्यात्क्लेशसंक्षयः ४५
महत्त्वमिच्छतां तीर्थं श्रोतुः शीलादयो गुणाः यत्र तेजस्तदिच्छूनां मानो यत्र मनस्विनां ४६ प्रयतः
कीर्तयेत्प्रातः समवाये द्विजन्मनां सायं च पुण्यश्लोकस्य ध्रुवस्य चरितं महत् ४७ पौर्णमास्यां
सिनीवाल्यां द्वादश्यां श्रवणेथवा दिनक्षये व्यतीपाते संक्रमेर्कदिनेपि वा ४८ श्रावयेच्छ्रद्दधा
नानां तीर्थपादपदाश्रयः नेच्छंस्तत्रात्मनात्मानं संतुष्ट इति सिध्यति ४९ ज्ञानमज्ञाततत्त्वाय यो दद्या
त्सत्पथेमृतं कृपालोर्दीननाथस्य देवास्तस्यानुगृह्णते ५० इदं मया तेभिहितं कुरूद्वह ध्रुवस्य वि
ख्यातविशुद्धकर्मणः हित्वार्भकः क्रीडनकानि मातुर्गृहं च विष्णुं शरणं यो जगाम ५१ इति श्रीभा
गवते चतुर्थस्कंधे द्वादशोध्यायः ॥
प्रत्यक्षं प्रसीदतां माऽहं श्रवमर्षितावाप नापानं ४४ अच्युतप्रियस्य ध्रुवस्य चेष्टितं
श्रुत्वा यो वर्तते तस्य भक्तिर्भवेत् तीर्थमहत्त्वमिच्छतां स्यानेगुणा यत्र भवंति ४६ समवाये सभायां ४७ ४८
नेच्छन् निष्कामः तत्पथे वर्तते आत्मनैवात्मानं प्रति संतुष्टो भवतीति हेतोः सिद्धिं प्राप्नोति ४९ किंच सत्य

वेभगवत्सार्धं क्रमस्कृता नेषो ह्याता ५० श्री ह्येकचिते मयाप्रियहितं मानवं
इष्टं हि तो ५१ इति श्रीवनखंडे ह्यजः ॥१॥

40

श्री भाग० टी० ४

एवं चतुर्भिरध्यायैर्ध्रुवचर्यानुवर्णिता अथैकादशभिः पृथुचारित्रमुच्यते तत्र त्रयोदशे वक्ति पृथोर्जन्मप्र-
वान्वये अंगो वेनापिता पुत्रकार्याद्द्रुत इतीर्यते प्ररूढो भावो भक्तिर्यस्य । अन्ववाये वंशे २ नारदेन प्रचेतसां
सत्रे वर्णिताः कथाः प्रष्टुं तन्माहात्म्यमाह मन्य इति देवस्य दर्शनं यस्मात् हरेः परिचर्याप्रकारः क्रियायोगः
पांचरात्रविधिर्येन प्रोक्तः ३ स्वधर्मशीलैः प्रचेतोभिः ४।५ ध्रुवस्य वंशे ते जाता इति वक्तुं ध्रुवस्य वंशमनुक्राम-
सूत उवाच निशम्य कौषारविणोपवर्णितं ध्रुवस्य वैकुण्ठपदाधिरोहणं प्ररूढभावो भगवत्यधोक्ष-
जे प्रष्टुं पुनस्तं विदुरः प्रचक्रमे १ विदुर उवाच के ते प्रचेतसो नाम कस्यापत्यानि सुव्रत कस्यान्ववाये प्र-
ख्याताः कुत्र वा सत्रमासत २ मन्ये महाभागवतं नारदं देवदर्शनं येन प्रोक्तः क्रियायोगः परिच-
र्याविधिर्हरेः ३ स्वधर्मशीलैः पुरुषैर्भगवान्यज्ञपूरुषः इज्यमानो भक्तिमता नारदेनेरितः कि-
ल ४ यास्ता देवर्षिणा तत्र वर्णिता भगवत्कथाः मह्यं शुश्रूषवे ब्रह्मन्कार्त्स्न्येनाचष्टुमर्हसि ५ मैत्रे-
यः ध्रुवस्य चोत्कलः पुत्रः पितरि प्रस्थिते वने सार्वभौमश्रियं नैच्छदधिराजासनं पितुः ६ स जन्म-
नोपशान्तात्मा निःसंगः समदर्शनः ददर्श लोके विततमात्मानं लोकमात्मनि ७ आत्मानं ब्रह्मनि-
र्वाणं प्रत्यस्तमितविग्रहं अवबोधरसैकात्म्यमानन्दमनुसंततं ८ अव्यवच्छिन्नयोगाग्निदग्धक-
र्ममलाशयः स्वरूपमवरुन्धानो नात्मनोऽन्यं तदैक्षत ९ जडान्धबधिरोन्मत्तमूकाकृतिरतन्म-
तिः ध्रुवस्योत्कलादि ... नापितुः सार्वभौमश्रियं नैच्छत् अधिराजासनं च अनिच्छायां हेतुमाह स इति वत-
भिः ७ आत्मानं स्वरूपभूतं ब्रह्मनिर्वाणं ... आभुवन ... आत्मनो नान्यं तदैक्षत स्वयं तु सर्वस्मादन्यः
सनकयं ... ब्रह्मनिर्वाणं ... प्रत्यस्तमितः सर्वतो विग्रहो भेदो यस्मिन् अवबोधरसेनैकात्म्यं यस्य

40-A

पवीयांसमनुकल्लाकनिष्टं ॥ श्रद्धाप्रियाभार्या १२ १३ निषिधः निषीयः १४ ससर्वतेजाः चवक्रः संतेमनुं ससम
वायमनोमहिषीनडुलाविरजानभङानपरुषमनुत्वानद्वादशसुतानसून १५ १६ श्रोगहेविदूरवागेवचत्रेये।
मवानेजरसुनसते कलनूद्राः समंत्रिताः वसरंभूपतिंवकुर्यवीयांसंप्रमेः सने ॥ स्ववीर्यविर्वस्तर।
सोच्छामायीसत्तमधराज्ञानभुग्या तोनिम्मकेतवर सर्पवसंनये ॥ भुग्यागांसप्रभाभार्याहेमा
यदेवभूवतः प्रातर्मध्यंदिनेसायंश्वनित्यामसप्रभास्नाताः १२ प्रदोषानिशिथोव्युष्टइतिदोषासतास्त्र
यः व्युष्टः सतंपुष्कविस्पांसर्वतेजममादधे १४ संवत्सः सनमाकूत्यांपत्न्यामनुमवापह मनोसस्तुन
महिषीविरजानडुलासुतान १५ पुरुकृत्संत्रितंयक्तन्सत्यवंतमृतंव्रतं अग्निष्टोममतीरात्रंश।
क्रम्नेपाषिविमुल्मुकं १६ उल्मुकोननयस्जात्मुककरिणाषडुत्तमान श्रोंगेसमनसंख्यातिंक्रुत
मंगिरसंगयं १७ सुनीथांगस्यायापत्नीपुत्रवेवेत्यमुल्लणं यद्दौःशील्याप्तराजनिर्विषोनि
रगात्पुरात १८ यमंगरोषपुः क्रुपिताः वाम्वज्राम्रुनयः किलगतासोस्तस्यभूयस्तेममंथुर्दक्षिणं
करं १९ अराजकेतदालोकेदस्युभिःपीडिताः प्रजा नातोनारायणांशेनपृथुराद्यः क्षितीश्वरः २०
विदुरः तस्यशीलनिधेःसाधोव्रह्मण्यस्यमहात्मनः राज्ञः कथमभूद्दुष्टाप्रजायद्विमनायया २१
किंवांहोवेनमुद्दिश्यव्रह्मदंडमयूयुजन दंडव्रतधरेराज्ञिमुनयोधर्मकोविदाः २२ नावध्येयः प्र
जापालः प्रजाभिरघवानपि यदसौलोकपालानांविभर्त्योजः स्वतेजसा २३ एतदाख्याहिमेब्रह्म
मे १९ मयवेरेतः अराजकइतिप्राग्यः पुरप्रमादीनांतेनरक्षितमात २० यद्यस्याः प्रजायाहेतोर्विमनाःसन्न
योः २१ किंवप्रंहः प्रयरापंवेनमुद्दिश्यप्रालदव २२ यतोमेयधर्मइत्याह नावध्येयः अवज्ञेयोपि नभवति
२२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

५१

श्री भा॰ च॰ टी॰ अ॰

ब्रह्मावीरुद्रः कामकर्मणा बलादापादितो नमस्तां यथावेदितिर्योऽत यज्ञेगस्य पुत्रो भूत्वा निक्रमं समाहृत्य ग्रहत्वा
दिना २५ अयातयामानि ग्रहगतवीर्याणि २७ यज्ञे गृहीतमानो नापि वाववि सर्जनत्वयुक्ते २८ आहूता ग्रह
ताः ग्रहान सोमपात्राणि इह यज्ञेन गृह्णाति ३० इह जन्मनि तावन्मनाक्‌ ईषदपि अर्थेन स्थितं कथंचिना
तस्याप्यस्य मयाप्यप्रायश्चित्तैः लालनात किं तु प्राकृतमेकमपि अस्ति यद्यस्मात् ईदृक् गुणाधिको
मैत्रेयः श्रुत्वैवमेवं राजर्षिरानहारमहाकृतं नाजगृहुर्देवताः तस्मिन्नाहूता ब्रह्मवादिभिः २५ तम
नु विस्मिता स्तातप नमानमयान्नि नः हवींषि हूयमानानि न ते गृह्णन्ति देवताः २६ राजन् हवींष्यदु
ष्टानि श्रद्धयासादितानि ते छंदांस्ययातयामानि योजितानि धृतव्रतैः २७ न विदामेह देवानां हे
लनं वयमण्वपि यन्न गृह्णन्ति भागान्स्वान्ये देवाः कर्मसाक्षिणः २८ मैत्रेयः अंगो द्विजवचः
श्रुत्वा यजमानः सुदुर्मनाः तत्प्रष्टुं व्यसृजद्वाचं सदस्यांस्तदनुज्ञया २९ नागच्छन्त्याहुता देवा न गृ
ह्णन्ति ग्रहानिह सदसस्पतयो ब्रूत किमवद्यं मया कृतम् ३० सदसस्पतय ऊचुः नरदेवेह भवतो ना
घं तावन्मनाक् स्थितम् अस्त्येकं प्राक्तनमघं यदिहेदृक् त्वमप्रजः ३१ तथा साधय भद्रं ते आत्मानं सुप्र
जं नृप इष्टस्ते पुत्रकामस्य पुत्रं दास्यति यज्ञभुक् ३२ तथा स्वभागधेयानि गृहीष्यन्ति दिवौकसः य
द्यज्ञः पुरुषः साक्षादपत्याय हरिर्वृतः ३३ तांस्तान्कामान् हरिर्दद्याद्यान्यान्कामयते जनः आरा
धितो यथैवैष तथा पुंसां फलोदयः ३४ इति व्यवसिता विप्रास्तस्य राज्ञः प्रजातये पुरोडाशं निरवपन् शिपिविष्टाय विष्णवे ३५
पितप्रजा रहितः ३१ अतो यथा देवा हविर्गृह्णन्ति तथात्मानं सुप्रजं साधय कथं साधनीयस्तदाह इष्ट इति ३२
तथा सति स्वभागान् गृहीष्यन्ति यद्यतो हरिः साक्षाद्‌वृतः स्यात् अतस्तेन सह सर्वे देवा आगमिष्यन्ति इत्यर्थः विष्टाय
३३ ननु तेन तत्कामानकामान् हरिः कथं दद्यात् तत्राह तांस्तानिति ३४ प्रजातये पुत्रोत्पत्तये शिपिविष्टाय
पशवः शिपिरिति तत्र प्रविष्टाय तथा चश्रुतिः यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिर्यज्ञ एव पशुषु प्रतितिष्ठतीति ३५

५१

५१-A

तस्मादितियोग्यवतयाग्रेः ३९ यत्नेप्रादात ३० पुमांसंसृत्नेनेनेतितयातत्साऽपत्यमृः सकायाद्गर्भमादधे
प्रजामसती ३८ मानामहृदमृतंयस्योहिंस्तुत्रीसनीया ३९ मृगयुर्लब्धकः सतंतंदृष्ट्वावेनोसावागच्छतीति
ननः सर्वोप्यरोत पुत्रकोपा ४० आक्रीडेक्रीडास्थानेवालानमृनिवामारयत ४१ विवत्सदृष्ट्वा ४२ दुर्म
तस्मात्पुरुषद्वन्द्वस्योहिंसमाल्पमलोवरः हिरण्मयेनपात्रेणासिद्धमादायपायसम् ३२ सवि
प्रानुमतोराज्ञागृहीतांजलिनोदनम् ध्रुवध्यायप्रदायुक्तः प्राशात्पत्न्याऽष्टापथीः ३० सातत्पुंस
वनेराज्ञीप्राप्यैवपत्नराथैः गर्भकाल उपारूढेनक्रमातंसंप्रसुवेसुतम् ३८ सबालएवपुरुषोमालाम
हुमनुव्रतः प्रथमीथ्यात्द्रुवंससत्यंतेनाभवद्धार्मिकः ३९ सपापासनसुदुद्धसुमृगयुर्वनगोचरः हे
त्यसापुंसृगाद्दीनात्वेनोमाविन्यरोजनः ४० आक्रीडेक्रीडनोवालानवयस्यानतिदारुणः प्रस
ह्यनिरस्तुक्रोधायसुमालंममारयत ४१ तेविवत्सावलेपुत्रेणासनैविविधैर्नृपः यत्रपासम्यितं
कल्याभूपामासीत्सुडुर्मनाः ४२ प्रायेणाभ्युर्विलारेवायप्रजागृहमेधिनः कदपत्यप्रभुतंदुःखेन
विदंतिदुर्भरम् ४३ यतः पापीयसीकीर्तिरधर्मश्चमहान्नृणाम यतोविरोधः सर्वेषांयतस्माधिरने
नकः ४४ कोत्सप्रजानाम्यदेयात्वैमोहबंधनमात्मनः पश्तोबद्ध्यमन्यतयदस्याः क्लेशादागृहाः ४५
नसमत्स्यअपुत्रनिःसत्वाक्ष्यान्याह प्रायेणातितिभिः प्रप्रजाः येतैरक्षुर्विनः तत्रहेतः कलितेरवपत्यैः संप्र
तंदुर्भरंधारयितमशाकंदुःखेयेनविंदति ४६ सर्वेषामसर्वैः मसत्रामानसीमया ४७ तंप्रजापदेशे
पुत्रतामममावमपिश्रात्ममोहेनबंधनंयदस्यायत्रिमितः क्लेशादागृहाभवंति ४८ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इदानीं निर्वेदहेतुत्वेन कुत्सितमेवापत्यमभिनंदति कदपत्यमिति शुचोपदानत्वे शोकानां स्थानानि तत्र तत्र हे
तुः निर्विद्यते तिरस्कृतः यद्यतः कदपत्यात् गृहाः क्लेशानिवहा भवंति महतामुदयानां विभूतीनामुद
यो यस्मिंस्तत्स्मात् गृहाहृतः यावन्ने सतेस्मनां २१ प्रजापतेरोहितादयश्च विविक्ताः अन्वेषितवंतः तेत्व

कदपत्यं वरं मन्ये सदपत्यात् शुचोपदात् निर्विद्येत गृहान्मर्त्यो यत्क्लेशनिवहा गृहाः ४९ एवं
सत्त्विविस्समनान्यो गृहान्निर्गीथ उन्या यमुहोदयोदयात् अलब्धनिद्रो नुपलालितो नरभिर्हि
त्वा गतो वेन सतं प्रसन्नम् ४१ विज्ञाय निर्विद्य गतं पतिं प्रजाः पुरोहितामात्य सुहृद्गणादयः
विविक्तरूपां मतिशोककातरा यथा निरूढं पुरुषं कुयोगिनः ४८ अलक्षयंतः पदवीं प्र
जापतेर्हतो द्यमाः प्रत्युपसृत्य तेपुरी अषीन् समेतान् अभिवंद्य सास्रवो न्यवेदयन् पौरव भर्तृवि
प्लवं ४२ इति श्रीभागवते चतुर्थे त्रयोदशोऽध्यायः १३ मैत्रेय उवाच भृग्वादयस्ते मुनयो लोकानां
क्षेमदर्शिनः गोप्तर्यसति वै नृणां पश्यंतः पशुसाम्यतां १ वीरमातरमाहूय सुनीथां ब्रह्मवादि
नः प्रकृत्यसम्मतं वेनमभ्यषिंचन् पतिं भुवः २ श्रुत्वा नृपासनगतं वेनमत्युग्रशासनं निलि
ल्युर्दस्यवः सर्वे सर्पत्रस्ता इवाखवः ३॥
तत्रवसंतम पितापयत्नात्रिति रक्षितो तेनाहरयेति ४८ मास्रवः सदंतः भर्तुर्विप्लवं नाशं अदर्शनमित्यर्थः
४४ इति श्रीभागवते चतुर्थे त्रयोदशः १३ चतुर्दशेतु इथ्युग्रभयाद्रोगगतेह्निनैः अभिषिक्तस्य वेनस्य रोषात्
वधः उच्यते क्षेमदर्शिनः क्षेमचिंतकाः पशुसमानत्वं पश्यंतः १ अमात्यादीनामसम्मतं पि पाठे ते
म

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शार्दूलेनृपस्यामंत्राजासनेयेन अष्टविभूतिभिर्लोकपालैरवर्यैः ७ ५८ संत्रिणाः मिलिताःसेतः १ म
लनःवाजनस्वरीम्रप्रज्वलितेकाष्ठेनमध्यवर्तिनोपिपीलिकादीनांयथाऽभयंतोव्यसनेएवंनरुकरेभ्यः
पालकात्त्वद्भुः त्वेषामममितर्थः ८ तदेवाहुः अराजकभयादितिअतदर्हणाः राज्यानर्हैः ९ अस्माकमप्य

स्मग्राहदनृपस्यानंदत्वेष्टोष्टविभूतिभिः अवमेनेमहाभागान्नलक्षुंस्संभावितःस्वतः ७ एवंमदो
धडाप्तिक्तोनिवेंजशाखवद्विषः पर्यटनस्यमास्यायकेपयन्निववोरसी ५ नयष्टव्यंनदातव्यंन
होतव्यंद्विजाःकचित एवंनवारयद्धर्मभेरीघोषेणसर्वतः ६ वेनस्यावेक्ष्यमुनयोदुर्वृत्तस्यविचे
ष्टितं विमृश्यलोकव्यसनंकृपयोचुःस्मसत्रिणः ७ अहोउभयतःप्राप्तंलोकस्यव्यसनंमहत्
दारूण्युभयतोदीप्तइवतस्करपालयोः ८ अराजकभयादेवकृतोराजातदर्हणाः ततोप्यासीद्भय
मद्यकथंस्यात्स्वस्तिदेहिनां ९ अहेरिवपयःपोषःपोषकस्याप्यनर्थभृत वेनःप्रकृत्यैवखलः
सुनीथागर्भसंभवः १० निरूपितःप्रजापालःसजिघांसतिवैप्रजाः १० तथापिसांत्वयेमामुं ना
स्मांस्तत्पातकंस्पृशेत यद्विद्वद्भिरसद्वृत्तोवेनोस्माभिःकृतोनृपः ११ सांत्वितोयदिनोवाचंनशृणी
यात्यधर्मकृत लोकधिक्कारसंदग्धंदहिष्यामःस्वतेजसा १२ एवमध्यवसायैनंमुनयोगूढमन्यु
वः उपव्रज्याब्रुवन्वेनंसांत्वयित्वाचसामभिः १३ मुनयऊचुः नृपवर्यनिबोधैतद्यत्तेविज्ञापयाम
हेभो आयुःश्रीबलकीर्तीनांतवतातविवर्धनं १४ धर्मआचरितःपुंसांवाङ्मनःकायबुद्धिभिः

निष्ठेन्नातमस्त्याहुः अहेर्यथापयःपोषःस्तीनेवात्याचरणोयोपकस्याप्यनर्थविभिर्तिपुसानितदेवाहुःवे
नइतिनिरूपितःनियुक्तोस्माभिः ९ सांत्वयमउपपत्तिभिःप्रांत्वयिष्यामःतस्यपातकंस्वस्यनस्यात्

43

श्री
भाग
टी०
८२

निक्कामानामानंत्यं मोक्षमपि १५ मा विनश्यतु विनश्यत् १६ असाधवो ये अमात्याः तेभ्यः यथा यथा पा
लं १७ २० सर्वलोकेश्वरश्रवणाश्च तत्प्रापकाम्यन्ताश्च यंशृङ्गताति नियक्रनीतितयाते विचित्रैर्द्रव्ययज्ञादिभिः

मलेमाविनशोदीरप्रजानां क्षेमलक्षणः यस्मिन् विनष्टे नृपतिरैश्वर्यादवरोहति १६ राजन्नसा
ध्वमात्येभ्यः चोरादिभ्यः प्रजा नृपः रक्षन्यथा बलिं गृह्णन्निह प्रेत्य च मोदते १७ यस्य राष्ट्रे पुरे चै
व भगवान्यज्ञपूरुषः इज्यते स्वेन धर्मेण जनैर्वर्णाश्रमात्मकैः १८ तस्य राज्ञो महाराज भगवान्भू
तभावनः परितुष्यति विश्वात्मा तिष्ठतो निजशासने १९ तस्मिंस्तुष्टे किमप्राप्यं जगतामीश्व
रेश्वरे लोकाः सपाला ह्येतस्मै हरंति बलिमादृताः २० तं सर्वलोकामरयज्ञसंग्रहं त्रयीमयं
द्रव्यमयं तपोमयं यज्ञैर्विचित्रैर्यजतो भवाय ते राजन् स्वदेशाननुरोद्धुमर्हसि २१ यज्ञेन यु
ष्मद्विषये द्विजातिभिर्वितायमानेन सुराः कलाहरेः स्विष्टाः सुतुष्टाः प्रदिशंति वांछितं तद्धेल
नं नार्हसि वीर चेष्टितुम् २२ वेन उवाच बालिशा बत यूयं वा अधर्मे धर्ममानिनः ये वृत्तिदं पतिं हि
त्वा जारं पतिमुपासते २३ अवजानंत्यमी मूढा नृपरूपिणमीश्वरम् नानुविंदंति ते भद्रमिह लो
के परत्र च २४ को यज्ञपुरुषो नाम यत्र वो भक्तिरीदृशी भर्तृस्नेहविदूराणां यथा जारे कुयोषि
ताम् २५ विष्णुर्विरिंचो गिरिश इंद्रो वायुर्यमो रविः पर्जन्यो धनदः सोमः क्षितिरग्निरपांपतिः

भवाय सम्यग् उपस्वदेशान् न तद्वासिनो जनान् अनुरोद्धुं अनुवर्तितुं २१ युष्मद्विषये स्वदेशे हरेः कलांशाः
सुराः तेषां सुराणां हेलनमवज्ञा २२ बालिशा अज्ञाः वृत्तिदं अन्नादिप्रदं मोहिता २३ भर्तृस्नेहो विद

८२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

देहेभवंति नृपतेः श्रुतोनृपतिरेवएव रः इतरेतदंष्ट्राइतिभावः २७ बलिंवकरादिकंश्रग्रभुक्त्वात्वाध्यः
२८ २९ तेनामतक्तताः भग्नायांयाज्ञायां ३० ३१ परिवर्तीनविनिदंत श्रुभंवेनंविनाकृतन्नमाहुः यद
नुग्रहविषयः मंत्रीदृष्टामेष्वर्यंप्राप्नः ३३ एवंगुरुदमनगवः हुंकृतैः हुंकारैः ३४ स्वाश्रमपदंप्रतिस्वीयं

पतेवान्मेवविबुधाःश्रमणोवरप्राप्तयोः देहेभवंतिनृपतेःमर्वदेमेवयोन्नृपः २७ तस्मान्मोकर्म
भिर्विप्रायजनर्धुगतमत्सराः बलिंवमस्यंहरतनमत्तोस्यः कोग्रभुक्तमान् २८ मैत्रेयः इत्यंविप्रयं
यमतिःपापीयात्तुत्स्यंगतः श्रुत्वानीयमानस्तयाचोतवकेभ्रूष्टमंगलः २९ इतितेसत्कृत्वास्ते
नद्विनापरितमानिना भग्नायांभवयांवायानस्मैविइरवृक्षः ३० हत्वलोहन्वतामेषपापः
प्रकृतिरादृतः जीववनगदसावापुक्रतनेभस्मसाद्भुवम् ३१ नायमर्हत्यसत्कृतोनृदेवव
रासनं योधियत्नृपतिविष्णुविनिंदत्यनपत्रयः ३२ कोवैततंपरिवर्तीतवेनमेक मूर्तेष्वंभप
माभूदृष्टामेश्वर्यंयद्गुरुभानवः ३३ इत्यंव्यवसितस्हतमृषयोहदमन्यवः निर्जघ्नुर्हुं
कृतैर्वेनंहतमच्युतनिंदया ३४ ऋषिभिःस्वाश्रमपदंगतेपुत्रकलेवरम् सुनीथापालया
मासविद्यायोगेनपार्थिवी ३५ एकदामुनयस्तेतुसरस्वत्याःसलिलाप्लुताः हुत्वाग्नीं
स्तत्कथाश्चक्रुरुपविष्टाःसरित्तटे ३६ वीक्ष्योत्थितान्महोत्पाताना हुर्लोकभयंकरान् अप्य
भद्रमनाथायादस्युभ्यानभवेद्भुवः ३७ एवंमृशंतऋषयोधावतांसर्वतोदिशम् पांसुःसमुत्थि
तोर्गतेगमनेक्षतेविद्यायोगेनमंत्रसहितयाप्रजा ३५ एवंद्रावश्रार्षः मारस्वत्याःसलिलेशाप्लुताःस्त
र्थः ३६ तदात्वानात्वीदृश्भ्रुवोभद्रंनभवेत्किमिमादृश्य ३७ एवंमृषंतऋषयःस्थितास्तदाधावतां

वीराणां भूमिलिप्तया म २९

वीराणां भूतिःपांसुःसमुत्थितः २८

44

श्री भा. ४ टी.

ततस्तदा तेषां लोकस्य धनं लुंपतां निघांसतां चोपद्रवमालक्ष्य ३९ तथा चौरप्रायमराजकं हीनसत्वं जनपदमा
लाय शक्ता अप्युपेक्षावारणे दोषदर्शिनो ऽपि ते नाः लुंपतो लोकान्नावारयन्नित्यन्वयः ४० शक्तानां तदुपेक्षायां
प्रत्यवायो दोष इति किं वक्तव्यं समदृशोपि शांतस्यापि ब्राह्मणस्यापि यदि दीनानां समुपेक्षको भवेत्तर्हि त
स्यापि ब्रह्मतपः स्रवति ब्रह्मतदुपेक्षादोषपरिहाराय अंगस्य वंशस्यादि विनिश्चित्य महीपतेः ऊरुं तरसा ममं

तदुपद्रवमालक्ष्य लोकस्य वसु लुंपताम् भर्तर्युपरते तस्मिन्नन्योन्यं च जिघांसताम् ३९ चोरप्रा
यं जनपदं हीनसत्वमराजकम् लोकान्नावारयञ्छक्ता अपि तद्दोषदर्शिनः ४० ब्राह्मणः स
मदृक् शांतो दीनानां समुपेक्षकः स्रवते ब्रह्म तस्यापि भिन्नभांडात्पयो यथा ४१ नांगस्य वंशो रा
जर्षेरेष संस्थातुमर्हति अमोघवीर्या हि नृपा वंशेस्मिन्केशवाश्रयाः ४२ विनिश्चित्यैव
मृषयो विपन्नस्य महीपतेः ममंथुरूरुं तरसा तत्रासीद्बाहुकः पुमान् ४३ काककृष्णोतिह्रस्वां
गो ह्रस्वबाहुर्महाहनुः ह्रस्वपान्निम्ननासाग्रो रक्ताक्षस्ताम्रमूर्धजः ४४ तं तु ते ऽवनतं दीनं किं
करोमीति वादिनम् निषीदेत्यब्रुवंस्तात स निषादस्ततो ऽभवत् ४५ तस्य वंश्यास्तु नैषादा
गिरिकाननगोचराः येनाहरज्जायमानो वेनकल्मषमुल्बणम् ४६ इति श्रीभागवते चतु
र्थे चतुर्दशोध्यायः मैत्रेयः अथ तस्य पुनर्विप्रैरपुत्रस्य महीपतेः बाहुभ्यां मथ्यमानाभ्यां मिथु

शीतिस्यन्वयः संस्थातुं नाशं गंतुं यद्वा अरक्षयपवलुंपतो लोकान्नावारयन् कथंभूतां दुष्कारैरेव निवार
यितुं शक्ता अपि तत्किं तस्मिन्निवारणे तन्मरणादिदोषदर्शिनः न चोरा मत चोरोपद्रुतं हि तोपेक्षायां
तपो हानिप्रसंगात् न वा संपन्नं निवारकं राजानमकुर्वन् अंगवंशोच्छेदनुसानहेवात् अतो वेनस्य दरं
ममंथुरिति यावाह काकावामनः ४३ तमेवाह काकवत्कृष्णः महत्यो हनू कपोलप्रांतो यस्य ह्रस्वो

४४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

44-A किमब्रुवन्नित्यत आह एष इति वल्गुभिः लक्ष्म्याः संभूतिः कला ३ अयं पुमान् सत्तम महाराजो भविष्यति ४ सु
दती शोभनदेवता गुणानां भूषणानां च भूषणा रूपा अर्चिरूपता भर्तृर्येन भजन्ती भविष्यति ५ अंशो हेतुः एष
इति लोकस्य रिरक्षया विरचितः यावत्स्त्रियः अप्सरसो नृत्यंति स्म ६ ७ ८ देवैः सहासृत्यागत्य वैन्यस्य

ब्राह्मणा ऊचुः एष विष्णोर्भगवतः कला भुवनपालिनी इयं च लक्ष्म्याः संभूतिः पुरुषस्यानपा
यिनी ३ अयं तु प्रथमो राज्ञां पुमान् प्रथयिता यशः पृथुर्नाम महाराजो भविष्यति पृथुश्रवाः ४
इयं च देवी सुदती गुणभूषणभूषणा अर्चिर्नाम वरारोहा पृथुमेवावरुंधती ५ एष साक्षाद्ध
रेरंशो जातो लोकरिरक्षया इयं च तत्परा हि श्रीरनुजज्ञेऽनपायिनी ६ प्रशंसंति स्म तं विप्रा गंध
र्वप्रवरा जगुः मुमुचुः सुमनोधाराः सिद्धा नृत्यंति स्वःस्त्रियः ७ शंखतूर्यमृदंगाद्या नेदुर्दुंदुभ
यो दिवि तत्र सर्व उपाजग्मुर्देवर्षिपितॄणां गणाः ८ ब्रह्मा जगद्गुरुर्देवैः सहासृत्य सुरेश्वरैः वै
न्यस्य दक्षिणे हस्ते दृष्ट्वा चिह्नं गदाभृतः ९ पादयोरविंदं च तं वै मेने हरेः कलाम् यस्याप्रतिहतं च
क्रमंशः स परमेष्ठिनः १० तस्याभिषेक आरब्धो ब्राह्मणैर्ब्रह्मवादिभिः आभिषेचनिकान्यस्मै आज
ह्रुः सर्वतो जनाः ११ सरितः समुद्रा गिरयो नागा गावः खगा मृगाः द्यौः क्षितिः सर्वभूतानि समाज
ह्रुरुपायनम् १२ सोऽभिषिक्तो महाराजः सुवासाः साध्वलंकृतः पत्न्यार्चिषालंकृतया विरेजे
ऽग्निरिवापरः १३ तस्मै जहार धनदो हैमं वीर वरासनम् वरुणः सलिलस्रावमातपत्रं शशिप्रभम्

वायुश्च वालव्यजने धर्मः कीर्तिमयीं स्रजम् इन्द्रः किरीटमुत्कृष्टं दण्डं संयमनं यमः १४ ब्रह्मा ब्रह्ममयं वर्म भारती हारमुत्तमम् हरिः सुदर्शनं चक्रं तत्पत्न्यव्याहतां श्रियम् १५ दशचन्द्रमसिं रुद्रः शतचन्द्रं तथाम्बिका सोमोऽमृतमयानश्वांस्त्वष्टा रूपाश्रयं रथम् १६

रयोः विष्टरे स्वात्मकं चक्रं १४ अप्रतिहतं तेजस्त्वं तैरभिन्नं चक्रं यस्य विष्णोः परमेश्वरस्यांशः १५ आभि
षेचनिकानि अभिषेचकसाधनानि ११ हे वीर वरमासनं सलिलस्य स्रावो यस्मात् १४ देवालव्यजने

१५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

45

श्री भाग. टी. ९५

ब्रह्ममयं वेदमयं वर्मैकवत्वं नत्वा लक्ष्मीः श्रियं संपदं १६ दशावेद्यकारणानि विंशानि कोशेषस्य तमसि व
दूषणानवं देवमेरूपाश्रयं तिसेदस्म १७ अनस्य गोश्रृंगाभ्यां निर्मितं वापं योगमय्यो पादस्य प्रमात्रेणाभीष्ट
देशाश्रयके १८ नारायणादिकौशलं खेचराः आत्मनेस्य प्रभव १९ तस्य लोतमुपस्थिता: २० स्वावकान्तो
तमुद्दिताननभिप्रेत्य नाना२ लोकेस्य एगुणास्य मतो मेस्तुतिः स्यात् अधुना किमाश्रयो मेस्तवायुन्यतो

ब्रह्मा ब्रह्ममयं वर्म भारती हारमुत्तमम् हरिः सुदर्शनं चक्रं तत्पत्नी व्याहृतां श्रियम् १६ दशावे
दमसिं रुद्रः पातवेदं तयो विकाशाः मोः स्तमयानं स्वात्मरूपाश्रयं रयं १७ अग्निर्गजगवेवा
पंसमूर्यो रश्मिमयानि शुभ्र भूपादके योगमय्यो योः पुष्पावलिमन्वहम् १८ नाग्रेसमगीतवादित्र
मं तर्धानं चखेचराः अष्टयशस्वाभिघः सत्याः समुद्रः पांखमात्मजम् १९ सिंधवः पर्वतान यो र
यवीयार्महात्मनः स्तनाय मागधो वरीतंस्तोतमुपतस्थिरे २० स्वावकोस्तानभिप्रेत्य एषुर्वे
मः प्रतापवान् मेघनिर्हारया वाचा वाशहस्मन्विदमब्रवीत् २१ एषुरुवाच भोस्तुते हे भागधसौ
म्यवंदिनल्लोके धनास्य एगुणास्यैव मेस्यात् किमाश्रयो मेस्तवएषयोन्यतो मामभूवन्वितया
गिरो वः २२ तस्मात्परोदेस्मदुपश्रुतान्यलंकरिष्यथ स्तोत्रमपीच्यवाचः सत्युत्तमश्लोकगु
अतो वो गिरो धुना मयि ति णानवादेनुगृष्मितेन स्तवयंति सभ्याः २३॥ तथा माभूवन्यद्वा लोके अथ
नास्यस्य एगुणास्यमे किमाश्रयः स्तवः स्यात् अतएष क्रियमाणः स्तवः मेमदन्यस्य योन्यतो न तमयि
तया भिपन्नरित्यर्थः २४ तस्मात्परादेकालांतरे स्वये गुणेषु सत्सु अस्माकमुपश्रुतानि यशांसि
प्रतिस्तोत्रं मलमत्यर्थं करिष्याय हे अपीच्यवाचः मधुरगिरः सभ्याः परितोषयंस्तामेवस्तमद इति

अनन्तिता२धाना१

45-A

ननु संभावितैरेव गुणैरात्मानं जनः स्तावयतीति चेत्तत्राह महत्त्वं गुणानामात्मनि संपादयितुं शक्तोपि स्व
सतोपि गुणान् संभावनामात्रेण कः स्तावयति यद्वा आदावेव सतोपि कः स्तावयते स्वत एव प्रख्याति
सिद्धेः अन्यस्तु मिथ्यागुणैः स्तावयति आवीमिदं इत्याह ते इति यद्ययं यागसंध्याभ्यासादिकमकरिष्यत् तर्हिस
ते विद्यादयो गुणा अभविष्यन्निति क्रियातिपत्त्या विप्रलब्धो जनानामवहासं न वेद २४ किंच प्रभवो
पि विक्रमाः प्रसिद्धिमंतोनु जुगुप्संतीति दृष्टांते यथा तिरस्ततो क्रियमाणोप्यविगर्हितं बाल

महद्गुणानात्मनि कर्तुमीशः कः स्तावकैः स्तावयतेसतोपि तेस्याभविष्यन्निति विप्रलब्धो ज
नावहासं कुमतिर्न वेद २४ प्रभवो ह्यात्मनः स्तोत्रं जुगुप्संत्यपि विश्रुताः ह्रीमंतः परमोदाराः
पौरुषं वा विगर्हितं २५ वयं त्वविदिता लोके सूताद्यापि वरीमभिः कर्मभिः कथमात्मानं गा
पयिष्याम बालवत् २६ इति श्रीभागवते चतुर्थे पंचदशोध्यायः १५ मैत्रेयः इति ब्रुवाणं नृपतिं
गायका मुनिनोदिताः तुष्टुवुस्तुष्टमनसः तद्वागमृतसेवया १ नालं वयं ते महिमानुवर्णने
यो देववर्योवततार मायया वेनांगजातस्य च पौरुषाणि ते वाचस्पतीनामपि बभ्रमुर्धियः २ अ
थाप्युदारश्रवसः पृथोर्हरेः कलावतारस्य कथामृतादृताः यथोपदेशं मुनिभिः प्रचोदिताः

णावथाहियोस्वनिंदंति तयाऽविदितामपि स्तुतिं न सहंत इत्यर्थः २५ वरीमभिरविदितैर्वसमार्थं भवि
ते प्रधानश्लाघ्येति देवाः वरिष्ठैः कर्मभिरविदिता इत्यर्थः २६ इति श्रीभावार्थे चतुर्थे पंचदशमः १५
चोरयोसर्वलोकेशैः सत्कृतं भार्यया युतं मुनिप्रयुक्ताः सूताद्याः स्तुवंतिस्मेति वर्ण्यते गायकाः सू
तादयः १ नालं न समर्थाः यो भवानवततार तस्य पौरुषस्याधिकमाहुः वेनस्यांगाज्जातस्य ते पौरुषाणि
प्रतिस्तुवितुं कर्तुं वाचस्पतीनामपि धियो बभ्रमुः अतः पुनर्वयं तद्वर्णने समर्था भवेम २ अथा

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भाव
टी
९५

तथैवेदं देहलोकपालानां तनूर्मूर्तीः काले काले बिभर्ति यथाभागं पालनपोषणानुरंजनादिकार्येण
मारेणायनादिप्रवर्तनेन स्वर्गस्थो हितं वृष्ट्यादिना च भूलोकस्य हितं भवति तथा ५ सर्पादितनुधारणमेवा
ह अष्टभिः वसुसंयुतं करादानकाले आदत्ते दुर्भिक्षादिकाले विमुंचति च अष्टौ मासान् सूर्यो यथा वसु
जलमादत्ते विमुंचति वर्षासु तद्वत् ८ मस्तकं पादेनाक्रमतो अप्यानीतो भूतानामप्यक्रमं सहिष्णु
तं तितिक्षुः सर्वसहनं माहात्म्यं यस्यास्ति मतया ? देवश्च वर्षत्येष कृच्छ्रगताः प्राणयायोजनाः स्व
पथधर्मभृतां श्रेष्ठो लोकं धर्मेण वर्तयत् गोप्ता च धर्मसेतूनां शास्ता तत्परिपंथिनां ६ प
थैव लोकपालानां बिभर्त्येकस्तनौ तनूः काले काले यथाभागं लोकयोरुभयोर्हितं ५
वसुकाल उपादत्ते काले वायं विमुंचति समः सर्वेषु भूतेषु प्रतपन् सूर्यवद्विभुः ८ तिति
क्षत्यक्रमं वैन्य उपर्याक्रमतामपि भूतानां करुणः शश्वदार्तानां क्षितिवृत्तिमान् ? देवोऽवर्ष
त्यसौ देवो नरदेववपुर्हरिः कृच्छ्रप्राणाः प्रजा ह्येष रक्षिष्यत्यंजसेन्द्रवत् आप्याययत्यसौ लो
कं वदनामृतमूर्तिना सानुरागावलोकेन विशदस्मितचारुणा ९ अव्यक्तवर्त्मैष निगूढ
कार्यो गंभीरवेधा उपगुप्तवित्तः अनंतमाहात्म्यगुणैकधामा पृथुः प्रचेता इव संवृतात्मा १०
पं दृष्टिं कं का च विदधाति अत्र हेतुः असौ नरदेववपुर्हरिरिति ८ वदनमेवामृतमूर्तिस्तेन हसता सानुरागो
वलोको यस्मिन् विशदस्मितेन चारुणा अत्र वक्ष्ये विदन्नेमानं निर्देष्यद्वृत्तं मानसामीप्यं वर्तमान
वलोको यस्मिन् तेन नवारुणा अयं विदन्नेमानं निर्देश्य आत्मा नामयो मार्गो यस्य
व हेतिभूत निर्देशाश्च आशयो मार्गो भूतवशेति दृष्ट्वा ९ नमस्कं वर्त्मैव शेषानि गमयो मार्गो यस्य
ति गूढं निगूढः एवं अविज्ञातं कार्यं यस्य तच्च कार्यं गंभीरं किमर्थमेतत्कृतमित्यन्यैरज्ञाताभिप्रा
[illegible]यं विषयमरतितया उपगुप्तमस्य हितं वित्तं यस्य अनंतमाहात्म्यस्य गुणाना नामेकं धाम विस्मयं स्थि

46-17 दुरासदः प्राज्ञोर्मनसापि प्राप्तुमशक्यः दुर्विषहः प्राज्ञोः सोढुमशक्यः विदूरवर्त्ती रूपेणाभिभवितुमश
क्यः वेनपवाररणामलस्याक्रुस्थितः ॥ वारणो गुणलिंगैः प्रपञ्चः पिवस्स्नातितिंदाद्दीनुदासीनपवर्त्त
यतेयथा देहिनामध्यलोपिकृतप्राणभूतो वायुः स प्राणात्मात्मतदृत्त् १२ आत्मद्विषामसतामिति स्वतन्त्र ना४
हतो ज्वात्मजनमायर्थधर्मपथेष्वमस्यक्रूतेस्थितः १३ वक्रं प्राणमसेनावारयस्पवाचक्रसानं यलमभि
दुरासदो दुर्विषहः आप्तमन्त्रोपि विदूरवान् नैवाभिभवितुंशक्यो वेनारम्भुस्थितोनलः ॥ श्रोतर्वे
दिज्ञभूतानामप्यन्क्रमोणिवारणोः उदासीनइवाप्रलोवायुः रानेवदेहिनाम् १२ नादेष्ये
हरुषेम्सवसन्तमात्मद्विषामपि दृश्यत्यात्मजमपिदेयधर्मपथेस्थितः १३ अस्यांप्रतिहत्तव
क्रोऽध्योरामात्मस्य बलात् वर्त्ततेभगवानर्कोयावत्तपतिगोगणोः १४ रंजयिष्यति यल्लोक
मयमात्मविवेष्टितैः अथांमुमाहुराजानंमनोरंजनकैः प्रजाः १५ दृढव्रतः सत्यसंधो ब्राह्म
ण्यो वृद्धसेवकः शरण्यः सर्वभूतानां मानदो दीनवत्सलः १६ मातृभक्तिः परस्त्रीषु पत्न्या
मर्ध इवात्मनः प्रजासु पितृवत्स्निग्धः किंकरो ब्रह्मवादिनाम् १७ देहिनामात्मवत्प्रेष्ठः
सुहृदानंदवर्धनः मुक्तसंगप्रसंगो यं दंडपाणिरसाधुषु १८ एषदोष्णामहीवीरा गास्स
वाप्यप्रवर्त्तते किंपर्यंतमित्यत आह अर्कोरश्मिभिर्गाः सर्वा वर्षयतितावत् १४ यद्यस्मादेनंयिष्यति
श्राघतस्मात् मनोरंजनैर्हेतुभिरमुं राजानमाहुः मनोरंजनकैरितिचेष्टितविशेषणं वा १५ मात
रिवभक्तिर्भजनं यस्यात्मनो देहस्यार्द्धइव पत्न्यां प्रीतिमान् १७ नेरिरस्यलबुदैयतीति तथाप्युक्तं
संगेषु प्रकृष्टसंगो यस्य दंडपाणि रिवेत्यपराधात्त्र्यत्येपङ्च्येते नादेय मित्यन्तलुप्त यानामा
वउक्तः १८ अथेतितित्युशाहेनेतिरूपमतेर्दर्शयति कोसावात्मानमाह यस्मिन्नतीत मपिना

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भाव. टी. ५

अरुदयादेस्तत्तत्पर्यन्तं गोमांगोपायिष्यति शत्रुदावितानीकस्य पतीत्यर्थः २१ अस्मै तयाष्टदिक्पालाकृंवते मे।
स्तेनांशेति सुस्पष्टाऽरुदंन्दराहरंत्यः कीर्तयंत्यः २२ इंद्रदुवाद्दीन्विभिंदन् २३ लांगूलमुत्रस्य
तयामगेंद्रः चरतितयाथ नु विस्फूर्जयन् २४ यत्रप्राउरभाविप्रादुर्भूतानाकर्मकर्तविल: कारःतत्रा

अयंतस्मातात्दुगवांस्त्वधीशः कूटस्थ आत्माकलयावतीर्णः यस्मिन्नविद्यारचितं निर
र्थकं पश्यंतिनानात्वमपिप्रतीतम् अयंभवोमंडलमोदयादेर्गोभेकवीरोनरदेवनाथः
अस्यापनेत्रंरथमातवायः पर्यस्यते ह्रदित्रातोयथार्कः २१ अस्मैनृपालाः किलतत्रतत्र
बलिंहरिष्यंतिसलोकपालाः मत्स्यतपषाम्नियआदिरानेवक्ताउथतयशाउडुरंत्यः २२
अयंमहीगांडुदुहेधिराजः प्रजापतिर्हृत्तिकरः प्रजानां योलीलयाद्दीन्स्वशरासकोट्या
भिंदन्समांगामकरोद्यथेंद्रः २३ एवोखमेधान्शतमाजहारसरस्वती प्रादुरभाविपत्र
अस्यापरोयस्यहयंपुरंदरः शतक्रतश्चरमेवर्तमाने २४ विस्फूर्जयन्नाजगवंधनुःस्वयंय
दाचरत्स्मामविषह्यमाजौ तदानिलिल्युर्दिशिदिशपसंतोलांगूलमुद्यस्पयथामृगेंद्रः २५
एषब्रह्मस्थोपवनेसमेत्यसनत्कुमारंभगवंतमेके आराध्यभक्त्यालभतामलंतज्ज्ञानंत
तोब्रह्मपरंविदंति २६ तत्रतत्रगिरस्तास्ताःताइतिविश्रुतविक्रमः श्रोष्यत्यात्माश्रिता गा
थाः पृथुः पृथुपराक्रमः २७ दिशोविजित्याप्रतिरुद्धचक्रः स्वतेजसोत्पादितलोकश
ल्यः सुरासुरेंद्रैरुपगीयमानमहानुभावोभवितापतिर्भुवः इतिश्रीवत्सर्योषोडश:॥

हाषीत २५ विश्रुताविक्रमायस्यगाथ्याप्रवेधान् २७ उपगीयमानोमहानुभावोयस्य: २८ ३।

[illegible] ॥ ६०

ततः सम्प्रदयो लोकस्तथः प्रशामयन्नृप्यः ग्रस्तवीजो महीहं तं ययतो भीत्या तया मृतः छेदयामास सन्तो
षितवान् १ भृत्यांस्त्वग्रमात्यान् पुरोधसः पुरोहितांस्त्रश्रेणीः तैलिकमांतूलिकादीन्पौरविशो वानप्र
कृतीः नियोगिनः २ दोहनेपात्रमेध्यं यत्ताई ४ सविज्ञानमपरोक्षज्ञानमहितं ५ पूर्वदेहः एष्यव।

मैत्रेयः एवं स भगवान्वैन्यः ख्यापितो गुणकर्मभिः छेदयामास तान्कामैः प्रतिपूज्याभिनंद्य च
१ ब्राह्मणप्रमुखान्वर्णान्भृत्यामात्यपुरोधसः पौरान्जनपदान्श्रेणीः प्रकृतीः समपूजयत्
२ विदुरः कस्मादधार गोरूपं धरित्री बहुरूपिणी किं दोहश्च वत्सश्च को वत्सो दोहनं च किं ३
प्रकृत्या विषमा देवी कृता तेन समा कथं तस्य मेध्यं हयं देवः कस्य हेतोरपाहरत् ४ सनत्कुमा
राद्भगवतो ब्रह्मन्ब्रह्मविदुत्तमात् लब्ध्वा ज्ञानं सविज्ञानं राजर्षिः कां गतिं गतः ५ यच्चान्यदपि
कृष्णस्य भवान्भगवतः प्रभोः श्रवः सुश्रवसः पुण्यं पूर्वदेहकथाश्रयं ६ भक्ताय मेऽनुरक्ता
य तव चाधोक्षजस्य च वक्तुमर्हसि योऽदुह्यद्वैन्यरूपेण गामिमां ७ सूत उवाच चोदितो विदु
रेणैवं वासुदेवकथां प्रति प्रशस्य तं प्रीतमना मैत्रेयः प्रत्यभाषत ८ मैत्रेयः यदाभिषिक्तः
पृथुरंग विप्रैरामन्त्रितो जनतायाश्च पालः प्रजा निरन्ने क्षितिपृष्ठ एत्य क्षुत्क्षामदेहाः पतिम
भ्यवोचन् ९ वयं राजञ्जाठरेणाभितप्ता यथाग्निना कोटरस्थेन वृक्षाः त्वामद्य याताः
शरणं शरण्यं यः साधितो वृत्तिकरः पतिर्नः १० तन्नो भवानीहतु रातवेऽन्नं क्षुधार्दितानां नरदेवदेव यावन्न नङ्क्ष्याम उज्झितोर्जा वार्तापतिस्त्वं किल लोकपालः ११

ताः तत्कथाश्रयं सम्यक्शुश्रूषायस्य श्रद्धधानस्तद्दयवान् १ गतस्तथा तं पालयत्याम् आमंत्रितो नियुक्तः तदा
निरन्ने क्षितितले सति क्षुत्क्षामाः क्षीणदेहा या सा ताः प्रजाः पृथुमब्रुवन् ९ जाठरेण

र्जाः यत्र ग्रामस्य वार्ता या जीविका वा पतिः ॥

48

श्री भाग टी ५८

परिदेवितं विलापं निमित्तं हेतुं श्रुत्वा अन्वपद्यत ज्ञातवान् १२ पृथिव्या ओषधीर्वीजानि ग्रस्तानीति व्यवसितो निश्चि
तवान् सन् १३ मृगयुना लुब्धकेन द्रुता मृगीव १४ । १५ रोदसी द्यावापृथिव्यौ तयोरंतरमंतरिक्षं च अनुपृष्ठतः उद्यत
मायुधं येन तं १६ । १७ यो धर्मज्ञ इति मतः स भवान् योषां मां कथमहनिष्यत् हनिष्यति इति १९ । २० अज

मैत्रेयः पृथुः प्रजानां करुणं निशाम्य परिदेवितं दीर्घं दध्यौ कुरुश्रेष्ठ निमित्तं सोन्वपद्यत १२
इति व्यवसितो बुद्ध्या प्रगृहीतशरासनः संदधे विशिखं भूमेः क्रुद्धस्त्रिपुरहा यथा १३ प्रवेपमाना
धरणी निशाम्योदायुधं च तं गौः सत्यपाद्रवद्भीता मृगीव मृगयुद्रुता १४ तामन्वधावत्तद्वैन्यः कु
पितोत्यरुणेक्षणः शरं धनुषि संधाय यत्र यत्र पलायते १५ सा दिशो विदिशो देवी रोदसी चां
तरं तयोः धावंती तत्र तत्रैनं ददर्शानूद्यतायुधं १६ लोके नाविंदत त्राणं वैन्यान्मृत्योरिव प्र
जाः त्रस्ता तदा निववृते हृदयेन विदूयता १७ उवाच च महाभागं धर्मज्ञापन्नवत्सल त्राहि मा
मपि भूतानां पालनेवस्थितो भवान् १८ स त्वं जिघांससे कस्माद्दीनामकृतकिल्बिषां अहनिष्य
त्कथं योषां धर्मज्ञ इति यो मतः १९ प्रहरंति न वै स्त्रीषु कृतागस्स्वपि जंतवः किमुत त्वद्विधा राजन्क
रुणा दीनवत्सलाः २० मां विपाट्याजरां नावं यत्र विश्वं प्रतिष्ठितं आत्मानं च प्रजाश्चेमाः कथ
मंभसि धास्यति २१ पृथुरुवाच वसुधे त्वां वधिष्यामि मच्छासनपराङ्मुखीं भागं बर्हिषि या वृं
क्ते न तनोति च नो वसु २२ यवसं जग्ध्यनुदिनं नैव दोग्ध्यौधसं पयः तस्यामेवं हि दुष्टायां दंडो ना
त्र न शस्यते २३ ॥

रां दृढां नावमिव धारयिष्यसि २१ बर्हिषि यज्ञे या भवती देवरूपेण भागं वृंक्ते भजते वसु धान्यादिकं २२
गोरूपेण तव यवसं तृणं जग्ध्वा प्रत्यहं तथापि पयस्तु नैव दोग्धि दुग्धं न स्रवति अत्र अपराधे २३ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पृ०ज्ञा०१

आत्मनि देहे रुद्धानि २४ मद्बाणैर्भिन्नयाग्रन्थेन स्यादितिवेदने आह अमूषामिति मेदसा मांसेन २५ यदुक्तं ये
षां कथं हनिष्यतीति तत्राह पुमानिति तस्य वधोऽवध एव २६ यच्चोक्तं कथं मं मिथ्या धास्यतीति तत्राह त्वा
मिति तिलशः तिलप्रमाणानि खण्डानि नीत्वा एवंभूतामवस्थां नीत्वा २७ मन्युमयीं मूर्तिं बिभ्रतः कृतान्तत
ल्यत्वमुच्यते मन्युकृतान्तस्य मन्युमयी मूर्तिरिति २८ शुद्धसत्त्वतनुं देवमकस्मादितिदारुणं वीक्ष्य

त्वं खल्वोषधिबीजानि प्राक्सृष्टानि स्वयंभुवा न मुंचस्यात्मरुद्धानि मामवज्ञाय मंदधीः २४
अमूषां क्षुत्परीतानामार्तानां परिदेवितं शमयिष्यामि मद्बाणैर्भिन्नायास्तव मेदसा २५ पुमा
न्योषिदुत क्लीब आत्मसंभावनोऽधमः भूतेषु निरनुक्रोशो नृपाणां तद्वधोऽवधः २६ त्वां स्तब्धां
दुर्मदां नीत्वा मायागां तिलशः शरैः आत्मयोगबलेनेमा धारयिष्याम्यहं प्रजाः २७ एवं मन्यु
मयीं मूर्तिं कृतान्तमिव बिभ्रतम् प्रणता प्रांजलिः प्राह मही संजातवेपथुः २८ धरोवाच न
मः परस्मै पुरुषाय मायया विन्यस्तनानातनवे गुणात्मने नमः स्वरूपानुभवेन निर्धुतद्रव्यक्रि
याकारकविभ्रमोर्मये २९ येनाहमात्मायतनं विनिर्मिता धात्रा यतोऽयं गुणसर्गसंग्रहः स ए
व मां हन्तुमुदायुधः स्वराडुपस्थितोऽन्यं शरणं कमाश्रये ३० ॥ मायागुणं गृहीत्वा बकरूणो

क्तिभिः मायया विन्यस्ता रचिता नानातनवो शरीराणि येन गुणात्मने गुणाश्रयत्वेन प्रतीयमानाय वस्तुतस्तु
निर्धूता निरस्ताः द्रव्यक्रियाकारकेषु अधिभूताध्यात्माधिदेवेषु विभ्रमो अहंकारः तन्निमित्ता ऊर्मयो रागा
दयो यस्मिन् तस्मै २९ अद्रोहमर्थनीयाश्रयतेन तस्थौ मां कथं हन्तुं प्रवर्तत इत्याह येनेति धात्रा आत्मा
नां जीवानां आयतनमहं निर्मिता यतः मयि गुणसर्गस्य चतुर्विधभूतग्रामस्य संग्रहो धारणं स

51 वि२

सृष्टिसंहारकालेकोहमेवेतिचेत् तथापिप्रजापालनेनप्रवृत्तस्यमद्वधोनुचितएवेत्याह यएतदिति आत्मा
श्री श्रययाजीवविषयया ११ अतोदुर्जयमीश्वरचेष्टितमित्याह नैनमिति अकृतात्मभिः विदितश्चित्तेर्यः ई
भाव. श्वरः स्वतंत्रः प्रकरोति व[illegible]णाते न त्रम[illegible]चराचरमकारयत् यस्तु स्वतंत्र एकः परमो मायया अनेकः ११
टी. तस्मात् प्रवित्त्यपाकृत्ये केवलं नमस्त्याह सर्गादिजन्मस्थितिभंगास्यजगतः अनुरुणाद्धि अनुवर्तते
७२ करोति द्रव्याणि महाभूतानि क्रिया इंद्रियाणि कारकाः देवाः चेतना बुद्धिः आत्मा अहंकारः तैः शक्तिरू

यएतदेवावस्तनचेवावरंसममाययात्माश्रययावितर्क्यया तयैवमायांकिलतोमुखयतः कथं
नुमांधर्मपरोनिबोधति ११ नचेदेवतयास्यसमीहितंजनैः तन्माययादुर्जययाकृतात्मभिः नल
क्ष्यते यः सकलं करोति कारणैः एकः परमः स्वयमीश्वरः १२ सर्गादि योस्यानुरुणाद्धि शक्तिभिर्द्र
व्यक्रियाकारकचेतनात्मभिः तस्मै समुन्नद्धनिरुद्धशक्तये नमः परस्मै पुरुषाय वेधसे १३ स
वैभवानामविनिर्मितं जगद्भूतेंद्रियांतःकरणात्मकं विभो संस्थापयिष्यन्नजमां रसातलाद्यस्म
महार्णवस्थामादिसूकरः १४ अपामुपस्थे मयिनाथवस्थिताः प्रजा भवानद्य ररक्षिषुः किल
सवीरमूर्तिः समभूद्धराधरो योमांपयस्युग्रशरोजिघांससि १५ ॥

पेः समुन्नद्धाः समुत्कृष्टानिरुद्धाः शक्तयोयस्य १३ प्राणिनांधारणार्थंमांरसातलादुद्धृत्येदानीं अजा
रक्षणप्रवृत्तस्यमद्वधोनयुक्त इति सकरुणमाह द्वाभ्यां हे अजय स एव वा न स एव भगवान् स्वनिर्मितंच
राचरंजगत्तस्यकृ(तोमुग्ध)स्थापयितुं आदिसूकरः सन् मामभ्युज्जहार १४ स एव च नाथ चोदराधोय अपामुपा
स्थे उपरिमयिनावि आधारभूतायामवस्थिताः प्रजा रक्षितुमिच्छुः वीरमूर्तिः पृथुरूपः समभूत् यएव ॥ ७२
वंभूतः सयांनिमित्ते मांजिघांससीति विचित्रमित्यर्थः १५ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

49-A

तस्मादीश्वरवेष्टितं दुर्ज्ञेयं इति कैमुत्यन्यायेनोपसंहरति नूनमिति तस्येश्वरस्य गुणसर्गमय्या मायया मो
हितं विज्ञेमवर्त्म येषां मोहिता निविन्नवर्त्मानि येषामिति वा तैर्नैनैः ईश्वराणां हरिभक्तानामेव तावदी
हितं न ज्ञायते किं पुनरस्मत्परमेश्वरस्य अतः परमेश्वरवत् तेभ्योपि नमः केवलं वीराणां नितेंद्रिया
णां यशाः कुर्वंति येते भ्यः यथा वीराणां यशो[illegible]वर्धते तथा वेष्टतान नु यथेष्टमिति भावः २९ इति
श्रीभावार्थे वतये सप्तदशोध्यायः १७ अत्राद्ये महीवाक्याद्वत्सपात्रादिभेदतः पृथ्वादिभिस्समा

नूनं न ते रीहितमीश्वराणां अस्मद्विधैस्तद्गुणसर्गमायया न ज्ञायते मोहितचित्तवर्त्मभिस्ते
भ्यो नमो वीरयशस्करेभ्यः २९ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कंधे सप्तदशोध्यायः १७ मैत्रेय उवाच इत्थं
पृथुमभिष्टूय रुषा प्रस्फुरिताधरं पुनराहावनिर्भीता संस्तभ्यात्मानमात्मना १ धरोवाच
संनियच्छाभिभो मन्युं निबोध श्रावितं च मे सर्वतः सारमादत्ते यथा मधुकरो बुधः २ अस्मिं
ल्लोकेथवामुष्मिन्मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः दृष्टा योगाः प्रयुक्ताश्च पुंसां श्रेयः प्रसिद्धये ३ तानाँ
तिष्ठति यः सम्यगुपायान्पूर्वदर्शितान् अवरः श्रद्धयोपेत उपेयान्विंदतेंजसा ४ ताननाॅ

दुग्धास्वेव दुग्धमितीर्यते १ हे अभिभो प्रभो हे अभिभो दैवं अभि अभयं यथा भवत्येवं मन्युं संनियच्छ श्रा
वितं विज्ञापितं न मद्वाक्ये नादरः कर्तव्य इत्यर्थः बुधो हि सर्वतः सारमादत्ते २ मयि स्त्रीत्वाद्दोषधीरूपा
येनादृत्य न्यायेनेति वक्तुमुपायेन सर्वं सिद्ध्यतीति नान्यथेत्याह अस्मिन्निति त्रिभिः पुंसां श्रेयसः पुरुषार्थ
स्य प्रसिद्धये अस्मिँल्लोके ऐहिके अमुष्मिन्परलोके योगा उपाया दृष्टाः प्रयुक्ताः अनु
हिताश्च ३ एवं दर्शितानान् अवरोर्वाचीनः ४ अविद्वान् विद्वानपीति वा व्यभिचरंति न सिध्यं

६

50

श्री
भाग
टी
५०

मदेनत्कमुपायमाह पूर्वैरिति षड्भिः ६ भवद्भिर्विनिराजन्मामान्याभिप्रायेणापालिता चौरा यन्निवारणात्
अनादृता अपत्तादिप्रवर्त्तनाभावात् यज्ञार्थं ग्रस्तमोषधीः अन्यथाधृतव्रतैर्भुज्यमाना न प्ररोक्ष्यन्ते ततश्च
यज्ञादयो न सिध्येयुरिति भावः ७ लीनाः क्षीणाः ८ वत्सं दोहनं दोहपात्रं दोग्धारं चोपकल्पय धोक्ष्ये
प्रपूरयिष्यामि ९ भूतानामभीप्सितमन्नं ऊर्जस्वत् बलप्रदं १० अपगतेऽपि वर्षर्तौ यथा मय्यापः स्थिरा भवेयुस्तथा व

पुरा सृष्टा ह्योषधयो ब्रह्मणा या विशाम्पते भुज्यमाना मया दृष्टा असद्भिरधृतव्रतैः ६ अपालिता
नादृता च भवद्भिर्लोकपालकैः चौरीभूतेऽथ लोकेऽहं यज्ञार्थे ग्रसमोषधीः ७ नूनं ता वीरुधः क्षी
णा मयि कालेन भूयसा तत्र योगेन दृष्टेन भवानादातुमर्हति ८ वत्सं कल्पय मे वीर येनाहं वत्स
ला तव धोक्ष्ये क्षीरमयान्कामाननुरूपं च दोहनम् ९ दोग्धारं च महाबाहो भूतानां भूतभाव
न अन्नमीप्सितमूर्जस्वद्भगवान्वाञ्छते यदि १० समां च कुरु मां राजन्देववृष्टं यथा पयः अपर्त्ताव
पि भद्रं ते उपावर्त्तेत मे विभो ॥ इति प्रियं हितं वाक्यं भुव आदाय भूपतिः वत्सं कृत्वा मनुं पाणावदुह
त्सकलौषधीः १२ तथापरे च सर्वत्र सारमाददते बुधाः ततोऽन्ये च यथाकाममदुदुहुः पृथुभाविताम्
ऋषयो दुदुहुर्देवीमिन्द्रियेष्वथ सत्तम वत्सं बृहस्पतिं कृत्वा पयश्छन्दोमयं शुचि १४ कृत्वा वत्सं सुर
गणा इन्द्रं सोमममदूदुहन् हिरण्मयेन पात्रेण वीर्यमोजो बलं पयः १५ दैतेया दानवा वत्सं प्रह्लाद
मसुरर्षभम् विधायादूदुहन्क्षीरमयःपात्रे सुरासवम् १६॥
नते ॥ १२ प्रं गान्धर्वान्तरमाह तथेति यथा
पृथुः एवं सर्वत्र वाक्येष्वपि सारमाददते प्रकृतमनुवर्त्तयति ततोऽन्ये च वक्ष्यमाणाः पञ्चदश दुदुहुः पृथु
नाभाविता वशीकृताम् १३ देवीं पृथ्वीं वाङ्मनःश्रवणादीन्द्रियाण्येव पात्राणि १४ सोमममृतं
वीर्यं मनःशक्तिः ओज इन्द्रियशक्तिः बलं देहशक्तिस्तदेव पयः १५ सुरां चासवं च तालादिमद्यं

१२
५०

50-A

मधुवाग्माधुर्यंसौभगंसौंदर्यंतत्स्मृतं १७ कव्यंपितृणामन्नंआमपात्रेपक्वमृण्मयेश्रद्धत्तानदुदुहुः १८
संकल्पनाममयींअणिमादिसिद्धिंयेविद्याधरादयः तेकपिलमेववत्संप्रकल्प्यनभस्येवपात्रेखेचर·
त्वादिरूपांविद्यांदुदुहुः १९ अन्येचशुक्रादयःअंतर्धानेनाद्भुतात्मनोमयंधिनीमायांधारणामयी
यीसंकल्पमात्रप्रभवाम् २० भूतेशोरुद्रः सएववत्सोयेषांतेतनेरुधिरंतद्देवासवम् २१ अहो।

गंधर्वाप्सरसोऽदुहन्पात्रेपद्ममयेपयः वत्संविश्वावसुंकृत्वागांधर्वंमधुसौभगं १७ वत्सेन
पितरोर्यम्णाकव्यंक्षीरमधुक्षतआमपात्रेमहाभागाश्रद्धयाश्राद्धदेवताः १८ प्रकल्प्यव
त्संकपिलंसिद्धाःसंकल्पनामयीम् सिद्धिंनभसिविद्यांचयेचविद्याधरादयः १९ अन्येच
मायिनोमायामंतर्धानाद्भुतात्मनाम् मयंप्रकल्प्यवत्संतेदुदुहुर्धारणामयीं २० यक्षरक्षां
सिभूतानिपिशाचाःपिशिताशनाः भूतेशवत्सादुदुहुःकपालेक्षतजासवं २१ तथाह
योदंदशूकाःसर्पानागाश्चतक्षकम् विधायवत्संदुदुहुर्बिलपात्रेविषंपयः २२ पशवोयव
संक्षीरंवत्संकृत्वाचगोवृषम् अरण्यपात्रेचाधुक्षन्मृगेंद्रेणचदंष्ट्रिणः २३ क्रव्यादाःप्राणि
नःक्रव्यंदुदुहुःपृथुभाविताम् २६ एवंपृथ्व्यादयःपृथ्वीमन्नादाःस्वन्नमात्मनः दोहवत्सादि
भेदेनक्षीरभेदंकुरूद्वह २७॥ कादयःसर्पाःसफणाःतएवकद्रूसंततिना
योनिष्फणाःदंदशूकाहिंस्राः
तावाबिलपात्रेमुखे २२ यवसंतृणंगोवृषंरुद्रवाहंवृषभंमृगेंद्रेणोनुकूलात्वयः २३ क्रव्यंमांसंच
रंकीटादिअवरंफलादि २४ अनुक्तसंग्रहमाह सर्वेस्वजातौमुख्येःतेनवत्सेन २५ उपसंहरति
स्ववत्समभीष्टमन्नंतमेवक्षीरभेदेनदुदुहुःदोहपात्रं २७॥

दुदुहुःस्वकलेवरे सुपर्णवत्साविहगाश्चरंचाचरमेवच २४ वटवत्सावनस्प
तयः पृथग्रसमयंपयः गिरयोहिमवद्वत्सानानाधातून्स्वसानुषु २५
सर्वेस्वमुख्यवत्सेनस्वेस्वेपात्रेपृथक्पयः सर्वकामदुघांपृथ्वीं मूले

51

श्री भाग॰ टी॰ ५१

इमांपृथ्वी २८ धनुषोग्रेणगिरिशृंगाणिचूर्णयन् राजाराजा २९ ३॰ ग्रामानदद्भ्रादिरमूल्याः पुरोदृढादि
मत्वः तायवमहत्वः पत्तनानिदुर्गाणिविविधानियथादृदृस्यतिः ग्रौदकंपार्वतंवाह्यंमेविरागोयीतिं
नयेति घोषानग्राभीरागोनिवासान् व्रजानगवांनिवासान् शिविरंसेनानिवासस्थानंतत्सहितान् आ
कारान्सवर्णादिस्थानानि खेटाकार्षिकग्रामाः खर्वटान् पर्वतप्रांतग्रामान् ताभ्रं इतिश्रीवत्सरंगोता

ततोमहीपतिः प्रीतः सर्वकामदुघांपृथुः दुहितृत्वेचकारेमांप्रेम्णादुहितृवत्सलः २८
चूर्णयन्स्वधनुष्कोट्यागिरिकूटानिराजराट् भूमण्डलमिदंवैन्यः प्रायश्चक्रेसमंविभुः २९
अथास्मिन्भगवान्वैन्यः प्रजानांवृत्तिदःपिता निवासान्कल्पयांचक्रेतत्रतत्रयथार्हतः ३०
ग्रामान्पुरःपत्तनानिदुर्गाणिविविधानिच घोषान्व्रजान्सशिबिरानाकरान्खेटखर्वटान्
३१ प्राक्पृथोरिहनैवैषापुरग्रामादिकल्पना यथासुखंवसंतिस्मतत्रतत्राकुतोभयाः ३२
इतिश्रीभागवतेचतुर्थेऽष्टादशोध्यायः १८ मैत्रेयः अथादीक्षतराजातुहयमेधशतेनसः ब्र
ह्मावर्तेमनोःक्षेत्रेयत्रप्राचीसरस्वती १ तदभिप्रेत्यभगवान्कर्मातिशयमात्मनः शतक्रतुर्न
ममृषेपृथोर्यज्ञमहोत्सवम् २ यत्रयज्ञपतिःसाक्षाद्भगवान्हरिरीश्वरः अन्वभूयतसर्वात्मास
र्वलोकगुरुःप्रभुः ३ अन्वितोब्रह्मशर्वाभ्यांलोकपालैःसहानुगैः उपगीयमानोगंधर्वैर्मुनि

दृशाः कृतविघ्नोपिकमेथांगहयापहरणात्पृथोः इंद्रंहंतुंप्रवृत्तस्यथाब्रह्मवारणाश्रुत्यतेहयमेधशतेननिमि
त्तेनप्रदीक्षितदीक्षितोभूत् शतासुमेधमेकल्पमकरोदित्यर्थः ब्रह्मावर्तेसरस्वतीदृषद्वत्योर्देवतान
द्योर्यदंतरंतद्देवनिर्मितंदेशंब्रह्मावर्तंप्रचक्षते प्राक्सन्स्वस्वकर्मातिशयंतेइति अतिशयमभिप्रेत्य
ज्ञात्वातरितिंपृथोर्यज्ञमहोत्सवंनममृषेनसेहे २ अतिशयमेवदर्शयति यत्रेतिसप्तभिः साक्षा

51-A

सिद्धादयः ते हरिमन्वीयुरित्यन्वयेणान्वयः ५ ६ धर्मदुघा भूमिर्दोग्ध्री धेनुः सती ७ ऊहुः वहंति स्म
सर्वं रसान् इत्यादावादिरसान् क्षीरं दधि वा अन्नं च पानकादि गोरसो घृतं तक्रं च भूरीणि विस्तृतानि
वर्ष्माणि शरीराणि येषां ते फलादि प्रासूयंत मधुच्युतः मधुस्राविताः संतः ८ चतुर्विधं भक्ष्यं भो

सिद्धविद्याधरा दैत्या दानवा गुह्यकादयः सुनंदनंदप्रमुखाः पार्षदप्रवरा हरेः ५ कपिलो नार
दो दत्तो योगेशाः सनकादयः तमन्वीयुर्भागवता ये च तत्सेवनोत्सुकाः ६ यत्र धर्मदुघा भूमिः
सर्वकामदुघा सती दोग्धि स्माभीप्सितानर्थान्यजमानस्य भारत ७ ऊहुः सर्वरसान्नद्यः क्षीर
दध्यन्नगोरसान् तरवो भूरिवर्ष्माणः प्रासूयंत मधुच्युतः ८ सिंधवो रत्ननिकरान् गिरयो
न्नं चतुर्विधम् उपायनमुपाजह्रुः सर्वे लोकाः सपालकाः ९ इति चाधोक्षजेशस्य पृथोस्तु
परमोदयं असूयन्भगवानिंद्रः प्रतीघातमचीकरत् १० चरमेणाश्वमेधेन यजमाने यजुःपतिं
वैन्ये यज्ञपशुं स्पर्द्धन्नपोवाह तिरोहितः ११ तमत्रिर्भगवानैक्षत् त्वरमाणं विहायसा आमुक्त
मिव पाखंडं योधर्मे धर्मविभ्रमः १२ अत्रिणा चोदितो हंतुं पृथुपुत्रो महारथः अन्वधावत संक्रु
द्धः तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् १३ तं तादृशाकृतिं वीक्ष्य मेने धर्मं शरीरिणं जटिलं भस्मनाच्छन्नं तस्मै

ज्यं चोष्यं लेह्यं च ९ पृथोस्तु ईशो यस्य परम उदयो अभिवृद्धिर्यस्मिन् तत्कर्म असूयत् असहमानः प्रती
घातं विघ्नं चकारेत्यर्थः १० यजमाने वैन्ये यजुःपतिं विष्णुं यजमाने सति स्पर्द्धमानः इंद्रस्तिरोहितः
सन्नपहृतवान् ११ त्वरमाणं धावंतं आमुक्तः प्रतिमुक्तस्त्वपिनद्धवत् सन्नद्धो वर्मितः सज्ज
इत्यमरसिंहतः पाखंडवेषं कवचमिव गृहीतवंतमित्यर्थः अधर्मे धर्मविभ्रमः धर्मो यस्मिन् भ्रांति

52

श्री भाग स्कं ४

दंतवेद्दंतंयज्ञेदन्तवेंते १५ १६ ततस्तस्मैहिरण्यातदर्थमुक्तस्त्वविवस्वान्दक्षा १८ उपस्थस्यसमुद्वातेनळत्र:मन
वषाल्लोपग्राग्रेनिविश: काष्ठकंटक: तद्युक्तातहिरण्यनिर्मितारथानायस्यतेषांनायादत्वेनछेदा
पात्मानस्थानामत्हितमेवोद्दत्यपूपाग्रान्नीतवानित्यर्थ: विभु: समर्थ: १९ २१ अथवर्येद्दपंमदप्रत्ताजगृह्:
तदेवपापाघ्रनामनिरूत्कोटर्षोपतियानीतिबहुवचनेनचान्यापिगृहीतानीत्युक्तं २२ ततप्रभृतिपाप

वथात्रिहूतंतंभूयोहंतवोत्रिरवोदयत् नोहियत्तहन्तेतातमहेंद्रविबुधाधमे १५ एवंवैनस्तुत:श्री
क:तरमाणोविहायसा अग्रन्तद्दवदभिक्रुद्धोरावणोगृहद्दद्दव १६ सोस्वंरूपंचतद्दित्वातस्यावेनहि
त:स्मरद् वीर:स्वपशुमादायपितुर्यज्ञमुपेयिवान् १७ ततस्यवाद्भुतंकर्मविचक्ष्यपरमर्षय:
नामधेयंददुस्तस्मैविजिताश्वइतिप्रभो १८ उपसृज्यतमस्तीव्रंजहाराश्वंपुनर्हरि: चषाल
यूपतश्छन्नोहिरण्यरशनंविभु: १९ अत्रि:संदर्शयामासत्वरमाणोविहायसाकपालखट्वांग
धरंवीरोनैनमबाधत २० अत्रिणाचोदितस्तस्मैसंदधेविशिखंरुषा सोश्वंरूपंचतद्धित्वातस्थावंत
र्हित:स्वराट् २१ वीरश्चाश्वमुपादायपितृयज्ञमथाव्रजत् तदवद्यंहरेरूपंजगृहुर्ज्ञानदुर्लभा: २२
यानिरूपाणिजगृहेइंद्रोहयजिहीर्षया तानिपापस्यखंडानिलिंगंखंडमिहोच्यते २३ एवमिंद्रेह
रत्यश्वंवैन्ययज्ञजिघांसया तद्गृहीतविसृष्टेषुपाखंडेषुमतिर्नृणां २४ धर्मइत्युपधर्मेषुनग्नरक्तप
टादिषु प्रायेणासज्जतेभ्रांत्यापेशलेषुचवाग्मिषु २५ तदभिज्ञायभगवान्पृथु:पृथुपराक्रम: इं द्र

डमार्गा:प्रवृत्ता:स्यात् एवमितितेनगृहीतेषुपुनर्विसृष्टेषु नग्नाजैना:रक्तपटाबौद्धा: आदिशब्देनका
पालिकादय: तेषुउपधर्मेषुअधर्मेषुधर्मएववायमितिमति: सज्जतइतिद्वयोरन्वय: पेशलेषुआपा
ततोरम्येषुवाग्मिषुहेतत्किंचनारं २९ पाकबंधप्रभिसंधितंक्रतनाभिधायेप्रबोदितातपथोर्ध्यात्मस्य

त्रि.टि.तं ३
२२

52-A

तद्बधं तव वयं करिष्यामः इत्याहुः वयमिति यस्तेनाशोनकीर्त्यैव हततमभिमिदं आह्वयामहे केरयातया
मैरगानवीर्येणाह्वानमंत्रैः अनेनतरे चतेतवाहितेनुद्गवामहोष्याम ः २८ अस्यपृथ्योः स्रुक्हस्तेयेयाता
नू ३१ यमिदं यतेनमित्रोमयययज्ञेनेष्टाः सर्वेस्तरायसत्वतः महेंद्रो भवता बृथाहीनभवतियस्मा
त यस्तोनाम्मायमिंद्रो भगवतस्तनुः अवतारः ततः सममआकृत्यारुचेयत्तोभ्यनुज्ञायतसयामारेः स
वयं मरुत्वंतमिंद्रार्थिनाप्राप्तं नं ह्वयामहे नत्तुवस्माहतनहिं अयातयामोपहवैस्तम् अयेशसस्त
राजन्ननुदृवामतेहिते २८ इत्यामंत्र्यक्रतुपतिं विदुरास्यतिनोक्षया स्रुग्हस्तानजुहूतोभ्येत्य
स्वयंभूः प्रत्यषेधत २९ नवध्योभवतामिंद्रोयुध्यतोभगवतनुः यज्ञवासयज्ञेयेनेष्टास्त
नवः सुराः ३० तदिदं पप्रपतमहद्धर्मव्यतिकरं हिमाः इंद्रेणानुष्ठितेराज्ञः कर्मैतद्विजिघांसता
३१ पृथुकीर्तिः पृथ्योभूयात्तस्यैकोनपातक्रतुः अलंतेक्रतुभिः स्विष्टैर्यद्भवान्मोक्षधर्मवित् ३२
नैवात्मने महेंद्राय रोषमाहर्तुमर्हसि उभावपिहिभद्रं ते उत्तमश्लोकविग्रहौ ३३ मास्मिन्महा
राज कृथाः स्मचिंतां निशामयास्मद्वचआदृतात्मा यद्ध्यायतोदैवहतं नु कर्तुं मनोतिरुष्टं विशते
रगाढौ रपात्सा यं भुवांतरमित्युक्तवान् ३४ अतो बलीयस्तेनसत्यमेव [illegible] भूयः पाषांडंस्त्व
वीत्यापायेनाह तदिदमिंद्रेणानुष्ठितं महदन्यायंयप्रपतकिमित्यपेक्षायामाह धर्मस्य व्यतिकरं वि
पर्ययं पाषंडं ३१ तर्हि किमत्रयुक्तमित्यतआह पृथुकीर्तिरिति पकेनोनं यातं यस्मिन्नतादृशः क्रतुप्र
योगः पृथ्योर्भूयात् पृथुरिति पाठे एकोनशातंक्रतवो यस्यतादृशोपि महेंद्रात्पृथुकीर्तिर्भूयादित्य
र्थः नदेवमस्त्विनः अनुक्ताः पृथुं प्रत्येवाह अलमिति ३२ अलं नैवात्मने महेंद्राय रोषं कर्तुं नार्हं

किरातटी० का० ॥ ५५

53

श्री
भाग
टीं
५३

तथापि कृतसमाप्तिमेव ध्यायंतं प्रत्याह। अस्मिन्यत्ने विद्वंश्चिंतां मा स्म कृथाः यद्यस्माद्देवहतं कार्यं क
र्तुं ध्यायतो मनः वृत्तिर्विष्णुं तं प्रतिरुष्टमनः अंधं तमो मोहं विशति न तु ध्यानं तिलभते २८ अत एव क्रतुर्विरम
तां ननु विंद्रः किं न निवार्यते प्रत्याह यतो देवेषु दुरवग्रहो भवतीति यत्र क्रतौ २५ इंद्र दुरवग्रहः कृतमनर्थं
पश्येत्याह एभिरिंद्रेणोपसृष्टैरधिष्ठितैः हारिभिः चित्ताकर्षकैः पाषंडैः इंद्रः तेभ्य एषु एवं जातो ती
ति तत्यायत्नाय द्रुह्यतीति तेन सृष्टैः २९ ततो मम किमित्यत आह भवानिति द्वाभ्यां मान्यो यागादि

क्रतुर्विरमतामेष देवेषु दुरवग्रहः धर्मव्यतिकरो यत्र पाषंडैरिंद्रनिर्मितैः ३५ एभिरिंद्रोपसं
सृष्टैः पाषंडैर्हारिभिर्जनं ह्रियमाणं विचक्ष्वैनं यस्ते यज्ञध्रुगश्वमुट् ३६ भवान्परित्रातुमि
हावतीर्णो धर्मं जनानां समयानुरूपं वेनापचारादवलुप्तमद्य तद्देहतो विष्णुकलासि वै
न्य ३७ स त्वं विमृश्यास्य भवं प्रजापते संकल्पनं विश्वसृजां पिपीपृहि ऐंद्रीं च मायामुपध
र्ममातरं प्रचंडपाषंडपथं प्रभो जहि ३८ मैत्रेयः इत्थं स लोकगुरुणा समादिष्टो विशांपतिः
तथा च कृत्वा वात्सल्यं मघोनापि च संदधे ३९ कृतावभृथस्नानाय पृथवे भूरिकर्मणे वरान्
दुस्ते वरदा ये तद्बर्हिषि तर्पिताः ४० विप्राः सत्याशिषस्तुष्टाः श्रद्धया लब्धदक्षिणाः आशिषो
युयुजुः क्षत्तरादिराजाय सत्कृताः ४१ त्वयाहूता महाबाहो सर्व एव समागताः पूजिता दानमा

नामिहांतानुरूपं धर्मं वेनस्यान्यायात लुप्तं परित्रातुं तद्देहाद्विष्णोः कलैव त्वमवतीर्णोसि ३७ अस्य
विश्वस्योद्भवं विचार्य उत्पादितोसि तेषां विश्वसृजां संकल्पं पिपीपृहि प्रार्थः प्रयोगः पूरयेत्यर्थः उ
पधर्मायः पाषंडमार्गः मातेंद्रीमायोपधर्मजननीतां जहि ३८ तथा कृत्वा यज्ञाग्रहं हित्वा वात्सल्यं
वहनित्वा इन्द्रेण सह संधानं च कृतवान् ३९ कृतमवभृथस्नानं येन तस्मै ४० तुष्टानां वाक्यं

[illegible]

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

53-A

विशोत्तु विस्तुतामात्वात्पयोर्यज्ञानुशासनं वरदानप्रसंगेन प्रीतिस्तान्योन्यमीर्यते मघवतामकं इंद्रेण
महद्वर्तमानः १ आत्मानं त्वं समां कारयतोऽस्य २ यर्हि यस्मात्कलेवरमात्मानं भवति अतस्तदभिमानेन
भूतानि नाभिद्रुह्यंति ३ ४ अविद्यास्वरूपाज्ञानं ततः कामः ततः कर्म तैरारब्धमिति विद्वान् अतएव प्रति
बुद्ध आत्मनोऽस्मिन्नेवानुषज्जते ५ तथापि पुत्रादिषु ममत्वेन भूतद्रोहेण च संयोगो भवेत्तत्राह असंसक्त इति

ऋषिरुवाच भगवानपि वैकुंठः साकं मघवतादिभिः पर्जन्यपाति तुष्टोयत्तत्र भक्तं नमस्यतः
१ श्रीभगवानुवाच एवमेते कारषीर्दुर्गं दृश्यमेवमथ यातस्मर दमाय यत आत्मानमनुष्यात्त्वमर्हसि
२ न धियः साथवो लोके नरदेव नरोत्तमाः नाभिद्रुह्यंति भूतेभ्यो यर्हि नात्मा कलेवरं ३ पुरु
षा यदि मुह्यंति तादृशा देवमायया श्रम एव परो जातो दीर्घया वृद्धसेवया ४ अतः कायमिमं
विद्वानविद्याकामकर्मभिः आरब्धमिति नैवास्मिन्प्रतिबुद्धोऽनुषज्जते ५ असंसक्तः शरीरेऽस्मि
न्नमुनोत्पादिते गृहे अपत्ये द्रविणे वापि कः कुर्यान्ममतां बुधः ६ एकः शुद्धः स्वयंज्योतिर्निर्गु
णोऽसौ गुणाश्रयः सर्वगोऽनावृतः साक्षी निरात्मात्मात्मनः परः ७ य एवं संतमात्मानमात्मस्थं
वेद पूरुषः नाज्यते प्रकृतिस्थोऽपि तद्गुणैः स मयि स्थितः ८ यः स्वधर्मेण मां नित्यं निराशीः श्रद्धयान्वि

८ प्रतिबोधकर्मं विद्युतालतद्देहे तत्संबंधाभावमाह एक इति द्वाभ्यां असावात्मा आत्मनो देहात्परो भिन्नः तत्र
गवद्धावैलक्षण्येभेदं साधयति एक इति नवभिः पदैः देहो हि द्विबालयुवादिभेदादनेकः मलिनश्च जडश्च
सगुणश्च स्वकारणाभूतगुणाश्रितश्च परिच्छिन्नश्च गृहादिभिराहृतश्च दृश्यश्च आत्मा वात्मा तु नैवं
अतो भिन्नः ७ आत्मस्थमस्मिन्न स्थितं प्रकृतिस्थोऽपि तद्विकारैर्न लिप्यते यतः समयि ब्रह्मणि स्थितः

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

54

यर्हि विशदाशयः प्रसन्नचेताः तदा परित्यक्तगुणः सन् सम्यग्दर्शनो भूत्वा शांतिमश्नुते शांतिमाह सम

श्री सम्यगौदासीन्येनावस्थानमेव ब्रह्म तदेव कैवल्यमश्नुते ।१० सम्यग्दर्शनमेवाह उदासीनमिवात्मानं द्र।

भाव व्यज्ञानक्रियात्मनो देहस्यानेकमैंद्रियमनसामध्यक्षमिव स्थितमात्मानं यो वेद ॥ संसारिणः कथं के

टी वलस्येत्यत आह भिन्नस्य लिंगस्य देहस्य गुणप्रवाहः संसारः भिन्नत्वे हेतुः द्रव्याद्यात्मकस्य तत्र चेतन।

५८ नात्विदाभासः अतो हर्षास्याभासहर्षशोकादिभिर्न विक्रियंते ।१२ तेवमतिः अतः सुखे दुःखे च समः

परित्यक्तगुणः सम्यक्दर्शनो विशदाशयः शांतिं मे समवस्थानं ब्रह्म कैवल्यमश्नुते ।१० उदा।
सीनमिवाध्यक्षं द्रव्यज्ञानक्रियात्मनां कूटस्थमिममात्मानं यो वेदाप्नोति शोभनं ॥ भिन्नस्य
लिंगस्य गुणप्रवाहो द्रव्यक्रियाकारकचेतनात्मनः दृष्टासु संपत्सु विपत्सु सूरयो न विक्रि
यंते मयि बद्धसौहृदाः ।१२ समः समानोत्तममध्यमाधमः सुखे च दुःखे च जितेंद्रियाशयः
मयोपक्लृप्ताखिललोकसंयुतो विधत्स्व वीराखिललोकरक्षणं ।१३ श्रेयः प्रजापालनमेव रा
ज्ञो यत्सांपराये सुकृतात्षष्ठमंशं हर्तान्यथा हृतपुण्यः प्रजानामरक्षिता करहारोऽघमत्ति १४

सन् समानोऽत्तममध्यमाधमा यस्य जितानींद्रियाण्याशयश्च येन सं त्वमखिललोकरक्षणं विधत्स्व
कथं एकेन मया कर्तुं शक्यं तत्राह मयेश्वरेण उपक्लृप्ताः सम्पादिता ये अखिला लोका अमात्यादयः
तैर्युतः ।१३ ननु रक्षणे दंडसाध्ये तेन तत्तयोरन्यद्वा पुण्यं करिष्यामीति चेदत्राह श्रेय इति यस्मात्
सांपराये परलोके प्रजाभिः कृतात् सुकृतात् षष्ठमंशं हर्ता हरति अरक्षणे दोषमाह अन्यथा प्रजा।
भिर्हृतं पुण्यं यस्य सः प्रजानामघमत्ति पापं भुंक्ते अन्यथेत्यस्य विवरणं करहारः सन्नरक्षिता चेत् १७

५८

54-A एवंचमोक्षोप्यनायासेनभविष्यतीत्याह द्विजाग्र्याणामनुमतश्चासावनुवृत्तश्चपरंपराप्राप्तोयोधर्मःस
एवप्रधानंश्रेष्ठंकामौतस्यासंगिकौयस्यसअन्यतमइतिपाठेनान्यःधर्मादिष्वनासक्तइत्यर्थः एकप
यपाठेधर्मप्रधानावन्यतमौश्रेष्ठंकामौयस्येत्यर्थः अस्याःपृथिव्याःअवितासन् अल्पेनकालेनगृ
हागतान्सनकादीन्द्रक्ष्यसिअनुवृत्तोलोकोयस्मिन्सः १५ मत्तःसकाशात्केचिद्वरंवृणी
ष्व गुणाःक्षमादयःशीलंनिर्मत्सरत्वादिस्वभावःतैरहंयंत्रितोवशीकृतः तद्रहितैर्मखा

एवंद्विजाग्र्यानुमतानुवृत्तधर्मप्रधानोऽन्यतमोऽवितास्याः अह्नस्वल्पेनकालेनगृहोपयातान्द्रष्टासिसि
द्धाननुवृत्तलोकः १५ वरंचमत्कंचनमानवेन्द्रवृणीष्वतेऽहंगुणशीलयंत्रितः नाहंमखैर्वैसुलभ
स्तपोभिर्योगेनवायःसमचित्तवर्ती १६ मैत्रेयः सइत्थंलोकगुरुणाविष्वक्सेनेनविश्वजित
अनुशासितआदेशंशिरसाजगृहेहरेः १७ स्पृशन्तंपादयोःप्रेम्णाव्रीडितंस्वेनकर्मणा शत
क्रतुंपरिष्वज्यविद्वेषंविससर्जह १८ भगवानथविश्वात्मापृथुनोपहृतार्हणः समुज्जिहान
याभक्त्यागृहीतचरणांबुजः १९ प्रस्थानाभिमुखोप्येनमनुग्रहविलंबितः पश्यन्पद्मप
लाशाक्षोनप्रतस्थेसुहृत्सतां २० ॥

दिभिर्नाहंसुलभःयतःसमचि नैयमोनेष्ववर्तितंशीलंयस्यसो
हं १६ १७ क्षमापयितुंपादयोःस्पृशन्तंस्वेनकर्मणाऽश्वापहरणेनव्रीडितंप्रेम्णापरिष्वज्य १८
भगवान्प्रस्थानाभिमुखोप्यनुग्रहेणविलंबितःसन्नप्रतस्थेप्रयाणंनकृतवानितिद्वयोरन्वयः
कथंभूतः उपहृतंअर्पितंअर्हणंयस्मैसःसमुज्जिहानयासमुत्कंठयावर्द्धमानयाभक्त्यागृहीतेचर
णांबुजेयस्य १९ पद्मपलाशवद्दर्शनीयःस्वतयाभूतःसन् एवंपश्यन्पश्यन् २० ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

55

श्री
भाग॰
टी॰
५५

भगवतस्तत्स्पर्शातिरेकसुखानुभवमाह इतिहायांवाष्पविक्लवत्वेनतस्मीमवस्थितः सन्
अमुंहरिंहृदोपगुह्यध्यानमधात्कृतवान् २१ अत्रैसयोर्दृग्गोचरविषयभूतंपदाक्षितिंस्पृशंतमित्यये
भावः नास्त्वदेवाःपरामुवंस्पृशंति अतःकृपापरवशोऽत्रनहरिरात्मानंविस्मृतवानित्येवति अतएव
वमवलंबनपरिहारायैवगरुडस्योन्नतेस्कंधेविन्यस्तहस्ताग्रंयेनतं २२ वरंवृणीष्वेतियदुक्तंतदसह
मानआह हेविभोवरदानांब्रह्मादीनामीश्वराद्वरप्रदात् त्वत्तःसकाशात्बुधःकथंव

सआदिराजोरचितांजलिर्हरिंविलोकितुंनाशकदश्रुलोचनः नकिंचनोवाचसवाष्पवि
क्लवोहृदोपगुह्यामुमधादवस्थितः २१ अथावमृज्याश्रुकलाविलोकयन्नतृप्तदृग्गो
चरमाहपूरुषं पदास्पृशंतंक्षितिमंसउन्नतेविन्यस्तहस्ताग्रमुरंगविद्विषः २२ पृथुरु
वाच वरान्विभोत्वद्वरदेश्वराद्बुधः कथंवृणीतेगुणविक्रियात्मनां येनारकाणामपिसं
तिदेहिनांतानीशकैवल्यपतेवृणेनच २३ नकामयेनाथतदप्यहंक्वचिन्नयत्रयु
ष्मच्चरणांबुजासवः महत्तमांतर्हृदयान्मुखच्युतोविधत्स्वकर्णायुतमे
षमेवरः २४

रान्वृणीतेकीदृशान्गुणवि क्रियात्मनामिति गुणविक्रियोऽहंकारः सएवात्माये
षांब्रह्मादीनांसंबंधिनः देहाभिमानिनांभोग्यानितिवा तथापिबुधएवनभवतीत्यर्थः ननुसुखि
तत्वादपीत्याह यइति बुधएवाह मपिनवृणाइतिसमुच्चयार्थंकारः २३ कैवल्यपतइतिसंबोध
नात् कैवल्यंवरिष्यतीतिमाशंकीत्याह महत्तमानामंतर्हृदयात्मुखद्वारेणनिर्गतोभवत्पदांभो
जमकरंदायपाः श्रवणानंदोयत्रनास्तितादृशंचेत् कैवल्यंतर्हितत्क्वचिदपिकदाचिदपिन
कामयेतर्हिकिंकामयसेतत्राह यपाः श्रवणायकर्णानामयुतंविधत्स्वनतुकौएवंनकृतवान्

५५

55-A ननु तर्हि कैवल्याभावे रागद्वेषाद्यायासेन तानां भक्तिः स्वल्पमपि न स्यादित्याशंक्याह मद् इति भगवत्पदांभोज
सुधायाः कणलेशाः नकदंधोयोनिलः सपवहृदपि किंचिद्विषयाः श्रवणमात्रमित्यर्थः विस्मृततत्तव
र्त्मयः कुयोगिभिस्तेषामपि पुनः स्मृतिं आत्मज्ञानं वितरति अतो न खलु भक्तानां रागादिसंभवः अतोस्मा
कं सा वयाहि त्वामन्यदैव वलं भक्ताः ख्रमोत्तादिसर्वं अनुलोन भविवादितिभावः २५ ननु भक्तिर्मुक्तिफले
व अतः फलं विहाय साधनेभवतः कोयमाग्रह इत्याशंक्याह हे सखाव मंगलकीर्तने तीर्थावयशः स

मद्ग्नमस्त्रोकमहत्सु स्वनुनो भवत्पदांभोज सधाकणानिलः स्मृतिं पुनर्विस्मृततत्त्ववर्त्मनां कुयो
गिनां नो वितरत्वलं वरैः २६ यथाः पिवंस्त्वबध्यार्थसंगमेषतष्ठ्या वोपश्रुणोतिनिसत्कृतं क
थंगुणान्नो विरमेदृहि नायतें श्रीयन्तववोगुणसंग्रहेच्छया २७ अथयामनेनाखिलपूरुषोत्तमं गु
णालयं पयकवेवलात्मसा अथ्यांवयोरेकपतिस्पृथोः कलिर्नस्यात्कृतत्वच्चरणैकतानयोः

तोसंगमेयः सकृदपि यश्छ्रुत्यादुपश्रुत्यति गुणान्नस्त्वेत सः पशुं विनान्यः कथं विरमेत् गुणानिषायं सखाय
ति श्रीर्यत् यथा एव अकर्षणात्मनवली गुणानां सर्वपुरुषार्थानां संग्रहः स्वस्मिन् समाहर्तुं दिच्छया २८
अतो लक्ष्मीविवावयोरेवयोगेनलामेवाहमित्याह अथेति लालमउसुकः मनकमीत्याक्रियमा
णायथेद्रतामहकलिः एवं भक्तावपि किं लक्ष्यामहकलिः स्यादिति वितर्कयति एकस्मिन्नप्यर्थो
स्पर्द्धमानयोरावयोः अपि किं कलिर्न स्यादिति काकाविनर्कः ननु पर्यायेणसेवायां न स्यात् नैवं
कुतः तच्चरणैकतानः मनो विस्तारोयाभ्यां तयोः २९॥

56

श्री
भाग
टी
५८

भवत्तु वा कलिः तथापि भजेयमेवेत्याह नगाजनन्यां वैषम्यं विधिः स्यादेवतत्राह यस्याः कर्मणि तानः स
मीहितं रक्षां भवति तथापीह विशेषमत्यत्तया नवद्यापि तव पतापातएव स्मादित्याह फलानुत्तस्थम।
पिद्रुरु बहुकरोषि यतो दीनेषु वत्सलः स्वस्वरूप एव रमस्य तया किं प्रयोजनं तेनानाद्रियस इत्यर्थः य
तस्त्वं दीनवत्सलः २८ मृतएव माधवो निष्कामाः प्रयत्नानानंतरमपि त्वां भजंति कथंभूतं मायागुणा
नां विभ्रमो विलासः तस्योदयः साकर्यं समनिरस्ता यस्मिन् ततेते किमर्थं भजंति तत्राह भवत्पादानुस्म
नगाजनन्यां जगदीशावैषम्यं स्यादेवयत्कर्मणि तानः समीहितं करोषि फलं वपुरुह दीनवत्सलः स्व
एवधिस्मा भिरतस्य किं तया २९ भजंत्यथत्वामतएव माधवामुद समायागुणाविभ्रमोदयं भव
त्पदानुस्मरणादृते सतो निमित्तमन्यद्भगवन्नविद्महे ३० मन्ये गिरंते जगतां विमोहिनीं वरं वृणीष्वे
ति भजंतं मात्थयत् वावानुतेयायदितेजनो ग्रसितः कथं पुनः कर्मकरोति मोहितः ३१ त्वन्मा
ययाद्धा जनईशखंडितो यदन्यदाशास्त ऋतात्मनो बुधः यथाचरेद्बालहितं पिता स्वयं तथा त्वमे
वार्हसि नः समीहितं ३२ मैत्रेयः इत्यादिराजेन नुतः सविश्वदृक् तमाह राजन्मयि भक्तिरस्तुते दि
ष्ट्येदृशी धीर्मयि ते कृता ययामायां मदीयां तरति स्म दुस्त्यजां ३३ तन्मेऽकरु मयादिष्टमेव मनः क
शात्मन् विनाश्रूयते येषां निमित्तं फलेन विद्मः २४ सर्वैः प्रलोभनं वक्ष्यापालोस्तवानुचितमित्याशये
नाह मन्यशतिव ग्रहाते वावानं त्यायदितनो यं ग्रसितः प्रवद्धः स्यात्तर्हि पुनः फलैर्मोहितः सन्कथं
कर्मकरोति ३१ त्वन्मायया खंडितस्य त्वया पुनः पुनः खंडनं न कर्तव्यं किंतु हितं चेष्टितव्यमित्याह
त्वन्मायया कृतात्मनः खंडितः खंडितः एष कल्पनः यथा तनोत्यर्थं रक्षादिकमायां स्वेन स्वयं श्रु
हितानां पितएव हितं चेष्टितमर्हसि ३१ ३२ ३३ ॥ ॥ ५९

56-A

वाग्वित्तांजलिभक्तितः पूजितास्तेन वैकुंठानुगताः पार्षदाश्च ३८ अदृष्टायललोचनपद्ममतिक्रांता
यमंदर्शितमप्राप्त्यायेननतस्मै ३९ इति श्रीभागवते चतुर्थे विंशोध्यायः २० एकविंशेतु पृथुनाप्रजानाम
नुशासनं महामंत्रेस्तुवादीनांमहामदंसिवर्ण्यते ध्रुवं यथावित्तं तत्पुरमनुवर्ण्यतिमौक्तिकैरिति।
मैत्रेयः इति वैन्यस्य राजर्षेः प्रतिनंद्यार्थवद्वचः पूजितोनुगृहीत्वैनं गंतुंचक्रेच्युतोमतिं ३४ दे
वर्षिपितृगंधर्वसिद्धचारणपन्नगाः किन्नराप्सरसोमर्त्याः खगाभूतान्यनेकशः ३५ यज्ञेश्व
रधियाराज्ञावाग्वित्तांजलिभक्तितः सभाजिताययुः सर्वेवैकुंठानुगतास्ततः ३६ भगवान
पिराजर्षेः सोपाध्यायस्यचाच्युतः हरन्निवमनोमुष्यस्वधामप्रत्यपद्यत ३७ अदृष्टायनमस्कृ
त्यनृपः संदर्शितात्मने वासुदेवायदेवानां देवायस्वपुरंययौ ३८ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कंधे
नामविंशोध्यायः २० मैत्रेयः मौक्तिकैः कुसुमस्रग्भिर्दुकूलैः स्वर्णतोरणैः महासुरभिभि
र्धूपैर्मंडितंतत्रतत्रवै १ चंदनागुरुतोयार्द्ररथ्याचत्वरमार्गवत् पुष्पाक्षतफलैस्तोक्मैर्लाजै
रर्चिभिरर्चितं २ सवृंदैः कदलीस्तंभैः पूगपोतैः परिष्कृतं तरुपल्लवमालाभिः सर्वतः समलंकृ
तं ३ प्रजास्तंदीपबलिभिः संभृताशेषमंगलैः अभीयुर्मृष्टकन्याश्च मृष्टकुंडलमंडिताः ४
शंखदुंदुभिघोषेण ब्रह्मघोषेण चर्त्विजां विवेशभवनंवीरः स्तूयमानोगतस्मयः ५ पूजितः
पूजयामासतत्रतत्रमहायशाः पौराञ्जानपदांस्तांस्तान्प्रीतः प्रियवरप्रदः ६ सएवमादी
न्यभिः चंदनागुरुपुष्कैः स्तोयैर्वाद्यैरथ्याद्यस्तु युक्तोनोक्तेरीरितयत्वैः प्रोक्तैरीतिवाद्यैर्विभिरीयैः ११
संभृतानि घोषाणि मंगलानि दध्यादीनि तैः सहब्राह्मितुम्बः मृष्टाः उज्ज्वलाः कन्याश्च ४ गतस्म
योनिरहंकारः ५ प्रियाण्यवरान्प्रददातीति तथा ६ गुणैर्महान्महत्तम एवमहत्तमः पूज्यतम ७ ॥

57

श्री
भाव॰
दी॰
५७

गृहो विनिर्भिन्नं भिन्नं कृतं निर्गतं गृहाद्बहिः सभा आनितं समक्षं कृतं यथा शृणोत मर्दयन्त्याह सदस्यते शौनक ॥८ लब्ध्वाप्यशो
कसगतां मर्हणानियेन सः किमकरोदिति ॥९ अवगणनात्कस्मात् विकुर्वन्न प्रापयेत कोन्वितियस्य वि
क्रमः एष्वीरोहनं तस्याभिनिघृतं तल्पकामं तस्य कर्मेवद ॥१० प्राचीनकर्मभिः प्रारब्धानेव बुभुजे न तु भोगा
र्थं कर्माणि करोति निरपेक्षो भोगेन युगपदयाणां स्वयानन्तर सादासमन्तात्स्वयं ॥११ अस्खलितः अप्रतिहत

सूतः तदा हि राजन्यस्य यशो विनिर्भिन्नं गृहात्स्वयं वैश्यो गृहात्बहिर्भावितं सुतो महाभागवतः सदस्यते
कौषारविं प्राह शृणोत मर्दयन् ॥८ विदुर उवाच साम्भिषिक्तः पृथुविश्रैर्लब्ध्वा शोकसमाहृताः विश्व
स्यैव सर्वतेजो वाक्यो योऽभ्युदयो हगा ॥९ कोन्वस्य कीर्तिनश्रुतां स्वयं भिन्नो यदिकर्मोच्छिष्टमर्षो
बभूपाः लोकाः सपाला उपजीवन्ति कामसमर्पयेत नेवद कर्मशुद्धं मैत्रेयः गंगायमुनयो
र्नैयो रंतरालेश्वमावसन् आरब्धानेव बुभुजे भोगास्युगपज्जिह्नासया ॥११ सर्वत्रास्खलितादेशाः
सप्तद्वीपैकदंडधृक् अन्यत्र ब्राह्मणकुलादन्यत्राच्युतगोत्रतः ॥१२ एकदासीन्महासत्रे दीक्षा
नत्राहिवौकसां समाजो ब्रह्मर्षीणां च राजर्षीणां च सत्तम ॥ तस्मिन्नर्हत्सु सर्वेषु स्वर्चितेषु यथा
र्हतः उत्थितः सदसो मध्ये ताराणामुडुराडिव ॥१४ प्रांशुः पीनायतभुजो गौरः कंजारुणेक्ष
णः सुनासः सुमुखः सौम्यः पीनांसः सुद्विजस्मितः ॥१५॥

अरेषावशात्तान्तायपदसप्तद्वीपेष्वेक एव दण्डं धारयतीति तथापि किं सर्वत्र नेत्याह अन्यत्र ब्रह्मकुलयुतरेके
ण अच्युतगोत्रप्रवर्तक तुल्पायेषां वैष्णवानां तद्व्यतिरेकेण च ॥१२ एकदा तस्य महासत्रे दीक्षा
आसीत् तत्र च सप्तमे देवादीनां समाजो यासीदित्यर्थः ॥१३ तस्मिन्नृत्त्येषु स्वर्चितेषु सत्सु सदसो मध्ये
उत्थितः सन्नृसमं ततः समेदं तेनेति षट्श्लोकेनान्वयः ॥१४ प्रांशुः उन्नतः पीनौ वाययतौ भु

नोपलभ्यवं जनवदरूतो ईक्लोयस्य शोभनाहि [illegible] नास्मिन्नेव
यस्य ॥

५७

57A

ऊरुद्वंद्वंविस्मीरौर्विवक्षोयस्य वलीभिस्त्रिसृभिर्वल्गा संदरं दलवत् अयवद्रूपत्रमिवोपरिविस्तृतमस्ता

संकुचितमुदरं यस्य आवर्तवन्निम्ना नाभिर्यस्य कांचनवद्वज्ज्वला बृहूपस्यउदग्रौ उन्नतौ ग्रीपादौ यस्य

स्मलमश्नेवक्का स्वासितास्स्निग्धा अश्वमूर्धजा यस्य केवुवत् त्रिरेखांकिता कंधरा यस्य परिधाययवा

मिवाउपवीतयउन्नरीयं कृतानि येनिमित्तेन स्वस्तानि भूषणानि येन सः अतएवतैरनाहृतत्वात् जि

ना अप्यवगात्रेवश्रीः स्वाभाविकी शोभा येन कृता सुचितानि कर्माणि येन १८ शिरोशिरे संताप

ऊरुद्वंदं वक्षो बृहत्स्रोणिर्वलिवल्गुदलोदरः आवर्तनाभिरोजस्वी कांचनोरुरुदग्रपात् १६
सत्स्मश्रुवक्त्रासितस्निग्धमूर्धजः केतुकंधरः महाघनेकृलाग्र्येपरिधायोपवीयव १७ त्र्यं
जिताप्यवगात्रश्रीर्निर्येमस्त्यक्तभूषणः कृस्नाजिनधरः श्रीमान्कृपापाणिः कृतोचितः १८
शिरशिरस्निग्धताराढ्यः समेत्तत्समंततः कृतविद्यानिदग्धवीर्याः सदः संहृष्टयत्नेव १९
वारुवित्रपदस्वत्तां सहं गूढमविक्लवं राजोवाच सभ्याः शृणुतभद्रेवः सायवोयरहा
गताः सत्स्वेतिन्ना स्वाभिर्धर्ममावेद्यस्वमनीषिते २० अहं दण्डधरो राजा प्रजानामिह यो
जिताः रक्षिताहृत्तिरः स्वेषु मेतस्यापिनारयकृत् २१॥

हेवत्निरापेवनामेयवोरस्ते हिताणीयस्य इदं वक्ष्यमाणं वाक्यं श्रूतश्च जानारुश्रोत्रप्रियं विज्ञापनापर

यस्मिन्स्वरतापवास्तस्मरहंगूढंगंभीरार्थं प्रविक्लवं प्रव्याकुलं १९ भावशोहेतुः धर्मजिज्ञा

सभिः पुंभिः सत्स्वस्वमनीषितमावेद्यं वक्तव्यं कृतः प्रजानुशासनमिषेणानिजास्वैवक्रियते

न युष्माकं धर्मप्रवचनमितिभावः २० इदानींप्रजानां रतिर्विघ्नप्रजाधिगतानाहिकेममावश्यप्प

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

58

श्री भाग॰ टी॰ ५८

दिष्टकेशकं कर्ममात्रीईश्वरो यस्य तत्प्यतितस्येव स्वादिनो यान् लोकानाहुः प्रमाणं तेषां यत्नुष्ठानात्ते लो
कामस्युः कथंभूताः कामात्मानः सम्यक् रोहः पूर्वमेव २१ प्रमत्स्यात् निष्ठत्यादित्याह यथेति शमलं पापं भ
गमेश्वर्यं २२ तस्मात् हे प्रजाः भक्तैर्मम पिरस्तान् वत्परलोकदिनार्थं स्वकार्यमेव स्वधर्ममेवानुतिष्ठत
प्रयोतने धीयेषां तावृष्णाः संतः वासुदेवार्पणात् कृष्ट्सोस्वयं यः प्रतुग्रहः कृतो भवेदितिशेषः २४ यास्तु
पि नयनः प्रवृत्तात्प्रनुमोदितः प्रत्यपरलोके यत्फलं तत्तुल्यं २५ कर्मकर्तव्यमिति प्रनुमोदामहे

तस्येमतदनुष्ठानाद्यानाहुर्ब्रह्मवादिनः लोकांस्युः कामसंदोहाय यस्य तत्प्यतिदिष्टक २१ यश
डुवेत्कारं तान्प्रजाभ्य मेत्रयाप्तयन् प्रजानां शमलं भुंक्ते भगवस्व जहातिसः २२ तस्मज्ञा भर्ते
पिशर्यं स्वार्थमेवावनस्यपूर्वः कुरुताधोक्षजप्रियः तर्हि मे नुग्रहः कृतः २३ यूयं तदनुमोदध्वे
पितृदेवर्षयो मलाः कर्तृःशास्तुरनुज्ञातस्तुल्यं यत्प्रेत्यतत्फलं २५ अस्तियज्ञपतिर्नाम के
षांचिदर्हसत्तमाः इहामुत्र च लक्ष्यते ज्योत्स्नावत्यः क्वचिद्भुवः २६ मनोरुत्तानपादस्य ध्रुवस्या
पि महीपतेः प्रियव्रतस्य राजर्षेरंगस्यास्मत्पितुः पितुः २७ ईदृशानामथान्येषामजस्य च भव

नस्य वासुदेवार्पणामितिवेनादिभिस्तदनंगीकारादित्येवं वादिनः शनैर्वीययन्नाह हे श्रेष्ठसत्तमाः यज्ञप
तिर्नाम परमेश्वरः केषांचिन्मतेतावदस्तितथापि विप्रतिपन्ने नेतत्सिद्धिरित्याशंक्यवैविद्यानुपपत्यानु
पपत्तिं प्रमाणयति इहामुत्र च ज्योत्स्नावत्यः कांतिमत्यः कांतिमत्यः भुवो भोगभूमयः शरीराणि
वा २६ तन्विदं कर्मवैचित्र्यादेव स्यात्तथापि विद्वत्तदेव भवेन्नेश्वरः सिद्धिरित्याह मनोरिति त्रिभिः अ
स्मत्पितामहस्यांगस्य कृत्यमस्ति प्रवक्ष्यं कर्मफलदाता भाव्यमिति तेषां मतमित्यर्थः २७ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

58-A मृत्योर्द्रोहिंसादीन्वेनादीन् धर्मविमोहितान् अतः पोष्यान् न तु कर्मैव फलं दास्यति विष्णुदेवा गता
वादेवताः किं परमेश्वरेणात आह वर्ग इति वर्गः त्रिवर्गः स्वर्गो धर्मस्य फलं अपवर्गो मोक्षः तेषामैकात्म्येन
एकरूप्येण सर्वानुगतेन हेतुना तत्रापि प्रायेणाहेतुना प्रधानभावं न तावज्जडस्य कर्मणः फलदा
तृत्वं युक्तं चेतनेच्छा वा ग्रे देवतानां स्वातंत्र्यं तयोर्मिथो युक्तेः न तु तदा कर्मसाम्ये फलतारतम्यं कुचित
दसिद्धिः एवं संभवति अतः स्वतंत्रेण कर्तुमन्यथा वक्तुं समर्थेन परमेश्वरेणाभाव्यमिति २२
किं च जीवानां मोक्षदः परमेश्वर एव न त्वाग्रे देवताः तासामपि जीवत्वतो निर्विशेषादित्याशयेनाह
द्रोहिंसादीन्नेतेमृत्योः पोष्यान् धर्मविमोहितान् वर्गः स्वर्गापवर्गाणां प्रायेणैकात्म्यहेतुना
२९ यत्पादसेवाभिरुचिस्तपस्विनामशेषजन्मोपचितं मलं धियः सद्यः क्षिणोत्यन्वहमे
धती सती यथा पदाङ्गुष्ठविनिःसृता सरित् ३० विनिर्धुताशेषमनोमलः पुमानसंगविज्ञा
नविशेषवीर्यवान् यदंघ्रिमूले कृतकेतनः पुनर्न संसृतिं क्लेशवहां प्रपद्यते ३१ तमेव यू
यं भजतात्मवृत्तिभिर्मनोवचःकायगुणैः स्वकर्मभिः अमायिनः कामदुघांघ्रिपंकजं यथा
धिकारावसितार्थसिद्धयः
यदि विविधिभिः यस्य पादयोः सेवायामभिरुचिः तपस्विनां संसारतप्तानां अशेषैर्जन्मभिः संवृद्धं धियो
मलं सद्यः क्षपयति तमेव भजतेति वक्ष्यमाणेनान्वयः कथंभूताः अहन्यहनि प्रवर्धमाना सती
सा विकीर्तन्यादसंबंधस्यैवेषमहिमेति दृष्टान्तेनाह यथेति ३० विनिर्धुता अशेषा मनोमला यस्मात् से
गो वैराग्यं तेन विज्ञानस्य विशेषः साक्षात्कारः तदेव वीर्यं यस्य यस्यांघ्रिमूले कृताश्रयः सन् ३१
आत्मवृत्तिभिरध्ययनादिभिः मनोवचःकायानां गुणैः ध्यानस्तुतिपरिचर्याभिः अमायिनः निष्क

पद्मः संगः तत्त्वज्ञानादिभिः सेव्यः किमस्मद्वचनाभविष्यतीति तत
गाह यथाधिकारमेवावसितानिश्चितार्थानां सिद्धयो येषां २२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

59

श्री भाग टी ५८ त्विकर्मभिर्यागादिभिर्भजंतेत्युक्तं तत्र ब्राह्मणानां त्वत्त्वमिति विविनक्ति न्यायेन सर्वेषु यागादिषु तत्फलेषु भगव
द्रूपत्वाकर्मकर्तव्यं न भिन्नं द्रष्टव्यमिति वक्तुं तेषां च भगवद्रूपतामाह द्वाभ्यां असौ भगवानेव स्वरूपतो विशुद्धवि
ज्ञानघनोपि अगुणो निर्विशेषणोपि सन्निह कर्ममार्गे अनेकगुणः नानाविशेषणवान् अध्वरोयं सः
संपद्यते यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः अनेकगुणत्वमेवाह पृथग्विधानि यानि द्रव्यादीनि तैः तत्र द्रव्याणि
व्रीह्यादीनि गुणाः शुक्लादयः क्रियाः अवघातादयः उक्तयो मंत्राः अर्थो यागसाध्य उपकारः आशयः

असाविहानेकगुणोऽगुणोऽध्वरः पृथग्विधद्रव्यगुणक्रियोक्तिभिः संपद्यतेऽर्थाशयलिंगनाम
भिर्विशुद्धविज्ञानघनः स्वरूपतः ३३ प्रधानकालाशयधर्मसंग्रहे शरीर एष प्रतिपद्य चेतनां
क्रियाफलत्वेन विभुर्विभाव्यते यथानलो दारुषु तद्गुणात्मकः ३४ अहो ममामी वितरंत्यनुग्र
हं हरिं गुरुं यज्ञभुजामधीश्वरं स्वधर्मयोगेन यजंति मामका निरंतरं क्षोणितले दृढव्रताः ३५

संकल्पः लिंगो पदार्थानां शक्तिः नाम ज्योतिष्टोमादि तैः अध्वरः संपद्यते ३३ यागफलस्यापि भग
वद्रूपतामाह प्रधानेति एष प्रभुः परमानंदोपि शरीरे चेतनो विषयाकारां बुद्धिं प्रतिपद्य तत्तदभिव्याप्या
नंदरूपः सन् क्रियाफलत्वेन प्रतीयते एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीति श्रुतेः यथानल
ो दारुष्वभिव्यक्तस्तद्गुणात्मकः दारुधर्मदैर्घ्यवक्रत्वादिमान् तद्वत् कथंभूते शरीरे प्रधानं अव्यक्तं
कालः क्षोभकः आशयो वासना धर्मोऽदृष्टं एतैः संगृह्यते निष्पाद्यते इति तथा तस्मिन् ३४ तदेवमस्य तत्त्वा
भगवद्भजने प्रवर्तमानान् प्रजानां प्रवृत्तिमभिनंदन् नंदयति अहो इति वितरंतीति ऊर्ध्वैः ३५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

59-A

इदानीं हरिभक्तिदार्ढ्याय ब्राह्मणभक्तिं विदधते माजात्विति षड्भिः महर्द्धिभिः सहस्रनामभिर्यद्वा
न कुलम्पत तेजः तत्र स्मात्समकाशात् द्विजानां कुले अजिता देवता येषां वैष्णवानां तेषां च कुले मा जा
तु प्रभवेत् कदाचिदपि प्रभावं न करोतु कथं भूते समृद्धिभिर्विनापि स्वयमेव तितिक्षादिभिर्देदीप्य
माने ब्राह्मणानस्तौत् ब्राह्मणयच्चरणाभिवंदनाद्धरिर्लक्ष्मीं यशश्चावाप ३६ यत्सेवयावेश्वरस्तु
ष्यति तदेव ब्रह्मकुलं निषेव्यतामिति द्वयोरन्वयः हरेर्लोकसंग्रहरूपो योधर्मः तत्परैः ३७ ननु ब्र

मा जातु तेजः प्रभवेन्महर्द्धिभिस्तितिक्षया तपसा विद्यया च देदीप्यमानेऽजितदेवतानां कु
ले स्वयं राजकुलाद्द्विजानां ३७ ब्रह्मण्यदेवः पुरुषः पुरातनो नित्यं हरिर्यच्चरणाभिवंदना
त् अवाप लक्ष्मीमनपायिनीं यशो जगत्पवित्रं च महत्तमाग्रणीः ३८ यत्सेवयाशेषगुहा
शयः स्वराट् विप्रप्रियस्तुष्यति काममीश्वरः तदेव तद्धर्मपरैर्विनीतैः सर्वात्मना ब्रह्मकु
लं निषेव्यताम् ३९ पुमान् लभेतानतिवेलमात्मनः प्रसीदतोऽत्यन्तशमं स्वतः स्वयं यन्नि
त्यसंबंधनिषेवया ततः परं किमत्रास्ति मुखं हविर्भुजां ४०॥ ब्रमाने सर्वदे
स्वकुलयवं नित्यं मे
वतात्मकत्वभूते गुणायत्ताया तुष्टानेन स्यात्त्वैतेन विना चित्तशुद्धिः न च तया विना मोक्षः स्यादित्या
शंक्याह पुमानिति द्वाभ्यां यस्य ब्रह्मकुलस्य नित्यसंबंधेन निषेवया पुमान् स्वयमेव तत्तानाभ्या।
सादिकं विनापि अत्यन्तसंशमं मोक्षं लभते कुतः यत्सेवया स्वतः एव अनतिवेलं शीघ्रं प्रसीदतः
शुद्धांतःकरणस्य विज्ञानात् ततः परं श्रेष्ठं देवानां किं तन्मुखमस्ति ब्राह्मणमेव येवं यागादिफलं त

॥ ५५ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

60

श्री
भाव
टी
६०

हेवरयितदपिपरंस्तवमित्याह श्रयाणीतिश्यात्मानमिंद्रादीनांनामभिर्यस्यमुखेभ्रहृदयाद्रूतेहविरनंतोय
याग्रानितयाचेननारदितेहृत्यग्रानेनाश्नाविकेहेतमश्नातितन्तकोविदेः सर्वदेवमयः वैतस्यमूर्तिरन्न
इतितत्वकोविदेः विद्वद्भिः कृतएवंभूतोमेतत्राह पारमहंस्यज्ञानेनतत्परानश्रहेतिश्रयिकुर्वतीतिया
रमहंस्यपर्याः तामावावावोयस्मिन्नुइयनिषद्भिर्ज्ञानथनमेनोकः अयर्थः यहापरमहंसानांज्ञाननि।
ष्ठानांगम्यः पारमहंस्यः परितोनगच्छंतिगोवावावोयस्मात्सपर्यगुः इंद्रियनियंतासचासौमवपा
श्रयान्नेनतः तेलुतत्वकोविदेः श्रद्धाइतेयन्मुखदन्नामभिः नवेतयावेननयावृहिष्कृतेह
ताप्रानेपारमहंस्यपर्यगुः ७ं यहृत्तनित्यंविरंजंमनानतेश्रद्धातपोमंगलमौनसंयमैः समा।
धिनाविभ्रतिहार्थिदृष्टयेयत्रेदमादर्शइवावभासते ७। तेषामहंपादसरोजरेणुमार्यावहेया
दिधिकिरीटमायुः यंनित्यदाविभ्रतआशुपापंनश्यत्यमुंसर्वगुणाभजंति ७२ गुणायनशील
धनेकृतनेहृदाश्रयंमहत्तातेतुसदयः प्रसीदतांब्रह्मकुलंगवांचजनार्दनः मानुचरस्यमत्यं ७३
मेत्रेयः इतिब्रुवाणान्नृपतिंपितृदेवद्विजातयः तुष्टुवुर्हृष्टमनसः साधुवादेनसाधवः ७४ पु
त्रेणाजयतेलोकानितिसत्यवतीश्रुतिः ब्रह्मदंडहतः पापोयद्वेनोप्यतरत्तमः ७५ हिरण्यक
रमहंस्यपर्यगुः मानन्नूयः सर्वान्तर्यामीत्यर्थः ७ं नकेवलंचेतननेदूताश्रानाद्विशेषः किंतुवेदज्ञाना
दपीत्याह यदत्वसंयेब्रह्मवेदेनित्यंविभ्रतितेषामित्युत्तरेणान्वयः मंगलेनामप्रधानावसानेनित्यंश्रय
णास्तस्यवर्तनंयत्तद्विमंगलंप्रोक्तमृषिभिस्तत्वदर्शिभिः मौनमध्ययनेविरोधिवार्तात्यागः समाधिना
चितस्यैर्येणाश्रर्थदृष्टयेवेदार्थमपिविचारयंतीत्यर्थः यत्रवेदेदर्पणइव ७। हेश्रार्याः आआयुर्यावज्जी
वंश्रधिकिरीटंमुकुटस्यापरिवहेयेतिप्रार्थनायांलिङ्येरोतां ७२ गुणाभजनस्यफलमाह गुणायने

६०

60-A मुकुंदनाथाः स्मः न त्वनाथाः तेषामेव मुकुंदनाथत्वे पर्यवसितमित्यर्थः तत्र हेतुः य इति ४९ आजीवि
नामेव कानोऽस्माकमनुशासनं प्रजास्वनुरागः प्रकृतिः स्वभावः ५० उपसादितः प्रापितः कर्मभिः भ्रा
म्यतां ५१ ईश्वरदृष्ट्याऽविशारयोऽपि प्रणमंति तमहति ब्रह्माविश्य ब्राह्मणजातिमधिष्ठाय तत्त्वं क्ष
त्रियं विभर्ति त्वं वाऽविष्णुना तत् सनत्कुमारो भगवानुपादिशदिति तोष्यंते अर्चिषा लक्षितान् सनकादय
ः यद्ब्रह्मत्वं विभर्ति तदुभयं चाविश्य पुनरिदं विश्वं विभर्ति ५२ इति चतुर्थे एकविंशः २१ द्वाविंशे तु पृथोः सनत्कु
थवेहरिथां

वीरवर्य पितः पृथ्व्याः समाः संजीव शाश्वतीः यस्येदृश्यच्युते भक्तिः सर्वलोकैकभर्तरि ४८ अ
होवयं ह्यद्य पवित्रकीर्ते त्वयैव नाथेन मुकुंदनाथाः य उत्तमश्लोकतमस्य विष्णोर्ब्रह्मण्यदे
वस्य कथां व्यनक्ति ४९ नात्यद्भुतमिदं नाथ तवाजीव्यानुशासनं प्रजानुरागो महतां प्रकृतिः
करुणात्मनां ५० अद्य नस्तमसः पारस्त्वयोपासादितः प्रभो भ्रमतां नष्टदृष्टीनां कर्मभिर्दैव
संज्ञितैः ५१ नमो विवृद्धसत्त्वाय पुरुषाय महीयसे यो ब्रह्म क्षत्रमाविश्य बिभर्तीदं स्वतेजसा
इति श्रीभागवते चतुर्थे एकविंशोऽध्यायः २१ मैत्रेयः जनेषु प्रगृणत्स्वेवं पृथुं पृथुलविक्रमं त
त्रोपजग्मुर्मुनयः चत्वारः सूर्यवर्चसः तांस्तु सिद्धेश्वरान् राजन्व्योम्नोऽवतरतोऽर्चिषा लोका
नपापान्कुर्वतः सानुगोऽचष्ट लक्षितान् २ तद्दर्शनोद्गतान्प्राणान्प्रत्यादित्सुरिवोत्थितः

र्ति ताप्यतान प्रविष्ट व्यपपत २ तेषां दर्शनेनोद्गतान्प्राणान् प्रत्याशुमिच्छुरिव अयंभावः ऊर्ध्वप्राणा
ह्युत्क्रामंति यूनः स्थविर आयाति प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यत इति स्मृतेः प्राणास्तावत्
नेन साक्षिसास्तानप्रत्युद्गच्छतिस्म ततः स्वयमनुद्गच्छतः प्राणहानिः स्यादिव ससंभ्रमं प्रत्युद्गमं वकारोति स
ह सदस्यैरनुगैश्च वर्तमानः इंद्रियेशो जीवः गुणान्बोधादीन् प्रतिपद्यो द्गच्छतीत्यो त्वकोटशान्तः ३

61

श्री भाग. टी. ११

यंचितैवशीकृतः गृहीमथ्याईणमासनं वचैःतान् ४ मानितेतालितमल्लैकवंधनं केशवंधनं यस्यमानव
त्रिवस्वयंचचार ५ भक्त्याप्यगृज्जतेनमास्मान् ६ प्रीतः प्राहेत्युक्तेनदेवप्रीतिपूर्वकं वचनमाह अहोइतिद
शभिः हेमंगलायनाः मंगलमायनंयया किंमंगलं श्रावचितंयस्यमेयोगिभिरपिदुर्दर्शानां ७ दुर्दर्शत्व
माहनैवेतिसर्वदृग्यामात्मानंययासर्वेननदृश्यालंतयंतेयस्यविश्वस्यहेतवोमहदादयोमत्वादयोवा
ब्रह्मकश्यपतानयस्यसर्वदृगात्मदर्शनस्ययेहेतवस्तान् ५ येषांसाधूनांगृहाः अर्हाणांश्रुत्याणांवपैः
गौरवाद्यैत्रितःसभ्यःअभ्रयानतकंथवः विधिवत्पूजयांचक्रेगृहीताध्यर्हणासनान् ४ तत्पादपौ
वसलिलेमार्जितालकवंधनः तत्रशीलवतां वृत्तमाचरन्मानयन्निव ५ हाटकासनआसीनान्स
पिस्वेपावित्रपावकान् श्रद्धामयमसंपृक्तः प्रीतः प्राहभवाग्रजान् ६ पृथुरुवाच अहोआचरितं
किंमेमंगलंमंगलायनाः यस्यवोदर्शनंह्यासीदुर्दर्शानांचयोगिभिः ७ किंतस्यदुर्लभंतरसिह
लोकेपरत्रवा यस्यविप्राःप्रसीदंतिशिवोविष्णुश्चसानुगः ८ नैवलक्ष्यतेलोकोलोकान्पर्य
टतोपियान् यथासर्वदृशंसर्वआत्मानंयेस्यहेतवः ९ अधनाअपितेधन्याःसाधवोगृहमेधिनः
यद्गृहाह्यर्हवर्यांम्बुतृणभूमीश्वरावराः १० व्यालालयद्रुमावैतेप्यरिक्ताखिलसंपदः यद्गृहा
स्तीर्थपादीयपादतीर्थविवर्जिताः ११ स्वागतंवोद्विजश्रेष्ठायद्व्रतानिमुमुक्षवः चरंतिश्रद्धया
वेतानीयाःसीकाराहाः श्रम्वादयोयेषुताद्दशाः अम्बुतृणांचभूमिश्चईश्वरोगृहस्वामीचअवराभृत्या
दयश्च १० व्यालानामालयाद्रुमाएवतेअरिक्ताःपूर्णाः अखिलाःसम्पदोयेषुतादृशाअपियेषांगृहाः
तीर्थपादीयावैष्णवास्तेषांपादतीर्थेनविवर्जिताः ११ स्वागतंभद्रमानेरंनातंयद्यस्मात्वालाएवभंव
तोहहेतिव्रतानिचरंति यद्वायेषांवोव्रतानिश्रद्धयेवालाश्चरंति १२ इन्द्रियार्थमेवार्थंपुरुषार्थंयेवद
तितेषांयतः श्रमनात्मुच्यंतेयस्मिंस्तस्मिन्संसारे १२ ॥

२१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

61-A नन्वभ्यागतानां कुशलं प्रश्न्यते लोके न त्वात्मनस्तत्राह भवति १७ ततस्मात्कृतविश्वासः सन्नत्तप।
स्विनो मे तमानो सुहृदो युष्मान् पृच्छामि १५ न च खलु न्यथो नितल्पा मूयं किं तस्माद्भगवानेवत्या
हृद्यकं निश्चितं आत्मवृत्ताधीराणां मात्मत्वेन स्वात्मत्वेन प्रकाशमानः आत्मानं भावयति प्रका
शयतीति तथा इमां पृथ्वीं चरति १८ स तं शोभनं वचनं सारं न्याय्यं सङ्गुणं भीरार्थ्यं मितमल्पाद्वरं

भवत्तः कुशलप्रश्न आत्मारामे पुनेष्यते कुशलाकुशलायत्र न सन्तिमतिवृत्तयः १७ त
दहं कृतविश्वासः सुहृदो वस्तपस्विनां संपृच्छे भव एतस्मिन् क्षेमः केनाञ्जसा भवेत् १९ व्यक्त
मात्मवतामात्मा भगवानात्मभावनः स्वानामनुग्रहायेमां सिद्धरूपी चरत्यजः १८ मैत्रेयः
पृथोस्तत्कमाकर्ण्य सारं सुष्ठु मितं मधु स्मयमान इव प्रीत्या कुमारः प्रत्युवाच ह २० स
नत्कुमार उवाच साधु पृष्टं महाराज सर्वभूतहितात्मना भवता विदुषा चापि साधूनां मतिरी
दृशी १८ सङ्गमः खलु साधूनामुभयेषां च सम्मतः यत्संभाषणसंप्रश्नः सर्वेषां वितनोति शं
१९ अस्त्येव राजन् भवतो मधुद्विषः पादारविन्दस्य गुणानुवादने रतिर्दुरापा विधुनोति नैष्ठि
की कामं कषायं मलमन्तरात्मनः २० ॥ तत्तया स्मयमान इव प्रतीया
मधु श्रोत्रप्रियं सुखेश्रम
मानः १७ १८ स्वयमपि पृथोः सङ्गममभिनन्दति सङ्गम इति उभयेषां वक्तॄणां श्रोतॄणां च संभाषणं स
हितः संप्रश्नः सर्वेषां शंसुखं विस्तारयतीति १९ तदेवं सङ्गमं प्रश्नं चाभिनंद्यानुवादस्त्वेनैव मो
क्षसाधनमुपदिशति अस्त्येवेति गुणानामनुवादने श्रद्धा हारेणानुवादः प्रवर्तते श्रवणादित्य
र्थः आत्मनो मनसो नः संकामात्मकं विधुनोति कषायं वा नुरागवदनिवर्त्तः २० ॥

62

श्री भाव- टी- ४२

वितृष्णोवबहिर्वैराग्यमात्मनिरतिश्चभवतिसाचततोधिकंसाधनमस्तिशास्त्रगुरुवचोभ्यामात्महेत
त्वनिश्चयादित्याह शास्त्रेष्विति सध्र्यग्विमृशेषु सम्यग्विचारवत्त्वं तेन सम्यग्हेतवे रेतावानेव संनिश्चितः को
सावात्मव्यतिरिक्तेष्वसंगोवैराग्यं आत्मनिरतिः आत्मनोविशेषणं निर्गुणे ब्रह्मणीति २१ नन्वेत
देवातिदुर्लभमित्याशंक्योत्तमाधिकारिणः श्रवणमात्रेणभवतिअन्यस्यत्वविशुद्धसारेणसाध
नतारतम्यतोवर्द्धमानयाभक्त्येत्यभिप्रेत्याहश्रद्धेति चतुर्भिः साधनानिरतिरसंगश्चश्रद्धादिभिः स्यादित्यन्
वत्त्वेनान्वयः जिज्ञासयाततत्त्वविशेषबुभुत्सया पुण्यं श्रवो यशो यस्य तस्य हरेः पुण्यया कथया

शास्त्रेष्वियानेवसुनिश्चितोनृणां क्षेमस्य सध्र्यग्विमृशेषु हेतुः असंग आत्मव्यतिरिक्त आत्मनि
दृढा रतिर्ब्रह्मणि निर्गुणे च या २१ सा श्रद्धया भगवद्धर्मचर्यया जिज्ञासयाध्यात्मिकयोगनि
ष्ठया योगेश्वरोपासनया च नित्यं पुण्यश्रवःकथया पुण्यया च २२ अर्थेन्द्रियारामसगोष्ठ्य
तृष्णया तत्संमतानामपरिग्रहेण च विविक्तरुच्या परितोष आत्मन्विना हरेर्गुणपीयूषपा
नात् २३ अहिंसया पारमहंस्यचर्यया स्मृत्या मुकुन्दाचरिताग्र्यसीधुना यमैरकामैर्नियमै
श्चाप्यनिंदया निरीहया द्वंद्वतितिक्षया च २४

च २२ अर्थारामा अर्थनिष्ठाः इन्द्रियारामाः कामनिष्ठाः तैः सह या गोष्ठी तस्यामतृष्णया
तेषां च ये संमता अर्थाः कामाश्च तेषामपरिग्रहेण विविक्ते विजने या रुचिः तया आत्मन्येव परितोषश्च म
तिः स्यात् किं तु हरेर्गुणपीयूषपानाद्विना तस्मिन्सति विविक्तरुचिर्नाकार्या न चात्मपरितोषः
कार्य इत्यर्थः २३ पारमहंस्यचर्यया उपशमादिप्रधानया हरेः स्मृत्या आत्मसहितानुसंधानेन मुकुं
दाचरितमेवाग्र्यं श्रेष्ठं सीधु मद्यं तेन तत्स्मृतिसाधनेनेत्यर्थः मार्गान्तरस्यानिंदया निरीहया योगतो

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

62-17 श्रवैर्द्वितीयेनत्वत्रोक्तमर्थकथंतेभक्तावंतरंगत्वेनपुनरुच्यते तत्रयाहहरिभक्ताः तेषांकर्णपूराः क
र्णालंकारभूताः येहरेर्गुणास्तेषामभिधानेनस्मरतीतिकार्यकारणरूपे २५ भवत्वत्रासंगरात्म
रतिस्ततः किमतआह यदानिष्ठाप्राप्तारतिर्भवतितदाश्राचार्यवान्सन्नुत्तानवैराग्ययोर्वेगेन
श्रवीर्यानिवीर्यमनं मतजीवस्यकोशमावरकंहृदयंलिंगशरीरंप्रमान्दहतिकथंभूतंपंचभूतस्था
धानं यद्वा अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पंचक्लेशाः तदात्मकं उत्थितः प्रज्वलितोग्निर्यो

हरेर्मुहुस्तत्परकर्णपूरगुणाभिधानेनविजृंभमाणया भक्त्यागतसंगेनसदसत्त्वनात्मनि
स्यान्निर्गुणेब्रह्मणिचांजसारतिः २५ यदारतिर्ब्रह्मणिनैष्ठिकीपुमानाचार्यवान्
ज्ञानविरागरंहसा दहत्यवीर्यंहृदयंजीवकोशंपंचात्मकंयोनिमिवोत्थितोग्निः २६
दग्धाशयोमुक्तसमस्ततद्गुणोनैवात्मनोबहिरंतर्विचष्टे परात्मनोर्यद्व्यवधानंपुर
स्तात्स्वप्नेयथापुरुषस्तद्विनाशे २७॥

मरणमिवयद्वायद्वारतिरावार्यानुग्रहस्ततदाज्ञानवैराग्ययोर्वेगेनोत्थितः साक्षात्कारः अ
वीर्यंपुनः प्ररोहहेतुरहितंयथाभवत्येवंहृदयंदहतीतिशेषंसमानं २६ ततः किमतआह दग्धआ
शयोहृदयमुपाधिर्यस्य अतएवमुक्ताः समस्तास्तद्गुणाः कर्तृत्वादयोयेनआत्मनः सकाशा
द्बहिरंतरादिभेदंतः स्वापकुड्यादिनैवविचष्टेनपश्यतिवक्तुतः स्वयमपेक्षायोदृष्टः पश्यतीतिरेतः
कारणदेहत्वादित्याहपरंतेदृश्यं आत्मातत्परोर्यद्व्यवधानंपूर्वमासीत्तस्यविनाशेसतिदर्शा
यास्वप्नेतज्जाग्रत्स्विप्नोत्तरोत्पत्तेसमस्तादिदृष्टादृष्टंपश्यतिस्वप्नावस्थानाशेनपश्यतितद्वत् २३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

63

श्री
भाव·
टी·
८१

दृश्यदृश्यभेदप्रतीतेः कारणादेवमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति आत्मानमितिद्वाभ्यां इंद्रियार्थं
दृश्यं उभयोस्तयोः परं संबंधहेतुः महदहंकारं आशयेंतःकरणेसत्येवजाग्रत्स्वप्नयोः पश्यतिअस्व
दास्वप्नोत्तरकेदृश्यपातुरंजितदृश्यदृश्यपदृश्यरंजितेशुहेतू भयंरक्तंतत्राप्नोद्वैतत्वात्मन इति २८ए
कस्मिन्नात्मनिदृश्यादिभेदप्रतीतिरौपाधिकीतिदृष्टांतेनस्पष्टयतिनिमित्तइतिलोकेपिचसर्वत्रन
लदर्पणादौभेदनिमित्तेसत्येवआत्मनोबिंबभूतस्यपरस्यप्रतिबिंबस्यचभेदंपश्यतिनतुजलाद्यभा

आत्मानंइंद्रियार्थंचपरंयदुभयोरपि सत्याशयउपाधौवैपुमान्पश्यतिनान्यदा २८ नि
मित्तेसतिसर्वत्रजलादावपिपूरुषः आत्मनश्चपरस्यापिभिदांपश्यतिनान्यदा २९ इन्द्रि
यैर्विषयाकृष्टैराक्षिप्तंध्यायतांमनः चेतनांहरतेबुद्धेःस्तंभस्तोयमिवह्रदात ३० भ्रश्यत्य
नुस्मृतिश्चित्तंज्ञानभ्रंशःस्मृतिक्षये तद्रोधंकवयःप्राहुरात्मापह्नवमात्मनः ३१ नातः
परतरोलोकेपुंसःस्वार्थव्यतिक्रमः यदध्यन्यस्यप्रेयस्त्वमात्मनःस्वव्यतिक्रमात ३२

वे २८ तदेवंचतुर्भिरसंगात्मरत्योर्मोक्षहेतुत्वमुक्तं इदानीमनात्मरतेः संसारहेतुत्वमाहइन्द्रियैरिति
चतुर्भिः ध्यायतांपुरुषाणांस्मरतांपुंसांइन्द्रियाणिस्मृतैर्विषयैराकृष्टानितैस्तैश्चमनआक्षिप्यते।
विषयासक्तिःप्राप्यतेतच्चबुद्धेःसकाशात्तत्त्वमंचेतनांविचारसामर्थ्यंहरतिएतच्चाविवेकिनोनल
ष्टातइतिदृष्टांतेनाहृतीरजः कुशादिस्तंबोयथामूलैस्तोयंह्रदादपहरतितद्वत ३० चित्तंचेतनाम
नुतस्यांचापहृतायांस्मृतिः पूर्वापरानुसंधानंभ्रश्यतिएवंतद्रोधंज्ञानभ्रंशंआत्मनएवहेतारा
त्मनोपह्नवनाशंप्राहुः ३१ ३२

८२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

63-A

एवंभूतोनाशोभवनवतश्चकिमित्यतआह यद्यपि वमपि कृत्वान्यस्य विषयस्य प्रियतमत्वेनात्मनस्त
कामाय सर्वं प्रियं भवतीति श्रुतेः तस्यात्मनः क्लेशेनैव योव्यतिक्रमोपद्रवः तस्माद्यः स्वार्थनाशः अतः प
रतः स्वार्थनाशो नास्ति कुत इत्यत आह अर्थं स्वार्थं विषयस्याभिध्यानेन्द्रियार्थे कामस्तस्याभिध्यानेन स
र्वार्थनाशः ज्ञानेविज्ञाने च यो लाभो लापो तं वेन ध्यानेन समुत्थेनास्यावरतो ११ अनात्मरतेरनर्थहेतुम
कं संगमध्याप्याह त्वेति यद्वस्तु धर्मादीनां विधानकं तस्मिन्संगतमः संसारं १४ तत्त्ववान्निर्देशात्तु
रुपायं मान्यप्रीतिं वारयति तत्रापीति कृतान्तः कालः भयसंयुततमेवाह येब्रह्मादयः सर्वेस्म

[illegible] अर्थेनुपायाभिध्यानं सर्वार्थापद्रवो रणं श्रेयस्तो ज्ञानविज्ञानेयनाविशतिमुख्यतां ११ न
कुर्यात्कर्हिचित्संगं तमस्तीव्रंतितीर्षुः धर्मार्थकाममोक्षाणां यदत्यंतविघातकं १४ तत्रा
पि मोक्षपदार्थं श्रान्तिकृन्त्ये चाप्ते श्रेव सर्पाया यतो नित्यं कृतान्तभयसंयुतः १५ परेवरे च
ये भावा गुणव्यतिकरादनु नतेषां विद्यते क्षेम ईशविध्वंसिताशिषां १८ तत्त्वं नरेन्द्र जगता
मथ तस्थुषांच देहेन्द्रियासुधिषणात्मभिरावृतानां यः क्षेत्रवित्तपतया हृदि विश्वगाविः [illegible]

हादयः गुणलोभादनुपश्चाद्भवंति ईश्वः कालः तेन विध्वंसिताआशिषो येषां १८ यस्मादनात्मरति
रनर्थहेतुः तत्तस्मात्तगतोनेगमानेन सुधांस्यावराणां चरेहादिभिरात्मनाहंकारेणवावृतानां हृदि
यक्षकाशि प्रकाशमानं तमेवेहि कथं सोस्मीति सोस्तीति पाठे स एवैकोस्ति नत्वोन्यदस्तीत्यर्थः ननु
नीवोहृदिवकाशि नान्यस्तत्राह क्षेत्रवित्तपतिनियमयतीति क्षेत्रवित्तु यस्तस्य भावस्तत्त्वं ज्ञात्वा
यांशूततया मिरूपेनहृादात्रे चवितिंश्रेष्ठं समनाश्रयेणीति क्षेत्रविपसनरूपेणजीवस्तु पारमेश्वा त्र
पातिनतुकर्मजीवं नियन्तृतिनयाविः प्रसन्नः नर्हि बुद्धिः नयत्यक्रुप्रतिलोमचवकाशिबुद्धिस्त

यत्किंचित्कालोगतखड्गंकारः नविषकव्याम सोन मतुपलिकेः
एवंभूतोमनागयम तमवेदीति ॥

स्थावरजंगमादीनां हृदि अवकाशीतृकैतेषां सर्वं तत्त्वं यथावदीश्वरस्य मालिन्यशंकां निराकुर्वन्नाह कर्मभक्त्याते प्रणमति यस्मिन्निदं विश्वं सदसदात्मतया उत्कृष्टनिकृष्टभावेन कार्यकारणभावेन वा माययैव विभाति तं प्रपद्ये मायायानेहेतुः विवेको न विधुतिर्निराकृतिर्यस्य तत्र स्रजिवेतिवाया ह्योदृष्टांतेनित्यमुक्तं यतः परिशुद्धं तत्त्वं यतः विशुद्धं तत्त्वं सत्यं स्वरूपं यस्य प्रत्यूढा अभिभूता कर्मभिः कलिला मलिना प्रकृतिः ३८ तमेव हीतिस्मनमस्यपादारविंदं तस्य उडुकरणेन भक्तिं सुपादिशति द्वाभ्यां य

यस्मिन्निदं सदसदात्मतया विभाति माया विवेकविधुति स्रजि वाहिबुद्धिः तं नित्यमुक्त
परिशुद्धविशुद्धतत्त्वं प्रत्यूढकर्मकलिलप्रकृतिं प्रपद्ये ३८ यत्पादपंकजपलाशविला
सभक्त्या कर्माशयं ग्रथितमुद्ग्रथयंति संतः तद्वन्न रिक्तमतयो यतयोपि रुद्धस्रोतो
गणास्तमरणं भज वासुदेवं ३९ कृच्छ्रो महानिह भवार्णवमप्लवेशां षड्वर्गनक्रम
सुखेन तितीर्षयंति तत्त्वं हरेर्भगवतो भजनीयमंघ्रिं कृत्वोडुपं व्यसनमुत्तर दुस्तरार्णं ४०
मैत्रेय उवाच सएवं ब्रह्मपुत्रेण कुमारेणात्ममेधसा दर्शितात्मगतिः सम्यक् प्रशस्योवाच

यस्य पादपंकजयोः पलाशानि अंगुलयः तेषां विलासः कांतिः तस्य भक्त्या स्मृत्या कर्माशयं अहंकार रूपं हृदयग्रंथिं कर्मभिर्वासनाभिः ग्रथितं रिक्ता निर्विषया मतिर्येषां ते रुद्धः प्रत्याहृतः स्रोतोगुणा इन्द्रियवर्गो यैः अरणं शरणं ३९ ननु ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतेः कथं यतयो नोद्ग्रथयंतीत्यत आहने त आह कृच्छ्र इति प्लवस्तवेशानां प्लवस्तरणहेतुः ईनुडुपो येषां तेषां महानिह तरणे क्लेशः कृच्छ्रः क्लेशः ते हि प्रसवेन योगादिना इन्द्रियषड्वर्गग्राहं भवार्णवं तितीर्षंति तत्तस्मात् उडुपं सर्वे दुस्तरार्णं तेहि प्रसवेन योगादिना इन्द्रियषड्वर्गग्राहं भवार्णवं ... दुस्तरार्णं उत्तर एक रूपं व्यसनमित्यर्थः ४० आत्ममे वमित्यर्थः यदा अत्रार्णवपाहे वकाराभावप्रार्थः

64A अहन्निति संबोधनम् आधायन्यादेकत्र पादस्पृमित्युक्तिः सर्वात्मना प्रतिः ४२ आत्मना देहेन सह सर्वं राज्यादिकं मदीयं साधुभिश्छि
द्रसाधुभिः स्वीयं सन्मनस्य प्रसादरूपेण दत्तं अतो न ममत्वाभावात् गुरुदक्षिणायां किं ददे न हि पित्रादत्तं मोदकादि तस्मै
दानरूपेण प्रत्यर्पितं ४३ निवेदनं तदीयं पुंसैव समर्पणीयं यथा भृत्यो राज्ञे सेवारूपेण ताम्बूलादिकमर्पयति तथा मया
पि सर्वं निवेदितं स्वीकुरुतेत्याह प्राणा इति ४४ आत्मनः स्वत्वाभावं प्रपंचयति सेनापत्यं चेति द्वाभ्यां ४५ वस्तुपरि

राजोवाच कृतो मेनुग्रहः पूर्वं हरिणार्तानुकंपिना तमापादयितुं ब्रह्मन्भगवन्यूयमागताः ४२ निष्पादि
तश्च कार्त्स्न्येन भगवद्भिर्घृणालुभिः साधूच्छिष्टं हि सर्वं मे आत्मना सह किं ददे ४३ प्राणा दाराः सुता ब्रह्म
न्गृहाश्च सपरिच्छदः राज्यं मही बलं कोश इति सर्वं निवेदितं ४४ सेनापत्यं च राज्यं च दंडनेतृत्वमेव च सर्वलो
काधिपत्यं च वेदशास्त्रविदर्हति ४५ स्वमेव ब्राह्मणो भुंक्ते स्वं ददाति च तस्यैवानुग्रहेणान्नं भुंजीत क्षत्रियाद स्वंवस्ते
यः ४६ यैरीदृशी भगवतो गतिरात्मवाद एकान्ततो निगमिभिः प्रतिपादिता नः तुष्यन्त्वदभ्रकरुणाः स्वकृ
तेन नित्यं को नाम तत्प्रतिकरोति विनोदपात्रं ४७ मैत्रेय उवाच ते आत्मयोगपतय आदिराजेन पूजिताः शीलं
तदीयं शंसन्तः खेभवन्मिषतां नृणां ४८ वैन्यस्तु धुर्यो महतां संस्थित्याध्यात्मशिक्षया आप्तकाममिवात्मानं
मेन आत्मन्यवस्थितः ४९ ॥

पतेः अन्नमात्रं केवलं भुंजते न तदानादाने स्वतंत्राः ४६ सत्यपि स्वत्वे सर्वस्वेना
पि गुरोः प्रत्युपकर्तुमशक्यमित्याह यैरिति आत्मवादे अध्यात्मविचारे एकान्ततः नितरां येन निगमिभिर्वेदविद्भिः तेति
त्पुमनल्पकरुणाः स्वकृतेनैव दीनोद्धरणकर्मणा तुष्यन्तु को नाम तत्कृतस्य उपकारस्य प्रति स्वयमुपकरोति उदपात्रसंज
लि विना स्मयो जलिरेव तेभ्यो बहु उत्पद्यः यद्वा विनोदपात्रं उपहासास्पदं प्रत्युपकारे प्रवृत्तो जनानामुपहास्पदं भवेदित्य
र्थः ४७ खेभवन् आकाशमार्गे गताः ४८ धुर्यो मुख्यः अध्यात्मशिक्षया संस्थितिरेकाग्रता यया आत्मन्यवस्थितः सन्

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ब्रह्मसात्कृतं ब्रह्मण्यर्पितं यथाभवति तथा ५० निर्विषंगः कर्मस्वनासक्तः कर्मार्थ्यदं कर्मसाक्षिणमुदासीनं मत्वा नो
कर्मोदितिसर्वेणैवान्वयः नासज्जतेस्तुतरेणावा ५१ ५२ अर्चिविषिभार्यायो ५३ सोमस्त्रासैराज्ञावसइवध्रुवोवस्मधते
गरुड़्विसदंत्रासोभटर्थवत राज्ञःप्रतपनमात्ताकरणा ५६ अग्निरिवदुर्द्धर्षः योःस्वर्गइव ५७ समुद्रोयथागांभीर्य

कर्माणिचयथाकालं यथादेशं यथाबलं यथोचितं यथावित्तमकरोद्ब्रह्मसात्कृतं ५० फलेब्रह्मणिविन्यस्य
निर्विषंगः समाहितः कर्मार्थ्यदंचमत्वान आत्मानं प्रकृतेःपरं ५१ गृहेषुवर्तमानोपिसम्राज्ञाम्प्याहित
तः नासज्जतेंद्रियार्थेषु निरहमतिरर्कवत ५२ एवमध्यात्मयोगेनकर्माण्येवसमाचरन प्रजान्नृपाद्यथामा
सपंचार्चिविद्यात्मसमतान ५३ विजितम्लेच्छकेशाहर्षम्प्रदविणाहके सर्वेषांलोकपालानांदथारेकःश्रया
न्गुणान ५४ सोपीभायज्ञगन्नक्षत्रकालेस्वेस्वेच्युतात्मकः मनोवाङ्मूर्तिभिःसौम्यैर्गुणैःसंरंजयन्प्रजाः ५५
राज्येन्यथान्नामधेयेसोमराजइवापरः सूर्यवद्विसृजन्दृष्टेन्प्रतपन्प्रभुवोवसू ५६ दुर्द्धर्षस्तेजसेवाग्निर्महेंद्र
इवदुर्जयः तितिक्षयाधरित्रीवद्द्यौरिवाभीष्टदोनृणाम ५७ वर्षतिस्मयथाकामंपर्जन्यइवतर्पयन समुद्रइवदुर्वो
धःसत्वेनाचलराडिव ५८ धर्मराडिवशीलायामाश्चर्यैर्हिमवानिव कुवेरइवकोशाढ्योगुप्तार्थीवरुणोयथा ५९
मातरिश्वेवसर्वात्माबलेनमहसौजसा अविषह्यतयादेवोभगवान्भूतराडिव ६० कंदर्पइवसौंदर्येमनस्वी
मृगराडिव वात्सल्येमनुवन्नृणांप्रभुत्वेभगवानजः ६१ बृहस्पतिर्ब्रह्मवादेआत्मवत्वेस्वयंहरिः भत्याशोरुतैः
विप्रेषुविष्वक्सेनानवर्तिषु ह्रियाप्रश्रयशीलाभ्यामात्मतुल्यःपरोद्यमे ६२

गौणावानिनिबध्यतेतथासोचा
भिप्रायतोदुर्वोधः अचलाराट्सुमेरुरिव ५८ ५९ सर्वात्मासर्वत्रसंचारशक्तिबलादिभिर्मातरिश्वेवभूतराट्श्रीरुद्रः ६० अजो
आत्मवत्वेनितेंद्रियत्वेभक्तादिभिः परोद्यमेवात्मनेवतत्ल्यःनिरूपमः ६२ ६२ श्रीरामायनमः ६२ ६२
श्रीरामचंद्रायरामभद्रायरामरूपायनमोनमः ६२ रामः ॥ रामः ॥ रामायनमः ॥ रामः ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पुंभिः सम्यक् गीतया रामः सीतापतिर्यथा सतां कर्णरंध्रेषु प्रविष्टः ६३ इति चतुर्थे द्वाविंशः २२ त्रयोविंशे
सभार्यस्य वने नित्यसमाधिना विमानमधिरुह्य वैकुंठगतिरुच्यते प्रवयसं वृद्धं दृष्ट्वा तपोवनमगा
दिति तृतीयेनान्वयः स्वकृतो नु सर्गः प्रजादिसर्गः पुरग्रामादिसर्गश्च वर्धितः प्रपोषणानुसर्गो येन नि
ष्पादितईश्वरादेशः प्रजापालनादि येन जज्ञिवान् जातः २ आत्मजेष्वात्मजां पृथ्वीं विमनःसु स्वचित्ता वैराग्य
सदारः सभार्यः ३ अदाभ्यो विघ्नैर्नाशयितुमशक्यो नियमो यस्य वानप्रस्थानां सुसंमते उग्रतपसि

कीर्त्योर्ध्वगीतया पुंभिस्त्रैलोक्ये तत्र तत्र ह प्रविष्टः कर्णरंध्रेषु स्त्रीणां रामः सतामिव ६३ इति श्री
भागवते चतुर्थे द्वाविंशोऽध्यायः २२ मैत्रेयः दृष्ट्वात्मानं प्रवयसमेकदा वैन्य आत्मवान् आत्मना
वर्धिताशेषस्वानुसर्गः प्रजापतिः १ जगतस्तस्थुषश्चापि वृत्तिदो धर्मभृत्सतां निष्पादितेश्वरा
देशो यदर्थमिह जज्ञिवान् २ आत्मजेष्वात्मजां न्यस्य विरहाद्रुदतीमिव प्रजासु विमनःस्वे
कः सदारोऽगात्तपोवनं ३ तत्राप्यदाभ्यनियमो वैखानससुसंमते आरब्ध उग्रतपसि यथा स्व
विजये पुरा ४ कंदमूलफलाहारः शुष्कपर्णाशनः क्वचित् अब्भक्षः कतिचित्पक्षान्वायुभ
क्षस्ततः परं ५ ग्रीष्मे पंचतपा वीरो वर्षास्वासारषाण्मुनिः आकंठमग्नः शिशिरे उदके स्थंडि
लेशयः ६ तितिक्षुर्यतवाग्दांत ऊर्ध्वरेता जितानिलः आरिराधयिषुः कृष्णमचरत्तप उत्त
मं ७ तेन क्रमानुसिद्धेन ध्वस्तकर्ममलाशयः प्राणायामैः सन्निरुद्धषड्वर्गश्छिन्नबंधनः ८

आरब्धः कर्तरि क्तः स्वस्य धरामंडलस्य विजये पूर्वं यथा महता यत्नेन प्रवृत्तः ४ उग्रं तपो दर्शयति कं
दमूलेति त्रिभिः क्वचित् कदाचित् ५ वर्षादिषु वनारोग्यः उपविश्य इति पंचाग्नितपः सेतापोय
स्य स पंचतपाः आसारं सहत इत्यासारषाट् शिशिरे जलतो अस्य शिरोस्थलेशयो भूमिशयः सर्वदा ६ ७
तेन तपसा क्रमानुसिद्धेन पाकेन आश्रेन ध्वस्तानि कर्माणि यस्य अतः अमल आशयो यस्य छि

66

श्री॰ भा॰ च॰ टी॰ ९९

परिकर्मणा परिचर्यया शुद्धं सत्वमात्मा मनो यस्य तस्य ज्ञानमभूत् कीदृशं येन निमेड पार्थिं जीवकोशं हृदय
ग्रंथिं संशयास्पदं नाना संभवादीनां पदमाश्रयं चिच्छेद कीदृशेन ज्ञानेन यन्मभक्त्या निशितेन कथंभूतस्य भ
गवतः शुद्धसंस्मरणेन स्वनुवृत्तिः संवृत्तिर्यस्याः तया निशितेन ॥ किंच छिन्ना अन्यधीर्देहात्मबुद्धिर्यस्य
यतो अधिगतात्मगतिः अत एव निरीहः श्रमात्मसिद्धिष्वपि निस्पृहः येन वयुनेन ज्ञानेन इदं संशयपदं वि
च्छेद तत्तत्याजे त्यक्तवान् तत्र यस्माद्धि श्यामेत्यर्थः तस्य योगसिद्धिष्वपि निस्पृहत्वमुक्तमेवेत्याह ता

सनत्कुमारो भगवान् यदाहाध्यात्मिकं परं योगं तेनैव पुरुषमभजत् पुरुषर्षभः ९ भगवद्धर्मि
णः साधोः श्रद्धया यततः सदा भक्तिर्भगवति ब्रह्मण्यनन्यविषयाभवत् १० तस्यानया भग
वतः परिकर्मशुद्धसत्वात्मनस्तदनुसंस्मरणानुपूर्त्या ज्ञानं विरक्तिमदभून्निशितेन येन वि
च्छेद संशयपदं निजजीवकोशं ॥ छिन्नान्यधीरधिगतात्मगतिर्निरीहस्तत्तत्यजेऽच्छिनदि
दं वयुनेन येन तावन्न योगगतिभिर्यतिरप्रमत्तो यावद्गदाग्रजकथासु रतिं न कुर्यात्
एवं स वीरप्रवरः संयोज्यात्मानमात्मनि ब्रह्मभूतो दृढं काले तत्याज स्वं कलेवरं १३ संपीड्य
पायुं पार्ष्णिभ्यां वायुमुत्सारयन् शनैः नाभ्यां कोष्ठेष्ववस्थाप्य हृदुरःकंठशीर्षणि १४ उत्स
र्पयंस्तु तं मूर्ध्नि क्रमेणावेश्य निःस्पृहः वायुं वायौ क्षितौ कायं तेजस्तेजस्ययूयुजत् १५

वत्वा अप्रमत्तः किंतु प्रमत्तो भवति तस्य श्रीकृष्णस्य कथा। तत्रावन्नता स्वलो[?]भाजनात इत्यर्थः १२ दे
हत्यागप्रकारमाह संपीड्येति त्रिभिः पायुं गुदं संपीड्य निमुक्तासनेन स्थितं संपीड्य सीवनी स्थला
गुल्फेनैव तमपघ्नतः सव्येतरेण गुल्फेन मुक्तासनमितीरितं मूलाधाराद्वायुमुत्सारयन् ऊर्ध्वं न
यन् नाभ्यामवस्थाप्य ततः कोष्ठेऽवस्थाप्य स्वयं पूजनादिक्रमेणान्वयः कोष्ठानेवाह हृदुरादीनां द्वंद्वै
कं पीठं भ्रूमध्यं तस्मिन् १४ तं वायुं पाठांतरे एवमस्मात् स्थानानामुत्सर्पयन् क्रमेणात्मानं मूर्ध्नि ब्रह्मरं

ध्रे आवेशयन् ततो देहारंभकपंचभूतानि समष्टिभूतेषु विलापितवानित्या
ह वायुमिति[?] ... एकीकृतवान् कायं देहगतकठिनांशं क्षितौ १५

66-A स्वानिरस्त्रियपक्षिद्वाणिदृश्वांघांतोयेतदेवंदेहश्चविलापविद्वितीयात्मप्रतिपत्त्यर्थंमहाभूतानामपिलया
माहत्रितिमेभसंयकीहृतवानतरंभः श्रुद्धस्तेनः श्रुतुवायु १९ तदेवंतामासाहंकारकार्यस्याकाशाप
यंतलयमुक्तासान्निकरानसाहंकारकार्याणांलयमाह इन्द्रियाणांहिचरतांयमनोनुविधीयतेइ
न्द्रियेषुमनः इति द्वैवानामप्युपलक्षणम् विकल्पकत्वानेनमनस इन्द्रियेराकर्षणोंऽनेषुलयाभिधानेन
तत्कार्यत्वात् तदुक्तंगीतासु इन्द्रियाणांहिचरतांयन्मनोनुविधीयतेइति इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैरादि
३ मेध्यायतोमनश्चेतिइन्द्रियेषुनभश्चेतिपाठेप्ययमर्थः भट्टादीनामतेनभसःशब्दविषयकेषांविग्मानसेश्रा
नुमानिकत्वमतेपि इन्द्रियव्यापारोसत्त्वेनभोगुणाश्रयःश्रोत्रग्राह्यःश्रुतइन्द्रियग्राह्यत्वादिष

त्वाव्यौकाशेऽद्वंतोयेयथास्थानंविभागशः द्वितीयेंभसिवेंतन्नेमस्पंदोवायोनभस्यसौ १८ इन्द्रियैः
येषुमनस्तानितन्मात्रेषुयथोद्भवं भूतादिनामून्युत्कृष्यमहत्यात्मनिसंदधे १७ तंसर्वगुणवि
न्यासंजीवंमायामयेन्यथात् तंचानुशयमात्मस्थमसावनुशयीपुमान् १८ ज्ञानवैराग्यवीर्येणा
णास्वरूपस्थोनहात्यभुः १९ अर्चिर्नाममहाराज्ञीतत्पत्न्यनुगतावनं सकुमार्यतदर्हाचयत्पादि

लाघि न्द्रियेषुनभोवितिमितितानीन्द्रियाणियथोद्भवंउद्भवोदित्यक्तिलाभःसचविषयाधीनइतिश्रोत्रादी
नांविषयेषुपाहादिषुलयः यद्वातन्मात्रकार्याणामेवेन्द्रियाणांमनोव्यपदेशीकृतपंचतन्मात्रका
र्यंच्छ्रुहंकारिकत्वाभिधानंतत्तदधीनत्वविवक्षयेत्यविरोधः भूतादिनाहंकारेणाग्राससहितमः
सहितानीन्द्रियाणितत्कृष्यप्रतोनीताभूतादौविलापितेनसहमहत्ततत्त्वेसंदधे इत्यर्थः १७ सर्वगु
णानांकार्याणांविन्यासः स्थितिर्यस्मिन्तंमहांतंमायाममयेमायामयोपाधिश्रयानेजीवेतंचा
नुशायमनुपाधिर्यः पूर्वंमनुशायीपुमानजीवः आत्मो एषु आत्मानिस्थितः सत्त्वनहात्यर्थः १८ वन

[illegible]

67

श्री भाग. स्कं. ४

भर्तृबुद्धं यद्धमिच्छायतनादि तस्मिन्धर्मे यानिष्ठूतयाऽस्वीणामियमार्थी देहयात्राकेदमलादिवृत्तिः त
याद्याप्रतीतिः लेंशाय तत्रहेतुः श्रेयस्तुः करोणास्यर्घो नेमानश्रुताभ्यां निर्वृतिर्यस्याः २॰ पृथिव्याः पा
सुः इहित्वेत तस्यादेवना रूपेणाविप्रत्नेनं एश्रविलेचेतनादिकं यस्मिन्नयाभूतं देहमालक्ष्यतदेहं वि
तामारोपयत् ४१ कृत्वेतत्कालोचितविधायहृदिन्यानले श्रमुतास्वातासतीभर्तृरुदकेऽदनादिविश्र
श्रतीवभर्तुर्वृत्तधर्मनिष्ठयाशुश्रूषयावाराकेदेहयाश्रया नाविंदतीतिपावकयितापिसाश्रेय
स्करस्यर्षोनमानतिर्वृतिः २ देहविपत्राविलचेतनादिकं पत्युः पृथिव्यादायितस्यचात्मनः
श्रालक्ष्यकिंचिद्वविलप्यमासतीचितामयारोपयदद्रिसानुनि २१ विधायकृत्यं हृदिनीजला
प्लुतादत्वोदकंभर्तुरुदारकर्मणः नत्वादिविस्याञ्चिरयात्त्रिः परीत्यविवेशावह्निं ध्याय
तीभर्तृपादौ २२ विलोक्यानुगतासाध्वी एवं वीरवरापति तुष्टुवुर्वरदादेवैर्देवपत्न्यः सह
स्रशः २३ कुर्वत्यः कुसुमासारंतस्मिन्मंदरसानुनि नदत्स्वमरतूर्येषु गृणंतिस्मपरस्परं
२४ देव्यऊचुः अहोइयंवधूर्धन्यायायावैवैभुजांपतिं सर्वात्मनापतिंभेजे यथाश्रीर्यज्ञपतिंव
२५ सैषानूनंव्रजत्यूर्ध्वमनुवैन्यंपतिंसती पश्यतोऽस्मानतीत्यार्चिर्दुर्विभाव्येनकर्मणा २६
तेषांदुरापंकिंत्वन्यन्मर्त्यानांभगवत्पदं भुविलोलायुषोयेवैनैष्कर्म्यंसाधयंत्युत २७
सवंचितोवतात्मध्रुक्कृच्छ्रेणमहताभुवि लब्ध्वापवर्ग्यंमानुष्यंविषयेषुविषज्जते २८
तेदेवस्त्रियतान्नृतनावहिंविः प्रदक्षिणीकृत्य २१ देवैः स्तुहिता २२ गृणंतिस्मप्रभाषंत २४ भगवान्य
त्येतेयास्यतेनेतितथा तत्रैकर्म्यंज्ञानं येवंवलायुषोपिसाधयंतितेषां यस्मादेवादिपदं किमुद्
लंभंनकिंचिदित्यर्थः २७ अभक्त्यो वंचितस्मवंचितइतियतआत्मानं द्रुह्यतियोपवर्गसाधन

मव३ स्व२

67A

विप्राणां ब्रह्मवर्चस्वादीनां वैश्यादीनां वा पतिः स्यात् ३२ यद्यपि बहूनि फलानि भवंति तथापि मुक्तान्यसंग एव श्रवणादि कुर्यात् ३७ महतो भगवतो माहात्म्यस्य सूचकं पार्थवीं पृथुसम्बंधिनीं पार्थिवीमिति पाठः ३८ प्रथयन् कीर्तयन् निपुणां पोतः पादो यस्य ३९ इति श्रीभावार्थदीपिकायां चतुर्थे त्रयोविंशोध्यायः २३ एकादशभिर

मैत्रेय उवाच स्तुवंतीष्वमरस्त्रीषु पतिलोकं गता वधूः यं वा आत्मविदो धुर्या वैन्यः प्रापाच्युताश्रयः इत्थंभूतानुभावोसौ पृथुः स भगवत्तमः कीर्तितं तस्य चरितमुद्दामचरितस्य ते ३० य इदं सुमहत्पुण्यं श्रद्धयावहितः पठेत् श्रावयेच्छृणुयाद्वापि स पृथोः पदवीमियात् ३१ ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चस्वी राजन्यो जगतीपतिः वैश्यः पठन्विट्पतिः स्याच्छूद्रः सत्तमतामियात् ३२ त्रिः कृत्व इदमाकर्ण्य नरो नार्यथवादृता अप्रजः सुप्रजतमो निर्धनो धनवत्तमः ३३ अस्पष्टकीर्तिः सुयशा मूर्खो भवति पंडितः इदं स्वस्त्ययनं पुंसाममंगल्यनिवारणं धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं कलिमलापहं ३४ धर्मार्थकाममोक्षाणां सम्यक्सिद्धिमभीप्सुभिः श्रद्धयैतदनुश्राव्यं चतुर्णां कारणं परं ३५ विजयाभिमुखो राजा श्रुत्वैतदभियाति यान् बलिं तस्मै हरंत्यग्रे राजानः पृथवे यथा ३६ मुक्तान्यसंगो भगवत्यमलां भक्तिमुद्वहन् वैन्यस्य चरितं पुण्यं शृणुयाच्छ्रावयेत्पठेत् ३७ वैचित्रवीर्याभिहितं महन्माहात्म्यसूचकं अस्मिन्कृतमतिमर्त्यः पार्थिवीं गतिमाप्नुयात् ३८ अनुदिनमिदमादरेण शृण्वन्पृथुचरितं प्रथयन्विमुक्तसं

गः भगवति भवसिंधुपोतपादे स च निपुणां लभते रतिं मनुष्यः ३९ इति श्रीभाग

ध्यायैः पृथोः चरितमीरितं प्रचेतसामथयच्चाष्टाभिस्तन्मध्ये पंचभिः पितुः वंशविशोधितियो त्रयस्य पृथोः प्राचीनबर्हिषः प्रचेतसानिस्तीर्य मारुद्रगीतं च वर्ण्यते १॥

68
श्री॰ भाव॰ टी॰ ८८

अधिराजा आसीदित्यर्थः यवीयोभ्यः काष्ठा दिशः तुर्यामुत्तरां २ शक्रात्तल्लब्ध्वाप्यश्वमेधेयवि
नयावमरेशप्रपञ्चमेवाह पावक इति अग्नयः शापस्तस्मान्मनुष्येषूत्पन्नाः सन्तः योगगतिमग्नित्वप्रा
प्ताः नभस्वत्यां स्वभार्यायां अन्तर्धानविशेषणं यदिति एतेन शक्रादन्तर्धानगतिलाभे कार
णमुक्तं ५ सर्वात्मनो राज्ञो वृत्तिकरादानादिभिर्दारुणां परपीडात्मिकां मन्यमानो विससर्ज ६

मैत्रेयः विजिताश्वोऽधिराजासीत्पृथुपुत्रः पृथुश्रवाः तस्मै बलिं हरंति स्म राजानः पृथुवेस्मया १
यवीयोभ्योऽददात्काष्ठा भ्रातृभ्यो भ्रातृवत्सलः हर्यक्षायादिशत्प्राचीं धूम्रकेशाय दक्षिणां २
प्रतीचीं वृकसंज्ञाय तुर्यां द्रविणसे विभुः अन्तर्धानगतिं शक्राल्लब्ध्वान्तर्धानसंज्ञितः अप
त्यत्रयमाधत्त शिखंडिन्यां सुसंमतं ३ पावकः पवमानश्च शुचिरित्यग्नयः पुरा वसिष्ठ
शापादुत्पन्नाः पुनर्योगगतिं गताः ४ अन्तर्धानो नभस्वत्यां हविर्धानमविन्दत य इन्द्रम
श्वहर्तारं विद्वानपि न जघ्निवान् ५ राज्ञां वृत्तिं करादानदण्डशुल्कादिदारुणां मन्यमानो
दीर्घसत्रव्याजेन विससर्ज ह ६ तत्रापि हंसं पुरुषं परमात्मानमात्मदृक् यजंस्तल्लोकता
माप कुशलेन समाधिना ७ हविर्धानाद्धविर्धानी विदुरासूत षट् सुतान् बर्हिषदं गयं शुक्लं
कृष्णं सत्यं जितव्रतं ८ बर्हिषत्सुमहाभागो हाविर्धानिः प्रजापतिः क्रियाकांडेषु निष्णातो
योगेषु च कुरूद्वह ९ यस्येदं देवयजनमनुयज्ञं वितन्वतः प्राचीनाग्रैः कुशैरासीदास्तृतं वसु

हंतिस्मानां श्रेयामिति हंसः तं पुरुषं पूर्णं कुशलेन पुण्येन रूपेण समाधिना ७८ हाविर्धानिः हवि
र्धानस्य पुत्रः योगेषु च प्राणायामादिषु ९ क्रियाकांडेषु निष्णातत्वमाह यस्येति इदं वसुधा
तलं देवयजनं यत्तावद्वितन्वतः यत्रैको यज्ञः कृतः तत्समीपे यज्ञान्तरं कुर्वतः सत एव सा

68-A

समुद्रस्यकन्यांदेवदेवेनब्रह्मणोपदिष्टांशतद्रुतिंनामकिशोरींबालांपरिक्रमंतींप्रदक्षिणांगच्छं
तींशुकीमिवेतिएवंस्थानआयतेसप्तर्षीणांसत्रेतद्भार्यादर्शनेनाग्निःकामसंतप्तोऽभूत् तंचतद्भार्या
स्वाहानामसप्तर्षिभार्यारूपधारिणीसतीरमयामाससप्तर्षिपत्नीवत्तद्रेतःशुकीरूपेणधारयंतीमेनि।
धायागच्छत् तांयथासप्तर्षिभार्याभ्रांत्याग्निःकामितवान् तद्वदितिशुकीमिवेतिपाठेश्लोकच्छन्न

सामुद्रींदेवदेवोक्तामुपयेमेशतद्रुतिं यांवीक्ष्यचारुसर्वांगींकिशोरींसुष्ठ्वलंकृतां परिक्रमंतीमु
द्वाहेचकमेऽग्निःशुकीमिव ॥ विबुधासुरगंधर्वमुनिसिद्धनरोरगाः विजिताःसूर्ययादिक्षुक्व
णयंत्यैवनूपुरैः प्राचीनबर्हिषःपुत्राःशतद्रुत्यांदशाभवन् तुल्यनामव्रताःसर्वेधर्मस्नाताः
प्रचेतसः १३ पित्रादिष्टाःप्रजासर्गेतपसेऽर्णवमाविशन् दशवर्षसहस्राणितपसार्चंस्त
पस्पतिं १४ यदुक्तंपथिदृष्टेनगिरिशेनप्रसीदता तद्ध्यायंतोजपंतश्चपूजयंतश्चसंयुताः १५
विदुरउवाच प्रचेतसांगिरित्रेणयथासीत्पथिसंगमः यदुताहहरःप्रीतःतन्नोब्रह्मन्व
दार्थवत् १६ संगमःखलुविप्रर्षेशिवेनेहशरीरिणां दुर्लभोमुनयोदध्युरसंगाद्यमभीप्सि
तं १७ आत्मारामोऽपियस्त्वस्यलोककल्पस्यराधसे शक्त्यायुक्तोविचरतिघोरयाभगवान्भवः

धारामिवेत्यर्थः ॥ सूर्ययानवोढयैवविबुधादयोविजिताअभिभूताःतच्चनूपुरैःपादौक्वणयंत्यैव
धूनिमात्रेणेत्यर्थः १२ तुल्यनामव्रतसमाचारश्चयेषांधर्मस्नाताःधर्मपारगाः १३ तपसातपसांपतिंह
रिमर्चन् अर्चयामासुः १४ मुनयोऽपिसंगत्यायेनाभीप्सितंयंदध्युरेवकेवलंनतुप्रापुःतेनशिवेन ॥
ननुमुनीनांकिंतद्ध्यानेनचोरवादित्याशंक्याह आत्मारामोऽपिलोकरचनायपालनाय १८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

69

श्री· भाग· टी· ५५

गुर्वाज्ञाकारिणां पितुर्वादर्शनं स्वत एव भवतीत्याशयेनाह प्रचेतस इति १९ ससमुद्रमुपसमुद्रान्किंचिद्वि
नं उपोपि के वेति कमं प्रवर्णनीयः प्रसन्नाः सलिलाशया मत्स्यादयो यस्मिन् २० नीलोत्पलादीना
माकरं जन्मस्थानं उत्पलाम्भोजकल्हाराणि रात्रिदिनसंध्याविकासीनि इन्दीवरं नीलोत्पलं तस्य पुनरु
क्तिः प्राचुर्याज्ञापनार्थं हंसादिभिः कूजितं २१ मत्तानां भ्रमराणां सौस्वर्येण शोभनस्वरेण या हृष्टरोमा

मैत्रेयः प्रचेतसः पितुर्वाक्यं शिरसादाय साधवः दिशं प्रतीचीं प्रययुस्तपस्यादृतचेतसः १९
ससमुद्रमुपविस्तीर्णमपश्यन्सुमहत्सरः महन्मन इव स्वच्छं प्रसन्नसलिलाशयं २० नीलरक्तो
त्पलाम्भोजकल्हारेन्दीवराकरं हंससारसचक्राह्वकारण्डवनिकूजितं २१ मत्तभ्रमरसौस्वर्य
हृष्टरोमलताङ्घ्रिपं पद्मकोशरजो दिक्षु विक्षिपत्पवनोत्सवं २२ तत्र गान्धर्वमाकर्ण्य दिव्यमा
र्गमनोहरं विसिस्मू राजपुत्रास्ते मृदङ्गपणवाद्यनु २३ तर्ह्येव सरसस्तस्मान्निष्क्रामन्तं सहानु
गं उपगीयमानममरप्रवरं विबुधानुगैः २४ तप्तहेमनिकायाभं शितिकण्ठं त्रिलोचनं प्र
सादसुमुखं वीक्ष्य प्रणेमुर्जातकौतुकाः २५ स तान्प्रपन्नार्तिहरो भगवान्धर्मवत्सलः धर्म
ज्ञान्शीलसम्पन्नान्प्रीतः प्रीतानुवाच ह २६ रुद्र उवाच यूयं वेदिषदः पुत्रा विदितं वश्चिकीर्षितं

रोमलताङ्घ्रिपा यस्मिन् पद्मकोशरजो दिक्षु विक्षिपता पवनेनोत्सवो यस्मिन् २२ तत्र मृदंगपणवा
दिवाद्यमनु पश्चाद्दिव्यमार्गभेदैर्मनोहरं गान्धर्वं गानमाकर्ण्य विस्मयं प्रापुः पाठान्तरे मृदंगपण
वादि प्रवर्तनं तत्तेषां ध्वनिं तिरस्कुर्वदित्यर्थः २३ ते च त्रिलोचनं वीक्ष्य जातामर्षाः प्रणेमुः इत्युत्त
रेणान्वयः २४ तप्तहेमराशिसदृशः कान्तिर्यस्य शितिनीलकण्ठो यस्य तं २५ २६ वेदिषदः चिकीर्षितं

५५

69-A

प्रनुग्रहकारणमाह यः सौ वासुदेवं प्रपन्नः सहिमे प्रियः कथं भूतं नरं हंसः स्वत्मा त्रिगुणात्तथा ना
तजीवसंज्ञितात्पुरुषात्परं प्रकृतिपुरुषयोरन्तर्यन्तारमित्यर्थः २८ तत्किं तस्य महत्त्वमतादित्याह स्व
धर्मनिष्ठः शुमान्बहुभिः जन्मभिर्विरिंच्यतां प्राप्नोति ततोपि गुणातिशयेन मामेति भागवतस्त्व
थदेहातप्रव्याकृतंप्रपंचातीतं वैस्नवं परमेति यथाहं रुद्रो भूत्वा प्रधिकारिवद्वर्तमानः विबुधादे
स्त्वाधिकारिकाः कलात्ययेऽप्रधिकारांते लिंगभंगे मत्स्येष्यति २९ अथ भागवतावासुदेवप्रपन्ना

यः परं रंहसः साक्षात्त्रिगुणाज्जीवसंज्ञितात् भगवंतं वासुदेवं प्रपन्नः सप्रियो हि मे २८ स्वधर्मनि
ष्ठः शतजन्मभिः पुमान्विरिंच्यतामेति ततः परं हि मां अव्याकृतं भागवतोथ वैष्णवं पदं यथाहं
विबुधाः कलात्यये २९ अथ भागवता यूयं प्रियाः स्थ भगवान्यथा न मद्भागवतानां च प्रेयानन्यो
स्ति कर्हिचित् ३० इदं विविक्तं जप्तव्यं पवित्रं मंगलं परं निःश्रेयसकरं चापि श्रूयतां तद्वदामि वः ३१
मैत्रेय उवाच इत्यनुक्रोशहृदयो भगवानाह ताञ्छिवः बद्धांजलीन्राजपुत्रान्नारायणपरो वचः ३२
रुद्र उवाच जितं त आत्मविद्धुर्यस्वस्तये स्वस्तिरस्तु मे भवताराधसा राद्धं सर्वस्मा आत्मने नमः ३३

यूयं मे प्रियाः स्थ भवद्भिरपि मयि प्रीतिः कार्येत्याशयेनाह मद्भ्यो भागवतान्नो वप्रेयान्नास्ति ३० अ
तरत्नं मयं श्रूयतामिति विविक्तं मम संकीर्णं यथा भवति ३१ सप्त दो ब्रह्मणा रहस्य पुत्रेभ्यः प्रो
क्तमिदं स्तोत्रं प्राह प्रचेतोभ्यः कृपया भगवान्शिवः ते जितं तव उत्कर्षः आत्मविद्धुर्याणां स्व
स्तये यतो भवस्वस्ति आपेस्वानंदलाभायेत्यर्थः भवतो मम स्वस्ति स्वानंद सन्नास्तु ननु समस्मोकर्षो मद
र्थं एव किं नस्यात्तत्राह भवताराधसा स्वानंदरूपेणाराद्धं सिद्धं वपरमानंदरूपेणैव नित्यं सिद्ध

१३६

श्री भाग॰ टी॰ ७०

सर्वरूपवंतंप्रपंचयतिप्रणमतिसार्द्धैर्द्दशभिः पंकजंलोकात्मकंनाभ्यांयस्यतस्मैकारणात्मनेनमः
कारणत्वादेवसूक्ष्मात्मनोपाधिनावेदयाषयः भूतानिसूक्ष्माणितन्मात्राणिइंद्रियाणिचतेषामात्मने
नियंत्रे अंतःकरणावत्रूद्याधिष्ठातृत्वेनप्रणमतिचतुर्भिःश्लोकार्द्धैः वासुदेवायचित्ताधिष्ठात्रेकूट।
स्थायनिर्विकारायचित्तस्यकूटरूपतया २४ संकर्षणायअहंकाराधिष्ठात्रेसूक्ष्मायअव्यक्तायदुरंतायअ
नंतायअंतकायमृत्यवेत्रिलोकदाहकायविश्वस्यप्रकृष्टोबोधोयस्मात् अंतरात्मनेबुद्ध्यधिष्ठात्रे २५ हृषी

नमःपंकजनाभायभूतसूक्ष्मेंद्रियात्मने वासुदेवायशांतायकूटस्थायस्वरोचिषे २४ संकर्षणा
यसूक्ष्मायदुरंतायांतकायच नमोविश्वप्रबोधायप्रद्युम्नायांतरात्मने २५ नमोनमोनिरुद्धायहृषी
केशेंद्रियात्मने नमःपरमहंसायपूर्णायनिभृतात्मने २६ स्वर्गापवर्गद्वारायनित्यंशुचिषदेनमः
नमोहिरण्यवीर्यायचातुर्होत्रायतंतवे २७ नमऊर्जइषेत्रय्याःपतयेयज्ञरेतसेतृप्तिदायचजीवा
नांनमःसर्वरसात्मने २८ ॥

कानामिंद्रियाणामीशोयत्परिंद्रियंमनःतदात्मनेसूर्यरूपेणप्रणमति परमहंसायसूर्यायपूर्णायतेज
साविश्वव्यापिनेनिभृतात्मनेलयवृद्धिशून्याय २६ स्वर्गापवर्गद्वारायचशुचिष्वंतःकरणेसीदतीतितत्।
सोहंसःशुचिषदितिश्रुतेःहिरण्यंवीर्यंयस्यतस्मैअग्निरूपायचातुर्होत्रंकर्मतस्मैतत्साधनायेत्यर्थः
ततःतेनवेतद्विस्तारकाय सोममनमाहऊर्जेपितृणामन्नायइषेदेवानामन्नाययज्ञरेतसेसोमायस्वाहा।
पितृणांदेवानांचान्नरूपायत्रय्याःपतयेहरयेनमःसूर्याग्निसोमात्मनेनैवतेजस्त्वमुक्तम् नतत्त्वमा

[illegible] २८ ॥

७०

विशेषाय स्थूलरूपाय सर्वेषां सत्त्वानां प्राणिनां ये आत्मानस्तेषां देहाय स्थवीयसे विराजदेहाय च त्रैलोक्य
पालाय वायवे सहस्रादिरूपाय सहस्रप्राणरूपेण त्रैलोक्यं पालयति सहस्रादि धर्माय च ४९ नमस्सोमा
काय अर्धमासानां लिङ्गाय यत्नापकाय शान्तपूर्णाननात अन्तर्बहिरात्मने अन्तर्बहिर्यवत्सरात्मलवनाय एवम
हाभूतरूपत्वमुक्तं प्रमुष्मै स्वर्गाय भूरिवर्चसे एष वेत्रोऽनिलं तेन पुण्यलोकं याति इति श्रुतेः ५० सहस्राय

सर्वसत्त्वात्मदेहाय विशेषाय स्थवीयसे नमस्त्रैलोक्यपालाय सहओजोबलाय च ४९ अ
र्धलिङ्गाय मनसे नमोऽन्तर्बहिरात्मने नमः पुण्याय लोकाय अमुष्मै भूरिवर्चसे ५० अव
स्थाय निवृत्ताय पितृदेवाय कर्मणे नमोऽधर्मविपाकाय मृत्यवे दुःखदाय च ५१ नमस्ते
आशिषामीश मनवे कारणात्मने नमो धर्माय बृहते कृष्णायाकुण्ठमेधसे ५२ पुरुषाय
पुराणाय सांख्ययोगेश्वराय च शक्तित्रयसमेताय मीढुषेऽहंकृतात्मने ५३ चेतआकू
तिरूपाय नमो वाचो विभूतये ५३

निवृत्ताय च कर्मणो पितृदेवाय यथा कर्मणि पितृदेवशामि फलरूपाय च अधर्मफलरूपाय च मृत्यवे ५१
हे ईश आशिषां कारणात्मने सर्वकर्मफलदात्रे मनवे सर्वज्ञानयमज्ञात्मकाय इति वा विलासत्वेन प्रणाम
तिवृहते धर्माय परमात्मने कृष्णाय ५२ रुद्ररूपेण प्रणमति मीढुषे कृष्णाय महत्कारे तेन अहंकारः त
दात्मने सर्वकर्तृकरणाकर्मभूतशक्तित्रयसमेत तत्त्वेन प्रणमति चेति तेन आकूति क्रियाना।

रूपाय वाचो विविधाभूतसिद्धिर्यस्मान्नमो ५३

71

श्री
भाग
टी
४९

एवं नमस्कृत्य दर्शनं प्रार्थयते दर्शनमिति नवभिः भगवतः सत्कृतं दर्शनं देहीममत्वं विवरणं कृपया अस्मा
दिप्रदर्शयेत्यर्थः स्वानां भक्तानां प्रियतमं रूपं प्रदर्शयेति नवभिः श्लोकैरन्वयः सर्वेषामिन्द्रियाणां ये गुणाः
विषयास्तेषामञ्जनं व्यञ्जकं सर्वेन्द्रियगुणाञ्जनं यद्वा रूपं स्पर्शः सर्वेन्द्रियाणि स्वगुणे रञ्जयतीति वा ४४ ।
स्निग्धः प्रावृषि यो घनस्तद्वत् श्यामं सर्वेषां सौन्दर्याणां संग्रहो यस्मिन् तत् चारवः आयताः सन्तो बाहवो
यस्मिन् सुजातं रुचिरमाननं यस्मिन् पद्मकोशस्य मध्ये यानि पलाशानि तद्वद्दृशौ।

दर्शनं नो दिदृक्षूणां देहि भागवतार्चितं रूपं प्रियतमं स्वानां सर्वेन्द्रियगुणाञ्जनं ४४ स्निग्धप्रा-
वृड्घनश्यामं सर्वसौन्दर्यसंग्रहं चार्वायतचतुर्बाहु सुजातरुचिराननं ४५ पद्मकोशप-
लाशाक्षं सुन्दरभ्रु सुनासिकं सुद्विजं सुकपोलास्यं समकर्णविभूषणं ४६ प्रीतिप्रहसिता-
पाङ्गमलकैरूपशोभितं लसत्पङ्कजकिञ्जल्कदुकूलं मृष्टकुण्डलं ४७ स्फुरत्किरीटव-
लयहारनूपुरमेखलं शङ्खचक्रगदापद्ममालामण्युत्तमर्द्धिमत् ४८ सिंहस्कन्धत्विषो बि-
भ्रत्सौभगग्रीवकौस्तुभं श्रियानपायिन्या क्षिप्तनिकषाश्मोरसोल्लसत् ४९ पूररेचक-

त्विलोपः यस्मिन् ४७ स्फुरन्ति किरीटादीनि यस्मिन् उत्तमर्द्धिर्लक्ष्मीः यद्वा पद्मैः कृतमालासमृद्धिः शोभा यस्य
स्तितत् ४८ सिंहस्कन्धत्विषः प्रसृताः केसरा एव त्विषः नाडीः सर्वोन्नतस्त्विषो बिभ्रच्च सौभगग्रीवः
कौस्तुभो यस्मिन् बहुव्रीहिपुरुषस्य कन्धोन्नयोस्त्विषः कण्ठलग्नाद्यादिकेशीविभ्रदिति पृथग्विशेषः।
षणं सौभगयुक्ता ग्रीवा येन स कौस्तुभो यस्मिन् श्रिया हेतुभूतया अविरतः तिरस्कृतो निकषाश्मा स्वर्णो
रेखाकिनो निकषपाषाणो येन तेनाहशोभेन वक्षसा उल्लसच्छोभमाने ४९ पूररेचकयोरभ्यासो ज्ञाता तस्मा

कामपद्धिसंज्ञा भ्यावर्तगमी ग्रंथो ५

[illegible]

४९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यथा मत्स्यो तपा मपि कंपे यो विस्फुरयती तं इकूले वत्र स्वर्णा मयी मे वेलायस्मिन् यं छ्रीवुनं वेचन्द्रवनि वे
प्रनुत्रं तेजानुनी चे समेस्वाफ भिरैते: शोभनं दर्शनं पुरुषसमा स्वार याक्षादयो यस्मिन्न्निव्रजानुनी या।
स्मिन् नृशोभनं दर्शनं यस्ये तिपदस्त्रेयवा ५१ यदा नियस्मे तिवृ शाघेन वपद्वाये वं भूतेन पद्दे पलक्षितेन
पपह्रेशुभ लोचनदर्शनं येस्यर्थः श्रादियमयं तस्य पलाशातद्दरे विविर्धेस्य तेन नवदो भ्रमिं तभवेस्य मस्रेम
तानेविधस्मता स्तीयनृपपदपदेशायणे प्रदर्शायेत्यर्थः प्रपास्तं पल्ल्वा दादीनां साधयेन नवतं हेतुत्वेप ५८

यथा मत्स्यो तपाः प्रियो विस्फुरङ्कूलस्वर्णामेखले समचार्वर्ङ्घ्रिजं बेक्षिनिम्नजानुसदर्शने ५१
यदाह्लादमयपलाशशोभिनिधानवलीयुभिर्नौलम्बवेविधुनता प्रदर्शयस्तीयमपास्तुसाधुयो
यदंगुरोमावशीकृतस्तमेमाम्बुजो ५२ एतद्रूपमनूपे यमात्मतुर्डिमभीप्सिता यद्वक्ति योगोभयद:
स्त्रधर्ममनुतिष्ठता ५३ भवान्मन्त्रिमतालम्पोद्ढलेभ: सर्वदेहिनां स्वाधोमस्याप्यभिम
नपकांतेनात्मविद्युतिः ५४ तेडराताथमभ्यामृतमनामपिङ्गतपया एकांतभक्त्याकोवारुद्रे
स्यारमूलविनावद्भि: ५५ यत्र निविष्टमस्ताकृतानोनाभिमन्यते विस्पष्टविधमयमीयेषो

तस्मैमेवेनमोतुभ्यामस्तान्यासायोपदर्शकोगुरुः ५१ अतिदुर्लभमिदमपाश्यितामितिस्तोत्रेवा
ह एतद्रूपमनूपेयथानाहमेवनतप्रसन्नेनः श्राध्यमित्यर्थः ५२ नहिकिंकेनापिप्राप्यतेनयाह
भवानितिदुर्लभतमेवाह स्वर्गोराज्यंयस्यतस्याप्यभिमतः स्पृहणीयःकिंचएकांतेनयथाम
विततस्याप्यपतिर्गम्यः ५३ अतःभवयाति्वणानकिंचिद्ध्काद्भीप्याह नेत्वामेकांतभक्त्यायाव
यवहिः स्वर्गादिस्पृहांतत्रदेहतः ५५ यत्रपादमूलेशरणंप्रविष्टकृतानेः कालोमलोयमाय

यंविस्फुरितमुवा ५८

वपयइ विनाभिमानं करोति किं ऊर्ध्वं नूवीर्यप्रभावा वोर्यमुत्पदः तान्भ्यां विस्फरितपाधुवा विम्बविधं
सपत्रपि ५५

श्री
भा॰
टी॰
72
22

तस्याःस्मृतेप्रविष्टस्यकृतांतभयाभावःकियानयंलाभःतदेवायतद्भक्तसंगपूर्वकलघुत्वार्थं
प्रतिक्षिप्रमिनवीननीमुक्तःसूतत्वणाद्वेनेतिभगवत्तत्तवसंगस्यत्वणाइवापिनस्वर्गतलुयेसमनयागा
पामिनचापुस्मपुनर्भवंमोक्षमपिनामाशिष्याशुन्याघाःकिमुत ५२ प्रथग्रहतोहनोःअनयाव
नहराणांमोयमृतस्यवकोनिर्यघाःदीर्घयाणातयोःक्रमेणतवेदिःस्नानाभ्यंविधृतःपापक्षेत्र
मतपवभूतस्यत्रकोशःकृपाह्नसततचराणामाहिरहितविम्नशीलचालमादिवियतेयघातेघासगपा

ॐ हृणाद्वेनापितलुयेनस्वर्गनापुनर्भवं भगवत्संगिसंगस्यमर्त्यानांकिमुताशिषः ५२ प्र
यानेवाद्येकृतवकोनितीर्थपादंतवेदिःस्नानविधृतपापनाभूतेषुक्रोशासुसत्वशी
लितोमानस्यामोनपृहृपक्षनस्तव ५८ नयस्यचित्तंवहिरर्थविभ्रमंतमोगुहायांचविशु
द्धमाविशत् यद्भक्तियोगानुगृहीतमंजसामुनिर्विचष्टेननुतत्रतेगतिं ५९ यत्रेदंव्यज्यते
विश्वंविश्वस्मिन्नवभातियत् तत्त्वंपरंब्रह्मपरंज्योतिराकाशमिवविस्तृतं ६० योमा
यमेदंपुरुकृत्यास्तृजद्विभर्तिभूयःक्षपयत्यविक्रियः यद्भेदबुद्धिःसदिवात्मदुःस्थयात

स्मात्कंस्यातपक्षेपनक्तदनुग्रहः ५८ ततस्तानेवचतद्भक्तिसेवादेवभवतीत्याह नयस्येति ये
षांसतांभक्तियोगेनानुगृहीतमप्यहंमस्यचित्तंवाह्यार्थविविभ्रमेनमविष्यतितमोरूपायांगुहा
यांचनाविशतत्स्वयंनष्टप्रतत्रतदांमुनिस्तवगतिंतत्त्वंपश्यति ५९ कीदृशातत्त्वमाह यत्रेति
६० जगतउपादानत्वेनतत्रैवतदिति निमित्तत्वेनापिदेवलक्षयन्नाह योमायायेदमिति यद्देवि
षंसदिवपरमात्मनिवाहस्तत्रकथंभूतयात्मयाभेदबुद्धिरसंघोभवतितयात्मानितत्विरस्याया

यद्यपि त्वमेवं निर्भेदं ब्रह्म तथापि प्राग्युक्तं साकारं त्वद्रूपं येऽर्चयन्ति त एव वेदागमतत्त्वज्ञास्तस्मादाह क्रिया
कलापैरिति योगिनः श्रद्धान्विताः यजन्ति तत एव कोविदा न त्वेतद्व्यतिरेकेण केवलज्ञाने प्रवृत्ताः तेषु ब्रह्माण्डमेकं यथा भू
तमिदं भूतेन्द्रियान्तःकरणैस्त्वत्तेजोंऽशरूपैरुपलक्षितं तेन निर्गुणं तद्रूपं नत २४ नन्वभिन्नमपि भेदं कुर्वतः सन्तो न को
विदा न हि तेभ्यो भेदः क्रियते न त्वयमज्ञानजन्यश्चेतनात्मको भेदः कुतस्तस्मादहं त्वमिति प्रधानमेकमेव सप्रमाणं
प्रमाणत्वाच्छक्तिरूपसत्त्वयोगाद्विभज्यते इत्याह त्वमेक आद्य इति त्वत्तः प्रादेः महानहङ्कारः खं च मरुदग्निर्वा
र्धराः उदकपृथ्वी च सुरर्षयः भूतगणाः एवमिदं जगद्यतो भवति तद्भिन्नं यतो भवति न द्विभिन्न

क्रियाकलापैरिदमेव योगिनः श्रद्धान्विताः साधु यजन्ति सिद्धये। भूतेन्द्रियान्तःकरणोपलक्षि
तं वेदे च तन्त्रे च त एव कोविदाः २५ त्वमेक आद्यः पुरुषः सुप्तशक्तिस्तया रजःसत्त्वतमो विभिद्य
ते महानहं खं मरुदग्निवार्धराः सुरर्षयो भूतगणा इदं यतः २६ सृष्टं स्वशक्त्येदमनुप्रवि
ष्टश्चतुर्विधं पुरमात्मांशकेन अथो विदुस्तं पुरुषं सन्तमन्तर्भुङ्क्ते हृषीकैर्मधु सारघं यः २७
स एष लोकानतिचण्डवेगो विकर्षसि त्वं खलु कालयानः भूतानि भूतैरनुमेयतत्त्वो घनावली

र्वायुरिवाविषह्यः २८ एतद्रूपमुपपादयति सृष्टमिति यदिदं सृष्टं स्वशक्त्या स्वेदजोद्भिज्जरूपेण चतुर्विधं स्वांशेनानुप्रवि
ष्टः अथो इति इतःपरं सन्तं पुरुषं विदुः सन्तमन्तर्यामिणं पुरुषं विदुः तदिदं किमित्यत आह सारघमेव
मधु सारघं विदुः तेषामाह सारघं मधु मधुमक्षिकाभिः सञ्चितं मधु विषयसुखं भविष्या
मृतः सन् यो भुङ्क्ते तं जीवं विदुः तथा च श्रुतिः द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीतीति निर्गुणेन च पुरुषावेशात्मानमीदि

श्री
भीष्म

त्रिकर्षणा प्रकारास्मादप्रमत्तस्मिन्निकृ संपद्यसे त्वमिदं कर्तव्यमितिविचिंतयोच्चै: प्रमत्ते तच्चेद्रत्नविषयेषुला
लसूयतिकामुकमापिविषयेप्रवृद्धलोभ प्रतक: तमभिपद्यसे प्राकसमि दयान्वलिलिहान: लिद्ध्याङ्ग
मांतो स्पृशान सर्पो मूषकमेव ८९ अत: कस्त्वपद्ग्लानमनुस्मृतिस्येत कथं भव: यस्तन्नावमानोनावध्यस्ते
नयमानेकेतनंनशरीरंयस्य स: यदस्माकं गुरुर्वेस्तावंतिसमंतिसर्वे यास्तोनृणांवाक्यविशोकया: श्री।

प्रमत्तस्य चैतितिकृत्यविंतयापवृद्धलोभं विषयेषुलालसं त्वमप्रमत्त: सन्दृत्त्वाभिपद्यसेदलेलि
लिहानोदिविवानुमतक: ८९ कस्त्वमद्याग्लविमस्तलिपदितोपृस्तवमानेकेवन: विशोकया
स्मद्रुत्व चेतिस्मयह्निनोपपत्तिमनवस्थतदेशा: ९० प्रधनमर्थप्रतोवलन्मपमात्मनिपश्चि
ते विष्णुरुद्रभयद्भुसमस्तेष्विद्धयायति: ९८ इदंजपतभद्रंवोविष्णुडानृपनंदना: सर्वधर्म
मवन्निहंत्वोप्रावात्मपिंमाथया: ९९ त्वमेवात्मानमात्मस्थसर्वभूतेषुवस्थितं पूजयध्वंगृ
णीतिस्य ध्यायतस्यामसत्कृडवि १० योगादेस्यप्रपासायथाव्यघतोमुनिसत्तमा: समाहितधिय
मेवेपदत्तदभ्युसमानाहता: ११ इदमादपुरास्माकं भगवान्विश्वसृक्कति: भृग्वादीनामात्मजा
नोसिसृक्षतां १२ तेवयंनोदिता: सर्वे प्रजासर्गेप्रजेश्वरा: अनेनध्वस्ततमस: सिसृक्षा
विविधा: प्रजा: १३ अथेदंनित्यदायुक्तो जपन्नवहित: पुमान् अचिरात्श्रेयमाप्नोतिवास

कथाविविधोपपत्तिं इति दृष्टव्यासेन मनवस्थचेतिस्म ९० उपसंहरति अथेति इदंभयेनध्वस्तंयतोनेक
नस्थितमयंयसंतानदृष्टीगतिरसि ९८ योगादेशमामेतत्त्वोत्रमुपासायपाठत: प्राप्यस्तसाध्या
रयतमभ्यासेनजपत १० विश्वसृजांपतिर्व्रता ११ सिसृक्षा: सृष्टवंत: १२ युक्तएकाग्रचित्त: १४

73-A

योधीयानो भवति ७९ प्रसादचरणस्पृष्टाद्धरेः प्रसत्वतत्र स्थिरः सन्महीतत्स्तोत्रं तेन गीतानुपकप
वदनलभः प्रियश्रायुष्यस्तस्मात् ७७ कल्ये इषसि ७८ तपश्चरततपसौ तेईप्सितं प्राप्स्यथेत्यर्थः ७९
इति श्रीभावार्थदीपिकायां चतुर्थे चतुर्विंशः २४ प्रचेतस्सुतपस्यत्सु तस्मिन्ने नारदोऽब्रवीत् प्राचीनवर्हिषे धर्मा
न्मध्यात्मविद्यया द्वयं च भिः पुरंजनकथाव्याजात्सर्वविशोधनं नारदः प्राहमेनो बुद्धिमत्तो न विविधमाहस
यश्चेदं प्रातरुत्थाय प्राञ्जलिः श्रद्धयान्वितः शृणुयाच्छ्रावयेन्मर्त्यो मुच्यते कर्मबन्धनैः ७९ विंदते
योगमभ्यासात् सिद्धिं क्रमसत्तरः महीतनगीतात्तस्यैतानन्तराश्रमे भवसामेकवत्सलभ्रातृ ॥७७॥ इदं यः क
महस्वाय प्राञ्जलिः श्रद्धयान्वितः शृणुयाच्छ्रावयेन्मर्त्यो मुच्यते कर्मबन्धनैः ॥७८॥ गीतं मयेदं
नरदेवनन्दनाः परस्य पुंसः परमात्मनः स्तवं जपन्त एकाग्रधियस्तपो महच्चरध्वमन्ते तत
आप्स्यथेप्सितं ७९ ॥इति श्रीभागवते चतुर्थस्कन्धे रुद्रगीतं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥२४॥ मैत्रेय उवाच ॥
इति संदिश्य भगवान्बार्हिषदैरभिपूजितः पश्यतां राजपुत्राणां तत्रैवान्तर्दधे हरः ॥१॥ रुद्रगी
तं भगवतः स्तोत्रं सर्वे प्रचेतसः जपन्तस्ते तपस्तेपुर्वर्षाणामयुतं जले २ प्राचीनबर्हिषं क्षत्तः क
र्मस्वासक्तमानसं नारदोऽध्यात्मतत्त्वज्ञः कृपालुः प्रत्यबोधयत् ३ ॥राजोवाच॥ न जानामि महा
भाग परं कर्मापविद्धधीः ब्रूहि मे विमलं ज्ञानं येन मुच्येय कर्मभिः ४ गृहेषु कूटधर्मेषु पुत्र

मुनिं प्रचेतसः स्वतपस्तीव्रं तप्यमानेषु नारदः पुरंजनकथाकूटं प्राह प्राचीनबर्हिषे १ प्रचेतः सत्तपः
वदत्सु नारदः प्राचीनबर्हिषं बोधितवान् अतः प्रचेतसोऽकथा समस्ता मध्ये वर्तितपितृवृत्तमाह प्राचीना
बर्हिषमिति ३ श्रेयः फलं स्वरूपमेकमाश्रित्य कर्मणि तिष्ठत भयं येन प्राप्यते स्विवासके ४ परं श्रेयः स्वमो॥

१ श्रेयस्त्वं कतम द्राजन्कर्मणात्मन ईहसे दुःखहानिः सुखावाप्तिः श्रेयस्तन्नेह चेष्यते ५८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भाग
टी
७४

कर्मफलेषु वैराग्यमुत्पाद्य पश्चाद्विद्यामुपदेष्टुं योगानुभावेन यज्ञपशून्प्रदर्शयन्नाह भो भो इति
संज्ञापितान्मारितान् ७ ये ते त्वा संपरेतं मृतं संप्रतीक्षन्ते वैशसं तव क्रौर्यं स्मरन्तः तेन मन्यवः क्रु
द्धा लोहमयैः शृंगैः किं दंति छेत्स्यन्ते ८ अत्र अस्मिन्नर्थे कर्तेतिहासमितिहासं कथयिष्यामि
९ तत्र जीवस्य विषयासक्त्या संसारः स च गुरुप्रसादान्निवर्तत इति वक्तुं विपर्ययं पुरंजनस्याख्याना
देवर्षिर्न स राज्ञा तानवृत्तान्तमिवाह आसीदिति पुरंजनादीनां रूपमेवेतः पंचमेऽध्याये व्याख्यास्यति न

श्रीनारद उवाच॥ भो भोः प्रजापते राजन्पशून्पश्य त्वयाध्वरे संज्ञापिताञ्जीवसंघान्निर्घृणेन स
हस्रशः ७ एते त्वां संप्रतीक्षन्ते स्मरन्तो वैशसं तव संपरेतमयःकूटैश्छिन्दन्त्युत्थितमन्यवः
८ अत्र ते कथयिष्येऽमुमितिहासं पुरातनं पुरंजनस्य चरितं निबोध गदतो मम ९ आसीत्पु
रंजनो नाम राजा राजन्बृहच्छ्रवाः तस्याविज्ञातनामासीत्सखाविज्ञातचेष्टितः १० सोऽन्वेष
माणः शरणं बभ्राम पृथिवीं प्रभुः नानुरूपं यदाविन्ददभूत्स विमना इव ११ न साधु मेने ताः
सर्वा भूतले यावतीः पुरः कामान्कामयमानोऽसौ तस्य तस्योपपत्तये १२

प्राचीनबर्हिर्गृहस्थाश्रमेषु भोगेषु किंचित्किंचिद्व्याख्यास्यामः तत्र स्वकर्मभिः पुरं जनयतीति तथा
पुरंजनो जीवः न विज्ञातं चेष्टितं यस्य सः सखा ईश्वरः तस्य सखायं ह्यविज्ञातं चेष्टितं जीवप्रेरणादिलक्षणं
यस्य जीवपारतंत्र्यस्यानुभवसिद्धत्वात् १० शरणं भोगायतनं देहं ११ यावत्यः पुरः नानास्ताः तत्पुर
तस्य कामोपपत्तये ताः साधु न मेने गर्वादिदेहानामैहिकपारलौकिकभोगभोग्यत्वाभावात्तत्र
च प्रवृत्तिः तावद्भोगानामनेकत्वात्तावत्त्रैवतत्रैवैनो यमन्तमितितावद्भोगस्य मनयन्तावत्त्रैवतत्रैवैनो यमस्य

पुरं
७२

74-A

हिमवतो दक्षिणेषु सानुषु कर्मदेशे भारतवर्षे पुंस्पनुष्य शाशीरं रक्षिता निरङ्कुशानि सर्वाणि लतावनानि प
रम्यं गृहं गुणादिदोषरहितमिमयथाः १३ तासु नववर्णायति विभिः अत्र किं विस्मादृश्यमवलम्ब्य कथाशेषं दृश्याय
प्रकृत्यादीनि वर्णयंति परिविवेति निपुणं समाधुं प्रशस्तानिः तमादः शशीराववयवाः शाकादिद्रुमावृतेनेनिन्
यं तेन लतादिद्रुमैः शिरवरेषु लताः येगृह्यन्ते सऊलामिति पाश्राद्दिवृक्षागृहाः स्वगानिचराजः
सादि सभाव इः विवर्तिनः १४ नीलादिभिः लक्ष्माद्रुमस्थलीयस्याग्रकृणामीणिमाणाकां स्थलीहृद्य
नाद्यो नीलादिभावो न नृपंतेन तद्विषयवासना वा भोगवती नागाना पुरीमिव १५ सभासमाज स्यानेव

सपकरादिहिमवतो दक्षिणे प्रथमे सानुषु ददर्श नवभिर्द्रुमैः पुरं लक्ष्मितलक्षितं १६ शाका
थेयवृनाह्नालपरिविवदलनभसोः स्वर्णाद्यापासेदृशैः सऊलां सर्वतो गृहैः १७ नीलस्फ
टिकवैदूर्ययसुरका मरकतालकाणाः लक्ष्मद्रुमस्थलीदीप्तां प्रियाभोगवतीमिव १५ सभाचव
रचाभिराक्रीडायतनापणैः चैत्यध्वजपताकाभिर्युक्तां विद्रुमवेदिभिः १९ पुर्यास्तु वाह्या
पवनेद्रिमलनाकुले नदद्विहगालिकुलाकोलाहलनलाशये २० हिमनिऊर विश्वका कुसु
माकर वायुना चलत्प्रवालविटपनलिनीतरसमपदि २१ नानाबएपमृगव्रातेरनावाधमुनिव्रतेः
तरंचतपधनः रध्याप्रासादमार्गैः आक्रीडायतने यृताद्रिस्थानप्रापनेर्द्दृढैः चैत्यं जनानां विश्रामस्थानं प्र
सापताकाः ताभिर्युक्तां प्रउवदविषयनष्टं भुद्रियोगेनवीजस्य देहस्य स्पर्शति विवदत्या विषयवर्गं
वाह्योपवनत्वेन निरूपयतितन्द्रिशोषाम्रकं वेदनादीन् विद्रुमलतादिभावो न शोषः कथालेकारः १९
२० हिमनिऊराणां विश्वका नि द्रवः नद्दतानां ऊसमाकरवसंतवधनावायुना चलंतः प्रवालविटपाः यासा

ते वैष्णवान्सरसीतांत रेषु स्तंयपत्नपुद्धिस्मिन् १८ अत्रावायेनकृतवाय
स्थितपनिर्विहेतरद्धिसेः अत्रनानागद्भुतमस्वतीया १९

75

श्री भाग ४ ७५

न्नवतपमूरोम्णां सविवेकवन्तौ बुद्धिं हृदयं दर्शयति दृष्ट्वा यमुनातामितितिलधोः संबंधमद्भुतं निरूपयं दर्शयति तामसुवार्ता
गृतिसार्थं सूतेभिः दशभिरिन्द्रियैः एकैकस्य शतानि नायका येषां तैः अथवा दिशानेयास्तास्ता
एकैः पतिभिः सदृशा इति दशेन्द्रियाणि च पंचशीर्षाहिना पंचवृत्तिना प्राणेन यथा स्वप्नेनाः दिवा शालि
नापतौ द्वारेणाल कं न शुक्रा स पद्मभं भर्तारं २१ गाधत्तानादिभिः बुद्ध्यवयवैः स्वनाम्नतादिरूपत्वेन समभाव
यन्नायैचैतोकर्णौ ताभ्यां कुंडलशोभां दधती २२ प्रज्ञमयादिस्थमनः इति यत्कृष्टेन देवत्वेन सादिष्वत्या

यदृच्छयागतां तत्र ददर्श प्रमदोत्तमां भृत्यैर्दशभिरायांतीमेकैकशतनायकैः २० पंचशीर्षाहि
ना गुप्तां प्रतीहारेण सर्वतः अन्वेषमाणामृषभमप्रौढां कामरूपिणीं २१ सुनासां सुदतीं बा
लां सुकपोलां वराननां समविन्यस्तकर्णाभ्यां बिभ्रतीं कुंडलश्रियं २२ पिशंगनीवीं सुश्रोणीं
श्यामां कनकमेखलां पद्भ्यां क्वणद्भ्यां चलंतीं नूपुरैर्देवतामिव २३ स्तनौ व्यंजितकैशोरौ सम
वृत्तौ निरंतरौ वस्त्रांतेन निगूहंतीं व्रीडया गजगामिनीं २४ तामाह ललितं वीरः सव्रीडस्मि
तशोभनां स्निग्धेनापांगपुंखेन स्पृष्टः प्रेमोद्भ्रमद्भ्रुवा २५ कात्वं कंजपलाशाक्षि कस्यासीह कुतः
सति इमामुप पुरीं भीरु किं चिकीर्षसि शंस मे २६ क एतेनुपथा ये त एकादश महाभटाः एता

सा वेगात् स्वपादाभ्यां नूपुरैः क्वणत्पद्भ्यां पादाभ्यां नूपुरैरिति पादांगुलीयकानामप्युपलक्षणं ह्रद्वच
ते २३ व्यंजितं कैशोरं याभ्यां वनेष्वक्रमो याभ्यां समौ च वृत्तौ च २४ तामाहेति ललितोः संवादोक्तेः संबंधदात्वाय
अपांगपुंखेन मूलभागेन यस्य कटाक्षस्य बाणस्थानीयस्य तेन स्पृष्टो विद्धः प्रेमणा उद्भ्रमंती भ्रूः धनुःस्थानीया
यस्मिन् २५ कुतः स्थानादिहागतासि इह समीपस्थाः भटाः ललनाः किं करतुमिच्छसि सौम्याः नव
ये उपपथ्याय प्रवर्तिपते केय एकादश महाभटाः ऐते ललनाः नवदशमायाः एवं दशात्मतेषु इन्द्रियमनसः पथगु

७२

75-A

नेस्त्रीः किंपतिर्धर्मविवृनवती ग्रयवाभवानीपतिर्शावविविन्वमै किंवाकलस्वती ज्ञलाणां किंवमापतिर्वि।
स्मुनिविवस्यनासतीकथभूतपतिन्वदेविकामैने वतक्रूनायात्वदेविकामनेयेवसामू: समस्तका।
मायेनते २२ दूक्रमाक ग्रासामग्वेनममनमापिनभवविपनाभुविस्एकूनहिस्वताभुवंसशानिवीरवेला
मध्यानन्तस्मक्रमोकथंनवयासदालेकरोमीतिविचेन्नवाक प्रदग्रकर्मणापदभ्रमनलकमेन्वमायायेयस्य।
तेनस्ववेकर्मतेनलंसगासकाले माभवामीत्यर्थः परंवेकुंदे २४ युयसमदपापेनूविशिवेनुविविष्टतमि
लिंगमनोयस्यनेमनो भवोबाधते ग्रयतस्मादेनगृहाणासग्रीग्रयुज्ञावेनूयमाणास्मितनेनविभ्रमनीयाभु:नेः
नेस्त्री: भवासस्यवाग्रमापतिविविवतीकिंपुनर्विदृहावने नदेविकामासमस्तकाममके
युकायाः पतितः कथयान् २८ नासांवपोस्मितमायविस्एकूपुरीमिमावीरवेरणमाक यदे।
स्यलकर्ते मदभूकमेणालोकपरधीविवयत्तपुमा २४ येदेशवनेपावाविविवीरिंदिवसग्रीअना।
तस्मितविभ्रमदूवाः नयोपसहोभयावात्मनोभवः प्रवाधतेथानृगृह्णाणाषाभने २८ नवान
नेस्तभूसनावलोवनेव्यालक्विनीलालकवेदसभूने ३ त्रीयमदर्शीयवल्यावाचकपहुंयाना
मिभूलकविस्मिने २८ नारद उ॰ समयपुरंमेननारीयावमाननमथीरवने ग्रमनेहतनवीस्कस
विवोरमोहिता ३० नविदामवयमस्यकूनारपुरुषर्षभ ग्रात्मनस्सपरस्यापिगोत्रनामचय।
त्कृते ३१ ग्रहायासनमात्मानेविदामनततः परे येनेयंनिर्मितावीरपुरीशरणमात्मनः ३४
यारपवहः श्रेतिनः ३१ यतोपुर्यासंभवलिनभवतीनरानननपश्नीयमदर्शायश्णाअनूभुवोयस्मिनसनावेयोभ
नेवनीनिकोलोवनेयस्मिनूव्यालेविनादीहीयेनोलाग्रलकास्नेयांनूदेनसंवृतेवलानिवावकानुवा।
स्यानेयस्मिन ३१ देवीरसापिनेहष्पामोदितासतीतस्मादह यद्य्एककस्यामीत्यनेनकस्यपुत्रेवोत्रजेति

76

श्री
भाग
स्कं
७६

पार्थं त्वा नाश्वमेधाद्यैरि यद्वा हित्वा ततोऽसि पतन् द्विष्यां तावत भद्रं ग्राम्यातन्तुं दिवमार्दा नेउ उवद्विष्यामिसंपादधि
ष्यामि त्वं बुध्मिः कान्तावितिभिस्स ३८ समासंवत्स्यगान्न मजुष्यदेह प्रवेशातशांतमित्युक्ते ३७ प्रवृत्तिस्त्वभा
वत्वात्स्विवृत्तिर्निदा एवं कन्तस्य गमापि नि नृपेतितयं च भिः हन्तो मंकेरमयेप्रवतिं तैनृप्ति कं मको ब्रिदप्यतिविभि
इत्युक्तस्माधितं संपश्चायो मृत्युस्त्त दन्नभिमुखेपलोक वितामुत्य प्रमयत्तनविद्व इदेकतेष्यामि मिलो
कं चिंता पूर्वं पमुत्तत्स ३८ प्रवृत्त्याद्देस्यप्रजानेदः प्रवृत्तस्वप्रमृतमोदः केवल्लिनोयनयः ३९ इहा
हि द्विष्यागतो सिभंइते ग्राम्यात्कामान भीप्सते उद्दद्विष्यामितां हेतुहान्त्व वंधुमिवविंदम ३९ उमां
त्वमभिनिषृत्त्यपुरीनृवमुत्तीविभो मयोपनीतां गृह्णानः कामभोगान्नृषभनेसमाः ४० कत्वन्त्वदा
पेरमपुरत्ववतिस्तम कोविदं प्रमेयपराय्याभिमुखेव प्रमयत्तनविदंप पु ३८ धर्मो ह्यत्रार्थकामौ च
प्रजानंदो मृतयशः लोकाविशोकाविरजा याग्यकेवलिनो विदुः ३९ पितृदेवर्षि मर्त्यानां भू
तानामात्मनश्च प्रभुः क्षेमं वृत्तिनिमित्तं भवितस्मिनमुद्दास्यमं ४० कोनामवीविलिप्यान वदस्मा
यदृशीन नृपतिशेषमाद्दशीलाद्दशस्वयं ४१ कस्यामनस्त मुविभो गिमायायाः स्त्रियो
नमसेतु त्वयामेद्दाभ्रन्त योनाश्चवर्गा यमिलन नृणाद्वत्स्मिनवलोकलन्वमयोद्दितं ४२ नाम
दः इतितोरपलीनत्र मसमुद्यसमद्वप्रियः नापविश्वपुरीवान्नम्प्रद्दातेशांत समाः ४३ उपनी
यम इति यत्नपनत्रदोमाद्दं प्रारता मा प्रवदति ४४ भोमिभोगावोः सर्वः देहाकारवेसत्त्व भूनपोषणस
ततपवकस्याः स्त्रियः मनु भ्यानतनकस्या प्रपियो भवान् प्रायवर्गाः दीनस्तमसनेवाप्रथिमल श्रमर्येयथा
द्दितेसर्वं त्रचरतिकनापाद्दितं तृष्णायाडतः प्रतिशाथिनोयः स्मिन्नपूर्वकोवलोकस्तेन ४५ समयसु
दोषेस्याः संवत्सवान् ४६ नेत्रजाग्रद्दवस्यां मंदोयतेनाद्द उपमीयमानश्चति स्वप्नमावस्यामाद्द ह्रदिनी

७६

76-P

शयां नीनवद्वारवपूर्हशीलनपूर्वकं नागुदवस्यां प्रपंचयतिसमेतिवायावदण्यायसमास्मितस्याः पुरस्वपुरिक्तना
द्वाराः सप्तपूर्वनरनिपादेसंवृताः नेत्रे नासिके श्रोत्रे मुखे चेति सप्त प्रथो द्वे द्वारे गुदलिंगे यः कश्चनेतिमात
त्मनः समस्कोवित्तानादनियतत्वाच्च ५५ तासु सप्तसु पंचद्वाराः पौरस्त्याः पूर्वदिग्भवाः ५६ खद्योतावद
त्यप्रकाशाख्यामनेत्रे रूपा प्रालिः एकत्र सृतावयस्याः सा बहुप्रकाशा दक्षिणा नेत्रलक्षणा तस्मादक्षिण
यादं प्रात्मनावीथेवतस्तिष्ठतेः सात्र भवात्त्वतत्र प्रकाशाधिक्यं पकत्रेसत्वगुणं विभ्राजितरूपग्रुमत्सखेवः
तः सहितः ५७ नलिनी नालिनी वामदक्षिणा नासिके प्रज्ञा अपि सक्ता भो
दाद्येवकार्यमनाधिक्यं पूर्वतनेवं अवधूतः सा पिष्टिलो घ्राणः सौरभगंध ५८ मुख्या प्रथमा प्रास्यमा
सप्ताष्ट विक्लवाद्वारः पुरस्तस्यास्त्वेद्रपथः प्रथविषयग्रामेथतसंपायः कश्चनेप्सः ५८ पंचे
द्वारस्तु पौरस्त्याः दक्षिणकातयालेना पश्चिमे द्वे प्रमूषातेना मानिरूपवाणि ये ५९ खद्योता
विभूतो चपारहावेकत्रनिर्मिते विभ्रानिवेजनपदे याति तन्मया युमत्सखः ५० नलिनीना
लिनी च पाम्हा नवेकत्र निर्मिते अवधूतस्तत्त्वाभ्यां विषयं याति सौरभ ५८ मुख्यानामपुरा
स्ताद्वास्या पापनवहुदसौ विषयौयातिपुरस्सा युत्रसत्त्वे विपणान्वितः ५९ दक्षिणानेतिवतनो
पतो भावतोनवहुदत्रमितमत्रं वक्षोदनशस्तुतिः यराव वादनान रसनेत्स नेष्टि यवि पणावाकिसिंद्विंधता
भ्यामनिनः ६० दक्षिणेनेति चनतस्तीयाकिं तदक्षिणस्यां दिशि तामिश्रयोऽङ्गिती सस्नप्रतिपाद्य यस्ते
तः पवमञ्जरणाति प्रसमर्थः पंचानां विषयाणां प्रथमेनोन वृणाताना प्रकाशमायालमिद्दृश्तिगंचालशा
स्वप्रावणकाले बलाधिक्याद्दक्षिणकर्णः प्रथमं प्रवर्तते शास्त्रे च प्रथमश्रोतव्यं कर्मकाण्डमितिपात
सामेनवहुतिसनककर्मकाण्डस्य दक्षिणाकर्णे न श्रवणामिच्छते ततस्तदर्थं मनसा पश्यति भिदाहृतः पि

प्रस्तावानिरिंद्रियाणामासते यांमिव मार्गश्रीशिश्नद्वाः ग्रामकं ग्राम्यसुखं तानां कं सावंदेन्मेवाघ्रयं दुर्मदेन गुह्य
निषेन ५२ निरृतिर्नाम गुदः वृत्तद्वारं त्वात वैशसं मलविसर्गं लुब्धकेन पायुनाते नोत्क्रांत स्पुद्भिः लम्रा
मेलं त्रुकसामर्थ्यमीशांमध्ये निर्वाक्पादः पेशस्कृत हस्तः तात्र भावयोश्छिद्राभावात् स्वतोत्ताभ

देवहूर्नाम पुर्या द्वा उदीच्यां पुरंजनः राष्ट्रमुत्तरपंचालं याति श्रुतधरान्वितः ५१ आसुरीनाम पश्चाद्वास्तया याति पुरंजनः ग्रामकंनाम विषयं दुर्मदेन समन्वितः ५२ निरृतिर्नाम पश्चाद्वास्तया याति पुरंजनः वैशसंनाम विषयं लुब्धकेन समन्वितः ५३ अंधावमीषां पौराणां निर्वाक्पेशस्कृतावुभौ अक्षण्वतामधिपतिस्ताभ्यां याति करोति च ५४ सयर्ह्यंतःपुरगतो विषूचीनसमन्वितः मोहं प्रसादं हर्षं वा याति जायात्मजोद्भवं ५५ एवं कर्मसु संसक्तः कामात्मा वंचितोऽबुधः महिषी यद्यदीहेत तत्तदेवान्ववर्तत ५६ क्वचित्पिबंत्यां पिबति मदिरां मदविह्वलः

जक्षत्यां ६

अश्नंत्यां क्वचिदश्नाति जक्षत्यां सह जक्षिति ५७ क्वचिद्गायति गायंत्यां रुदत्यां रुदति क्वचित् क्वचिद्धसंत्यां हसति जल्पंत्यामनु जल्पति ५८ क्वचिद्धावति धावंत्यां तिष्ठंत्यामनु तिष्ठति अनुशेते शयानायामन्वास्ते क्वचिदासती ५९ क्वचिच्छृणोति शृण्वंत्यां पश्यंत्यामनु पश्यति क्वचिज्जिघ्रति

स्पृशंत्यां १

जिघ्रंत्यां स्पृशंत्यां स्पृशति क्वचित् ६० क्वचिच्च शोचतीं जायामनु शोचति दीनवत् अनु हृष्यति हृ

क्रियाग्राहकत्वभावाश्च अक्षण्वतां नेत्रेंद्रियावतां देहानामधिपतिः पुरः पुरंजनः तयोरिंद्रियस्यानुक्तिः स
वैस्वतंमीवित्वात् ५४ अंतःपुरे हृदये गतः विषूचीनं सर्वतोमुखं मनः सत्वरजः कार्याणि जायांबुद्धिः
आत्मजा इंद्रियवृत्तीः तामात्मजोद्भवं ५५ ईहेत ईहत तत्तदन्ववर्तत चकार ५६ तदेवाह क्वचिदिति जा

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

77-A

सर्वोपि संगात्सादिल्लवणा प्रकृतिः स्वभावो वृत्तिर्वा यस्य सर्वं या प्रकृत्यावेदितः तिवानेककृत यति कृत्तवे का।
यमनपरिच्छित्तात ९९ इति श्रीभागवते चतुर्थे पंचविंशः २५ बर्हिषोमृगयाव्याजात्स्व मनोगतं वर्णोक्तिर्नैः स
दुर्दिस्मादिगवेषणा स्वामि सन्मूर्तिः सा प्रपंचतैतमेव मात्मानं उपाधिकृतास स्वभावस्याना गृह दवस्यावोक्ता इदानीं
स्वभावस्यानाम्नाह सप्तपक्षतिदशाभिः मन्निनिवासोऽथन्तः कर्तुं लभोक्तृत्वा यभिनिवेशो यस्य सरथमा दृश्य
पार्वप्रस्य नवनमामाप्तिरिति ततो पेनान यः इष्यते तस्मादेवं विधृत स्वभदेहेनाग्रदेहस्य शातसेवं तस्योप भा।
तपपुर नेनाकृताना तृप नवसानेदिक्षणाप वानसमामद्वारं यस्य श्रोत्रगति हृद्भिन्नमते देयदणी केष सहेष ।
लपपापे च कं यस्य पक्षे प्रधाने प्रदोषस्य च यो गुणा वेदा वो हिना यस्य पंच प्राणाविधुरा ते च धनानि यस्य

३ विपलत्वामहिषेवं सर्वप्रकृतिर्विवृतः नैकत्र उकरो मत्तः लोकमात्मकोऽज्ञमूनयोयथा ९० इति श्रीभागवते
४ श्रीभागवते चतुर्थे पुरंजनोपाख्याने पंचविंशः २५ नारदउवाच सएकदा महेष्वासो रथं पं
५ चाश्वमाशुगं द्वीषं द्विचक्रमेकाक्षं त्रिवेणुं पंचबंधुरं १ एकरश्म्येकदमनमेकनीडं द्विकूबरं पंचप्र
६ हरणं सप्तवरूथं पंचविक्रमं २ हैमोपस्करमारुह्य स्वर्णवर्मा क्षयेषुधिः एकादशचमूनाथः

१ एकं मनीषिभिः प्रगृहीतो यस्य एको बुद्धिर्दमनः स्मृतोस्मतो यस्य तं च तेन च एकं हृदयं नीडं यत्र निउपवेशा।
स्यानयस्मिन् द्वौ शोकमोहौ कूबरौ युगावंधनस्थानं यस्य पंच शब्दादयो विषया श्रह्व्यन्ते यस्मिन् तेया।
स्मिन् प्रस्यस्यास्याने भगविष्यानिवेदियार्थ प्रदेपदनिममधातवो वरूथा यस्य दार्थ च मो याव रणा निया।
सा पंच कर्मेंद्रियाणि विक्रमा गतिप्रकारा यस्य हेमोपस्करो भवरणे स्वर्णवर्मा कवचे रजो
गुणावृतः अक्षयेषुधिः इषुधिनिषंगः अनंतवासनाहंकरोपाधिः एकादशमनोद्रुपसमूनायः॥

३ ॥

श्री
भाव
टी
७८

ष्वातो गृहीता रघवो रामस्त्रेष्वाहिरूपाः कार्मुकं च भोगाय भिलिवे शात्रूपं येन मायां विविवेकवती बुद्धिं वि
हाय श्रुतदर्शनात्यागान्तर्दोनसापैद्धनः स्पृण्यवश्च इति मृगयाविषयानेषु व्यसनं भोगान्मसक्तिः तेन लालसास्य
हायस्य ४ वातोः राग्यादिभिः वनेषु भुंजनीयदेशेषु वनेचरान् भजनीयदेशविषयान्स्वहन्तुं यात्मसाहुत
वान् कथापदेन तस्य सूक्ष्म ५ ननु मृगरीनुंनिस्माधिपतिकिमिति निषिध्यते मृगयायाः कथापदेनाबद्धात्ता वि
हितेन वेस्या श्रुद्धात्मवतोपि नोक्तुविषयभोगा विहितत्पुवेस्याः श्रुक्यानुदृत्नार्थे विधिनियमैः अयं भावः नहि
मृगया विधीयते रागाप्राप्तत्वात् किंतु नियम्यते प्रवृत्तिः संकोच्यतेनेन नियममेव वाक्यद्वयं दर्शयति यद्यत्सम
चवाय भूयाद्यानत्त्व ममयात्तेषु कामुकः विद्वान् जायमतदृष्टं भृगव्यसनेन लालसः ४ आसपोष्ण
मातिथिमनेकात्मानं निवथ्रदः यावत्तन्निर्मिते वीणार्षवनेषु वनेगाचरान् ६ लोर्थ पुत्रप्रतिदृष्टसुग
जामेध्यायस्पृत्वते यावत्तदर्थमुत्तेलत्तुद्भः हृत्यादिति नियम्यते ७ यथा कर्म नियतं विहाकर्वीत
मानवः कर्मणातेनयान्हत्वात्वेन सन्निलिप्यते ७ अस्य यथा कर्म ऊर्ध्वाणामानाद्राढोनिबध्यते
गुणाप्रवाहात्पतितो न ह्यपत्नो ब्रजमथः ८ तत्रैव निर्भिन्नगात्राणां चित्रवाने वाल्लीमुखैः छिन्नवो
मर्पत्नुत्रोरायीसन्द्वस्मानतर्द्दितीर्थे पुष्पाहारादिष्वेव नतगापत्रतिदृष्टेषु प्रत्योतेषु वर्नानित्यप्राङ्गादिषु।
तेषामपि राजापवमेवथानेष्ववनपवृद्याव्रडपयोगमेवेति एवं जीवस्य विषयसेवानिबयाक्षुद्रपयोगनय
पापविभितिनियमृपवेसर्थः ९ अतोनावश्यपकृत्नुमित्याद्दक्षति एवं नियतेकर्मविद्वान्तेनेमुपलक्ष्यते
भेत्तान्येन वाकर्मणां वामनुपृष्टितेनयत्तानेभवतीतेनत्तानेनदेतनासोनुष्ठानानलिप्यते ७ अस्य यानिय
मालेचनेन पतः कराणाप्रयभावात्कृतामिमानमाहृत्य कर्मभिरुद्वध्यतेतनस्य गुणाप्रवाहात्पतति

लोकेष्वनुवृत्ति ८ आसंभिकंपचिसमाप्यतुल्ययामेवाववर्तयमितवेतितिज्ञावनाः
पतनपच्छेतिः विहृतोनापाः कहणात्मनानाकृपारदृत्नाहः स्यः ८ ॥
७८

७४-२१

ने

तेदेवं समाव स्याद् गिं नातद्दानींपुनरपि विवेकवत्स्या बुद्ध्यागममातास्य पुत्रा दिसंततनिंप्रयं वपिषानुकया
मौं दर्यांयतस्याः प्रणाय कुपिता पानुनयप्रस्तावसहितमाह ततद्दूसारभ्य यान्तदत्यायममन्युमिश्रा
देपिवान श्रारातः कृतस्नानमन्वेतन्नाहृहस्युयनसविवेशाद्याम्यामाश्रितः ११ गृहमेधिनीहाहि
कीर्तुद्दिश्य तस्यां वद्धां वर्तमानेन पश्यत ११ वेदिमत प्राचीनवर्हिः यतः ततस्तोः सम्मतीणां मेमिनी।

पायपात्त्ववभ्यान्मद्दिषान्नावपाककशालुकान् मेध्यान्स्नाश्च विविधान्निगिन्नत्र श्रमसमध्यगात् ।।
ततः तन्नूहूपरिश्रान्तो निवृत्तो गृहमेधिवान् कृतस्नानो विताहारः संविवेश गतक्लमः ११ मा
त्मानमहर्षेश्चक्रे धूपाल्लेपस्त्रगादिभिः माधुलकृतसर्वांगो मद्दिषीमादये मनः १२ तस्मी
हृष्टः स्त्रटमम्बकेदर्पाक्रूष्टमानसः नव्यावद्द्वास्त्वोद्देशुद्दितां गृहमेधिनी १३ अंतःपुर
स्त्रियाप्टष्ठद्दिमनाइववुद्दिवत प्रविवेः कुशलवाम्मः सम्मतीणां यथापुरा १४ ततयैत
द्दिवोचेने गृहेषु गृहसंपदः यदिनुस्याद्गृही मातापत्नीवापतिदेवता: १५ अंगेरयइवशा
तः कोनामात्मीनदीनवत कर्वतेसालसनामजंतेश्रमसनागाविव १६ यामाम्गुहरतेप्रज्ञोदी
पयंतीपदेपदे १७ तामश्चत्रुः नवनाद्युनन्नाबीमः तल्पियापायद्य वस्पति भूतलेनिरवस्ता
देशयानामपस्यशाङ्गुहन् १८ नावर्कुः पुरंजनः स्वमद्दिषीनिरीक्ष्याव पुलाभुवि ततसंगोन्सपि
तत्रान्नोवेल्कुःयपरमेयाया १९ सांतवनसनयामाचादृदयेनविदूयता प्रेयस्याः प्रेमसे

सद्दितानोयथापुरा अस्मादिप्रयकुवाक्यं १४ अंगेचकादिद्दीने १५ निरवस्तारेशासनगारद्दि
ते प्रबधूतानम कोदेह्यादतां ततस्ततोनाम्याथितेन्याकुलस्तानेयस्य १८ प्रेमसंरंभः प्रणायकोपस्त

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

79

श्री भाग द० ९ ह० २९

ऽनेनमारोपप्लालितां २० कृतमार्गश्रपाराधोयैः तेश्राम साकृता श्रस्मधीनोधसितिसमर्णा दार्थे
दाम्नकांवेतितेभृत्या मदनश्चापाः २१ यतः परमो नुग्रहो यस्य दर्णतोविषीदसो ते श्रुपारः बालशनिव
धृकृत्यापि दाम्नकत्तणा श्रम्यवेणः कोयीः २२ हेसुदेवं विदेम भुद्रेमनस्विनि सा तुषस्य कस्वामिनी श्रेन्तः
स्वानोमले प्रहूसी यकोटृशी श्रनुरागभावेण कीडया च यो विलेवः मधरता तेन विलसनहसितावा
दसिता स्लोकोयुस्मिन्नोस्ता श्रुलकृतापवालयः ते रूपस्कृतं भुवितेउच्चना सिकं वल्गुवाक्ये यस्मि
त्नत २३ हेवीरपत्नी वीरस्य मम भार्येयस्ते कृतापराधः तस्मिन्नेव ब्रालेणा कृतादमत्रयस्मिन्न सुरविपुर
मनुनिर्मथ शान के वी रानुनयकोविदः पस्यशीपाद युगले श्राह चोत्सं गलालिता पुरंजन
भ्रेने कृतमप्रपापालेभृत्याये शीयस्य श्रभे कृतागः स्वात्मसात्कृतापिशोलादशेन पुरंजने २१
परमोनुग्रहो दण्डो भृत्येषु प्रभुणार्पितः बालो भवेदतं नु विवधकृत्यमशेषा ः २२ सात्वं मुखं
सदतिसभृनु रागभार व्रीडाविलववल्गु सिंह सितावलोकं नीलालकालि भिरुपस्कृतमुन्नं
संनः स्वानांप्रदर्शय मनस्विनि वल्गुवाक्यं २३ तस्मिन्दधे म महेतव वीरपत्नि योन्यत्र भूसुरकु
लात्कृतकिल्बिषस्तं पश्येन वीतभयमुन्मुदितं त्रिलोक्यामन्यत्रवैमुररिपोरितरत्रदासात् २
वक्त्रंन ते वितिलकं मलिनं विहर्षं संरम्भभीममविमृष्टमपेतरागं पश्ये स्तनावपिशुचोपहतौ
सुजातौ बिम्बाधरं विगतकुङ्कुमपङ्करागं २५ तन्मे प्रसीद सुहृदः कृतकिल्बिषस्य स्वैरं
गतस्य मृगया व्यसनातुरस्य का देवरं वशगतं कुसुमास्त्रवेगविस्रस्तपौंस्नमुशन्ति न भर्तुरिच्छेत्
...

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तंत्वस्माकृतेकिल्बिषस्यपराधोयेनतस्यकिल्बिषस्यैवाह स्वैरंस्वातंत्र्येणगतस्यमृगयांगतस्यदेवो
देवनंक्रीडातुरायानिदृष्टाहौनिदेवरः कामः तेनकामवेगेनविस्रस्तंयतपौंस्नंपौरुषंधैर्यंयस्यतमुशतीका
मयमानाकृत्येककर्तव्येयाचमानार्थेकानभजेत २६ इतिश्रीभागवतेचतुर्थेषड्विंशः २६ सप्तविंशेविषाय
नृत्यासक्तौविस्मृतात्मनः कालकन्यायुपप्लवोगंधर्वैश्चजरासेनायुद्धेपुरेनरदेवंजीवस्यानुयायादिकथा
सोनूर्थंप्राप्नोतेप्राभिवमंत्रपत्नशक्तानुतानिविमिन्नानियाससारंपरंपरानिरूपयितमाह इत्थमितिप्रव
शनिपदंकथंचिदध्यात्मपदेविवादेनपितेशकामेवचनारदेनतज्जीवस्यस्त्रीपुरुषवासनादावेणा

तं त्वं प्रसीद सुहृदः कृतकिल्बिषस्य स्वैरं गतस्य मृगयाव्यसनातुरस्य का देवरं वशगतं कुसुमास्त्र-
वेगविस्रस्तपौंस्नमुशती न भजेत कृत्ये २६ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कंधे षड्विंशः
नारद उ॰ इत्थं पुरंजनं सध्र्यग्वशमानीय विभ्रमैः पुरंजनी महाराज रेमे रमयती पतिं १ स रा-
जा महिषीं राजन् सुस्नातां रुचिराननां कृतस्वस्त्ययनां तृप्तामभ्यनंददुपागतां २ तयोप-
गूढः परिरब्धकंधरो रहोनुमंत्रैरपकृष्टचेतनः न कालरंहो बुबुधे दुरत्ययं दिवानिशेति

विचित्रासंस्कृतिर्भवतीत्येतावदेवकथातात्पर्यंनिरूपितं कश्चित्पुमान्कश्चित्स्त्रीकश्चित्रोभयम
दधीः देवोमनुष्यस्त्रियंस्वाधायाकर्मगुणभवइतिवदनातन्नाहोपुंस्त्वनसंसृतिरध्यायत्रयेणा
क्ता तत्रस्त्रीकेनस्त्रीत्वेनसंसृतिप्रदर्शिपुंस्त्वेरप्रसादलक्षुत्तानेत्रमोदत्वस्त्वकेनचतस्तदेवयथापा
योगमेवव्याख्यास्यामः सध्यासम्यकविभ्रमैः विलासैः १ कृतस्वस्त्ययनंमंगलंकृतंयस्मिन्हतादि
भिः सुस्नाता २ उपगूढः परिरब्धः परिरब्धाकंधरानस्यायेनरहकातमंत्रमंत्रैः अपकृष्टगुस्यभा

घतोः अपकृष्टचेतनाविवेकोपसकालरंहः आयुर्व्ययंकर्मपरं स्वप्नदोषमनासमीयं चपस ३

80

श्री भाग टी ८०

मर्हाईतत्वोउत्ते एषाघ्याणां प्रा यान्नः महिष्याभुत्तउपचिः उपधानमुद्धीर्षकं यस्य प्रसिसर्पपादेशयेन
क्रियाविशेषणं तस्यमहिषीमेवपरं पुरुषार्थंमम्यतेननत्रात्रिनेरूपचालनतनतमसान्त्वानेनाभिभूतोयतः
२५ पुत्रानिद्विषापरिशालाशान्तकेभूः तद्वृत्ततरंउदिष्टनीः पुत्रसंख्याचवाहुः सप्तानेक्ति यादिति
सत्व्या तवेभ्योम्लनतेगार्हस्थ्यसौदर्यार्थविरातस्यप्राप्तप्रा पुरुषार्थमित्याद्यापिकथासौदर्यार्थमेव ६

महामना

शायान उत्तंहमृदोमहार्हतल्पेमहिषीभुनोपचिः तामेववीरोमनुतेपरंयतः तमोभूतोननिजंप
श्चयत ५ तस्यैवंमममाणा सकलामृकश्मलचेतसः दशाईद्मिवराजेन्द्र व्यतिक्रान्तंनवंवयः
६ तस्यामृजनयस्त्रज्ञामुरेजमापरजनः शतानिएकादशविवाडायुषार्थमथात्मजान ८ उ
दित्रद्दीनाम्नरशतंपितमातयशस्करीः पौलोमीदार्यगुणा पेताः पौरजन्यः प्रजापते ७ सपा
व्चाल्पयतिः पुत्रान्सिक्तेवेशाविवर्धनान दारैः सयोजयामासदुहितुः सदृशैर्वरैः ८ पुत्रा
णांचाभवसुत्राणकैकस्पशतंशतं पैर्वपौरंजनेनोवंशाः पंचालेषुसमेधितः ९ तेषुतद्रिक्थहार्ये
षुगृहकोशानुजीविषु निरूढेनममत्वेनविषयेष्वन्ववध्यत १० ईजेचक्रतुभिर्घोरेर्दीक्षितः
पशुमारके देवान्पितृन्भूतपतीन्नानाकामोयथाभवान् युक्तेष्वेवंप्रमत्तस्यकुटुंबासक्तचेतसः

प्राससादसवैकालोयोऽप्रियः प्रिययोषितां १२

पुरंजनकस्मोवाक्ष्मेधंजमः दृपप्रजापते ७ दारैः परिणामानंतनंविद्धिनाहितविंताभिः वेरूचितविषया
भोगः ८ पुत्राणांपुत्राकर्मोणिवचाल्लेषुशास्त्रादिविषयेषु ९ तेषुपुत्रादिषुतेषामपिपेरिक्थहारा
पुत्राल्लेषुच १० ७ पुत्रेषु ग्राम्यादिनेषुकर्मस्वनवहितस्यसवैकालः जरासमयः १२

80-A

चागृ्वेषः संवत्सरे गताव्वर्तमाने न्मेपलादितः गंधर्वादिवसाः १३ गंधर्व्वोपनेयस्त्वाहृपणीः तादृशप
मेषुमोदिवसेभिथुनीभूयस्थिताः सितासिता सितापुष्पकं कुसुमपद्मीपाः परिभ्रमतोन सर्वैः का
मैः सर्वानिर्मितां पुरीमपश्यंवेति १४ प्रजापतेः प्राणः समभिः प्रातैः विशाम्याचमत्र १६ स्वस्या
स्वयंसमर्थे नियातां १७ सपश्यमधुभुक्त्वेदंसत्वभोक्तास्वपार्षदैरिंद्रियैः मादितनोलोचित

चैदेवेनइति व्यातोगंधर्वाधिपतिर्नृप गंधर्वास्तस्य बलिनः षष्टसप्तशतत्रयं १३ गंधर्व
स्तादृशोरस्यसेषुगस्यसितासिताः परिवृत्त्याविलुंपति सर्वकामविनिर्मितां १४ तेवेए
वृगानुचरः पुरंजनपुरंयदा हर्तमारेभिरे तत्र प्रसपेधस्तनागराः १५ सप्तभिः शतैर्वे
विशाकेनशतैसमाः पुरंजनपुराध्यक्षोगंधर्वै[...]युयुधेबली १६ दीयमानेसमे
वैधेएकस्मिन्वहुभिर्युधि चिंतापरानगामातैः सराष्ट्रपुरबांधवः १७ सएवपुर्यांमधु
भुक्पांचालपुरपार्षदैः उपनीतंबलिंगृह्णन्स्त्रीजितोनाविदद्भयं १८ कालस्पदुहिता
काचित्रिलोकींवरमिच्छती पर्यटंतीनबर्हिष्मन्यमनंदतकश्चन १९ दौर्भाग्यनात्मनोलो
केविश्रुताडभीगेतिसा यातुष्टाराजऋषयेवृतादात्समंवेवरं २० कदाचिदटमानासाब्रह्म
लोकान्महींगतं ववेबृहद्व्रतमांनजानतीकाममोहिता २१ प्रत्याख्यातामयासातकोल
वान् १९ कालस्यदुहितानन्याभिख्यातांनयमनेकनवर्हिष्मन्देशावीनवर्हिः १९ घृतव्रेयथानिघ
श्रायतन्नबुनासानिवरमत्तानयाति: त्रक्षशापाणानभषाप्युश्रानुवाचरुमाशृत्पीवेनितोत्यषा।
:वतभानेनगृहः पुरुस्तुजगृहनेनोयपातिस्मैवारापदटाविनिजरेवाटादिस्येक्षे २० २१ प्रमा।

स्यात्तवति मिति मपिसंरम्य कोऽयं हस्तेन कस्यास्तमर्द्दमिति पापृत्तम १३

81

श्री
भा व
प र्व
८१

पार्थके ध्रुपथयस्पूर्वना: तेषामीष्टं भयनामा नेवैव २३ द्वेवीरत्वामी स्मितं यतिं द्दृष्टोन रिष्यति।
ननुपपति २४ लोकनो वेदनस्य यद्दृष्टत्वेन शृष्टत्वेन दुपननं पामनयाश्च मानेयोनददाति य
स्यदीयम नैमिन गृहानि स्मौ दौ कर्म भूतो यत्र शोचति सतः २५ पुरुषेण कर्तव्यो धर्मः पोक
षं २६ देवपसमस्तंन नैद्द भामिनी नोवैमपान दृष्या यद्दैवे योष्यते २७ नभ्यं नस्यात्म समाधिनात्ता।
ततो निहतसंकल्पा कन्नु का यवनेश्वरं सखो पदिष्टमाम्नाय वत्रेनाम्ना भयं पतिं २३ सा
धमयवना नां ता नृणां दीपिलिनपतिं संकल्प यथि भूतानां कृतः किलनरिष्यति २४
हाविमा लजप्राणे चेति वालाव मदव गृहे यल्लोक पणे श्राप नेतनवानि नतदिकृति २५
यथो भजस्व मां भद्र भजन्ती मेरि वाजरु पत्ना वामो कयोर्धर्मो यदा तीन कमते २६ का
लकयो दिनवचो निशम्य यवनेश्वरः विकीर्षुर्दैवगुह्येषु स्मितेनामुभाषत २७ य
यानि कृपिनस्तु भययानि समाधिना नाभिनंदति लोको यं तामभद्राममन्यतो २८ नम
व्यक्ति यानि मंत्र लोके कर्मविनिर्मिते याहिमे पतनतागृह्णा श्रमनाना शापणा ष्याति २९ प्रज्व
रो यमम भ्राता नेव भगिनी सेव चराम्यु भाभ्यां लोकस्मिन व्यक्तो भीमसैनिकाः ३० ३
नदृष्टा याच्यमानो यलोकः तां नेच्छति ३८ अतो यत्नृपति: कृतः यामे सर्वत्र गतिः सतीलो
कमाक्रम्य भुंक्ष पंचेश्वरो पिलोकस्य नवपतिः स्यादि सर्वः नयेवं न यायो कवीयं सा प्रति कालो
कोटदि घ्यतीति सस्मा त त्वमेव प्रजानां ना ष्याकरिष्यसी प्यादृ याहीति यामदीयाय यवने भूलना
नयावृक्ता ३९ किं सम्भव नरयति मारको वैसे वोज्वरः प्रज्वरः मदेष्यरस्य का ष्यं तः पाति तात भीमा

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यथाविरोधितं वेदमर्थो व्याख्यानेन सतीविविदिंतया सीमं प्रायमस्य दैवेन कदाचिन्मुक्तिकन्यैवे इदानीं पुरंजनः।
स्यभूपूद्देहमायाभक्ता एकपूर्वं केनचिन्न शक्ता स्मादसैनिकाः तस्या दिश्रुतं सिंहस्य वेषपनिर्यते नृदिष्टे दे
के अकर्वती तिलथा भृत्यो लादेशे का विलासनिवो: जरसमन्नेयेन जीर्णायामानपालिता २ २ हार्षिवहृ या
रिभीयो मन्नेपतत्प्रावपप ५ ५ कन्यया जरया पगृहः सन्नृनति निकिंधानलेभरतिनलीयेनान्वयः

नारद उवाच सैनिका भयनाम्नो ये बर्हिष्मन्दिष्टकारिणः प्रजागरस्य कालकन्यापि विचे
रुष्ट्वती मिमां १ नायकदातस्मापरं जनपुरीं नृप रुदत्स्वं भौम भोगा जरया पालिता २
कालकन्यापि बुभुजे पुरंजनपुरं बलात् ययाभिभूतः पुरुषः सद्यो निःसारतामियात् ३ तया
पभुज्यमानां वै यवनाः सर्वतो दिशं द्वार्भिः प्रविश्य सुभृशं प्रार्दयन्सकलां पुरीं ४ तस्यां
प्रपीड्यमानायामभिमानी पुरंजनः अवापोरुविधांस्तापान् कुटुम्बी ममताकुलः ५ क
न्योपगूढो नष्टश्रीः कृपणो विषयात्मकः नष्टप्रज्ञो हृतैश्वर्यो गन्धर्वयवनैर्बलात् ६ विशी
र्णां स्वपुरीं वीक्ष्य प्रतिकूलाननादृतान् पुत्रान्पौत्रानुगामात्याञ्जायां च गतसौहृदां ७ आत्मा
नं कन्यया ग्रस्तं पाञ्चालानरिदूषितान् दुरन्तचिन्तामापन्नो न लेभे तत्प्रतिक्रियां ८ कामान

हृते स्वर्थं तत्पाञ्चालादिषु शालः ६ प्रतिकूलान् अनपेक्षितविषयप्राप्तपालनान् अनादृतान् प्राद्यमजर्वाणा
नृत्वाधीनत्वाभावात् अनुगामरिक्षित्वात्पिअमात्या इन्द्रियदेवाः गतसौहृदां च ध्यवसायाभावात् ७ अरिभि
विद्राहितान् ८ कामान्कन्यया भरेत भुक्तयाशानया मान्त्तिः सारानपि कामान् अभिलषन् वियतो या
त्मनो ग्राहिः पारलौकिकीं ऐहिकः पुत्रादिस्नेहस्य यम स्नेहादिभिर्वा पाठः ९ ॥

समाचापुत्रं जनेनोद्घातं प्रच्युमेरपक्रांतवानिति ह्ययोरन्वयः अनिकामतः प्रनिच्छतोपि ॥ सपरिक्र
दः भृत्यवर्गैरुद्विग्नाः कद्रुवेनदीव्यति कोटुम्बिकः कटुविमासंस्थितं विवदितुः मानयः पुत्रादिस
हितः ॥ ११ ॥ पवेनेरूपकग्रामाय तनानि गृसमपुरपालः ग्रामाः ॥ १२ ॥ पुरुवद्गह्यकेतनं उरुकवेपथुः यस
मानलाभ कृतकोटरादिवसर्पः ॥ १४ ॥ कटेउपकहुः रूपोदग्रकगुरु धनि चकार ॥ १५ ॥ इदित्याद्येनदथा
गंधर्व यवनराज्ञोताः कालकन्यासोपमर्दितं ह्यालयवृक्ष मेवानातां पुरी मनिकामतः ॥ १ ॥ यवनैरु
भयलाभ्याग्रमोप्राना पुन्वरः प्रमुपस्थितः दृष्टाहतापुरी कृत्वा प्रातः प्रियचिकीर्षया ॥ ते
षां संदृष्टसमान्यासपाः सपरिच्छदः कोटुम्बिकः कटुविनाउपातप्तसान्वयः ॥ २ ॥ यव
नोपकहद्यतन्नोग्रलाया कालकन्यया प्रजरसस्पृहः पुरपालोन्वतप्यत ॥ ३ ॥ नथोके
शोचितेतनपुरुक्षिकाउरुवेपथुः गात्रमेघनेनोवृंदकोटरादिवसानलात् ॥ ४ ॥ सिाच्य
मानवयोधद्वीगंधर्वैर्हतपौरुषः यवनैररिभीराजन् उपरुद्धो रुरोद ह ॥ ५ ॥ उहितुः पुत्रपौ
त्रश्च नामिजामातृपार्षदान् स्वत्वावशिष्टं यत्किंचिद्गृहकोशपरिच्छदं ॥ ६ ॥ अहंममेति स्नी
कृत्य गृहेषु कुमतिर्विभृशं दध्यौप्रमदयादीनोविप्रयोगउपस्थिते ॥ ७ ॥ लोकांतरं गतवति
मय्यनाथा कुटुंबिनि वर्तिष्यते कथं त्वेषा बालकाननुशोचति ॥ ८ ॥ नमय्यनाशिते भुं
क्ते नास्नाति स्नाति मत्परा मयि रुष्टे सुसंत्रस्ता भर्त्सिते यत वाग्भया ॥ ९ ॥ प्रबोधयति माविं
नित्यं व्युत्थानवथः जनमयाच स्नुषाः सततमा जेणावशिष्टे भोगस्तु प्रागेवद्दीताः ॥ १० ॥ अन्नमेवाद्गृह
नाशेनेमंप्रोजितेमर्त्ति तेभर्त्सनेकुने यतना भवति ॥ ११ ॥ यविविकिनेप्रवितेमांपुष्पितेदेशान्तरपाते
गृहमेधीरुद्ध वर्णगृहेधनं अपिकिंनेष्यतिप्रमेदनेयिष्यतिपुत्रमेतेनयनोपूरसः पुत्रवतीकिंवा

न विद्यन्ते परमात्मनः अयो येषां ते अपरायणाः पुत्राः कन्याश्च यद्वा अपराश्रयाः कन्याः भिन्नाभौ र्णवा २१
अनतदर्हणं अननुतप्तमपि शोचन्तं २२ पशुवद्यवनैरेष नीयमानः तदनुपथाः आत्मनः इन्द्रियाणि चत
थाच पुत्रादिः तमनुक्रामन्तं प्राणाः अनुक्रामन्ति प्राणमनुक्रामन्तं सर्वे प्राणा अनुक्रामन्ती २३ प्रकृतिं भस्मभूता
म्. २४ नाविदत् सखायं पुरः पूर्वं सखायं सतमीश्वरं २५ अदयालुना कस्य कर्मस्वरूपे संज्ञप्ताः हताः
अमीवं पापं ज्ञात्वा. २६ शाश्वतीः समा बहून् संवत्सरान् आर्तिमनुभूय २७ अन्तकाले भार्यामेव मनन्।

कथं नु दारका दीना दारकीर्वापरायणाः। वर्तिष्यन्ते मयि गते भिन्ननाव इवोदधौ २१ एवं कृपणया।
बुद्ध्या शोचन्तमतदर्हणम्। ग्रहीतुं कृतधीरेनं भयनामाभ्यपद्यत २२ पशुवद्यवनैरेष नीयमानः
स्वकं क्षयम्। अन्वद्रवन्ननुपथाः शोचन्तो भृशमातुराः २३ पुरीं विहायोपगत उपरुद्धो भुजङ्गमः।
यदा तमेवानु पुरी विशीर्णा प्रकृतिं गता २४ विकृष्यमाणः प्रसभं यवनेन बलीयसा। नावि
दत्तमसाविष्टः सखायं सुहृदं पुरः २५ तं यज्ञपशवोऽनेन संज्ञप्ता येऽदयालुना। कुठारैश्चिच्छिदुः क्रु
द्धाः स्मरन्तोऽमीवमस्य तत् २६ अनन्तपारे तमसि मग्नो नष्टस्मृतिः समाः। शाश्वतीरनुभूयार्तिं प्रमदास
ङ्गदूषितः २७ तामेव मनसा गृह्णन् बभूव प्रमदोत्तमा। अनन्तरं विदर्भस्य राजसिंहस्य वेश्मनि २८

तामेव गृह्णन् स्मरन् अनन्तरं विदर्भस्य वेश्मनि प्रमदोत्तमा बभूव अतः परमस्मिन्नुपाख्याने प्रकृतौ
परमेश्वरविमुखत्वेन स्वाध्याने च आत्मानमेवापि परिच्छिन्नत्वाध्यानेन स्त्रीत्वेन जन्मनिमित्तादिदर्शनात् जन्माभू
त्. अन्तिमे कल्पे विष्णुभक्तः सन् भगवत्तत्त्वमलयमनेन संसारो भूतत्वाविमुक्तिः तत्तावेवाग्र्यं ननु तत्तन्मूवमन्दो
त्पत्तेः कस्यचिदपि ननु परमेश्वरभजनतो भगवत्प्रसादलब्धज्ञानेन मुक्तिरिति प्रथमं कथयालेकारानुसारेणाह किं।
विदुर्भिस्सह नेदं दोषजनय्य धामः विदर्भस्य विधिपुत्रदत्ताभिसलितस्य कर्म च मत राजसिंहस्य धर्मेण।

मलयोपलक्षितेवैदिताद्देशोध्रुवदर्शनीयः सद्दीप्तिविलसभक्तिप्रधानोदेशस्तत्रमुख्यः महाभागा।
वतश्रेष्ठः पाण्ड्यएवकामिश्रपवृद्धिः नार्मदतीनिपूणाद्यः सत्पुरुषमपुरंजनोभागवतसंगप्राप्तश्रेष्ठः २८
प्राप्तत्वात्श्रीकृष्णसेवाकृच्चित्तसंयोगेनभूयवदुर्मेकविरभूदित्यर्थः प्रसन्नतस्यश्रीकृष्णस्यैकत्वाणांयथकामायवी
र्यसः सप्तसुतान्तत्रप्रवर्णांकोटेनेनविशेषाः स्मरणापादसेवनं अर्चनंवंदनंदास्यमितिभक्तिप्रकारान्स
प्तमानितवेदनवेद्याप्रदायीत्वाभानांतरकालन्नाप्तस्यचभयवन्नेत्वोत्पन्नसोपदेष्टृणणानादिहानीयमनुस
नेःसप्तसुतकभूयवहुमर्कव्यानद्रवणाकीर्तनादिकंजातमित्यर्थः द्रविडभूमिपालकानद्रविडभूमेरिंद्रप्र
वणादिभक्तिभिरेवसवतितास्तीतिप्रसिद्धश्रवुदमितिप्रवणादीनांप्रत्येकमनेकप्रकारत्वमभवदित्यर्थः

उपयेमेवीर्यपणांवैदर्भीमलयध्वजः युधिनिर्जित्यराजन्यान्पाण्ड्यःपरपुरंजयः २९ तस्यां
सजनयांचक्रेआत्मजामसितेक्षणां यवीयसःसप्तसुतान्सप्तद्रविडभूभृतः ३० एकैकस्या
भवत्तेषांराजन्नर्बुदमर्बुदं भोक्ष्यतेयद्वंशधरैर्महीमन्वन्तरंपरं ३१ अगस्त्यःप्राग्दुहितरमुपये
मेधृतव्रतां यस्यांदृढच्युतोजातइध्मवाहात्मजोमुनिः ३२

र्थः सप्तसंख्याभक्तियोगावहुविधोमार्गोभाविनिभाव्यतइति तेषांवंशधरैः यतः प्रवृत्तैः संप्रदायभेदैः
कृतत्वान्महीमन्वन्तरेन्तरः परंवक्ष्यतेप्रविधाकामकर्मभ्योपिरदितिध्यते ३१ अगस्त्यः ये तानिनिषि
धानितानाज्ञानिमत्वायतिसंन्यासइतिसत्वातपत्नीसयगस्यासनः प्राकृप्रथमजाताइदितंकृष्णसेवा
रुचिमुपयेमेतस्यामनः कृष्णदृढोरतिसंबंधयस्यर्थः धृतानिशमदमादीनिव्रतानियस्यांतांमुनिदृढ
भाः समस्तलोकादिभोगभ्योपिच्युतस्तद्दृढितः कृष्णरतोविद्वाप्युत्रफलभोगाविरागोजातइत्यर्थः सया।
नोपशामस्यात्मकोमुनिः कथंभूतः इध्मवाहप्रात्मजोयसमः तद्विज्ञानार्थंमुरुमेवाभिगच्छन्नमित्या।

त्यागिनः योगियंवलिनिर्हृत्यादिश्रुतिप्रसिद्धासमिद्धनोपलक्षिताग्रुरूपप्रसक्तिविरागादरूपइत्यर्थः
तथाविरक्तस्यग्रूपसक्तिः सम्भवतिकथापदेयथाश्रुतमेव ३२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

83-A

त्मानं विभुमनन्तं च प्रवणादिभक्तिभेदेनाववस्थाप्य २२ इदानीं पूर्वं जनस्य स्त्रीभावे योगस्य सर्वतो विरक्तस्य प
तिसेवनगुरुः स्त्रीणामिति न तु ज्ञानाय तिसेवया गुरुशुश्रूषा भक्तारं दर्शयितुमाह द्विजेत्यादि श्रेष्ठेन मदयती निम
दिर्ई लाणयस्य २४ तच्चेद्वसाद्यः नृपा तापसोपृष्ठेयुः सलिले कृ भयजोत वैद्विजात्मनो मलं दान्यपन्
नयमास्थितः स्वनेरणानयः २५ अस्तनेभूमोदि याम्य पृथिवी जन् २६ विषया उपासनया पक्वकषायः
स्वप कामास्त्रियासनः युयुजे आत्मनो ब्रह्मनन्तभाव यो मासमदाणीद्रियाणि अनिलः आसनः आशायः विते
विभुमनन्त येभ्यः स्वभावे निर्मलत्वधनः आतिबाधयिषुः कृतेस्नजयामकलाचले २२ द्विना
शृद्धान् स्वनाभ्यो गानुवेदभीमदिशा तणा प्रात्यथावैपायाञ्शान्योन्त्ववरजनीकरे २४ तच्चेद्व
वसानेमताभ्रपर्णीवदोदकाः तमामपसलिलेषु तपनिममुभयजात्मनो मृजन् २५ कन्दाद्विभिर्मू
लफलैः पुष्पकपर्णीतृणोदकैः वर्तमानः शनैर्गात्रैः कर्षणतपमास्थितः २६ शीतोष्णवात
वर्षाणि द्वन्द्वानि पासेवियापियेः सहवत्सः ववृतिदेहाममजयत्समदर्शनः २७ तपसाविययापक्व
कषायोनियमैर्यमैः युयुजेब्रह्मणात्मानं विजिताक्षानिलाशयः २८ आस्तेस्थाणुरिवैकत्रादि
व्यवर्षशतं स्थिरः वासुदेवे भगवति नान्यद्वेदोद्वहन्रतिं २९ सव्यापकतयात्मानं व्यतिरिक्तं
विजिताक्षात्मगोष्टेन ३० आस्ते सम्वं शतमितिस्तानमात्रः सायनन्तं दर्शयति अतएव भक्तिवृत्तवानि
मादृनामन्य देवविमुहृदन् अदेहादिकं नवेद ३१ स एवं वर्तमानः आत्मस्यात्मानं विद्वान् अमसासा
परमात्मक यविदान्व्यतिरिक्तनयोदेहादिव्यतिरिक्तेन तऊतः व्यापकतयादेहादिप्रकाशकत्वेन नचव
देहाद्याकाराविर्भावतत्प्रकाशाय तिनतनिराकारमात्मानं आह आमर्शस्यापिसादृत्योऽयं भावः ॥

84

श्री
भाग
टी.
९४

केनचिद्वाक्यतत्राह साक्षाद्धरिरेवैषयोगगुरुः। तेनोक्तेन सर्वतोमुखं यथा तथा स्फुरता मनवृत्तिर्येन ता
नेन ४० तत्त्वादृक्परं वृत्तिवक्लिवाऽऽदेन समाधौ तिव्रह्मणात्मन ईक्षां पोषशोकादिनिवृत्तिः अहमेव ब्रह्मणि
आत्मनि ब्रह्मणा ईक्षणाच्च ब्रह्मणापरोक्षनिवृत्तिः अतोऽन्तिमहारेणात्मानः अस्मात्संसारादुपरामन
नेवमपि जीवसमाज्ञतो वक्लृत्वापत्तिः ईक्षामेव विद्युधावकत्वादिन्नाशं व्याहु ईक्षा विद्यायदक्षेपंघना

साक्षाद्भगवतोक्तेन गुरुणा हरिणा नृप विशुद्धज्ञानदीपेन स्फुरता विश्वतोमुखं ४० परे ब्रा-
ह्मणि चात्मानं परं ब्रह्म तथात्मनि ईक्षमाणो विहायेक्षामस्मादुपरतो भवेत् ४१ पतिं परमधर्म-
ज्ञं वैदर्भी मलयध्वजं प्रेम्णा पर्यचरद्धित्वा भोगान्सा पतिदेवता ४२ चीरवासा व्रतक्षामा वेणी-
भूतशिरोरुहा बभावुपपतिं शान्ता शिखा निर्वाणमिवानलः ४३ अजानन्ती प्रियतमं यदोपरत-
मंगना सुस्थिरासनमासाद्य यथापूर्वमुपाचरत् यदा नोपलभेतांघ्रावूष्माणं पत्युरर्चती।
आसीत्संविग्नहृदया यूथभ्रष्टा मृगी यथा आत्मानं शोचती दीनमबंधुं विक्लवाश्रुभिः स्तना-
वासिच्य विपिने सुस्वरं प्ररुरोद सा ४७ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजर्षे इमामुदधिमेखलां दस्युभ्यः क्षत्रबन्धु-
भ्यो बिभ्यतीं पातुमर्हसि ४८ एवं विलपन्ती बाला विपिनेऽनुगता पतिं पतिता पादयोर्भर्तुः रु-
दत्यश्रूण्यवर्तयत ४९

नलवदस्याः स्वयमेवोपशांतेरिति भावः। ४३ ४४ उपपतिपत्युः किंचिन्मात्रेऽन्तरात तत्समाना सतीव भा-
वितत्वेर्थे। उपोऽधिके च इति कर्मप्रवचनीयः तद्योगे द्वितीया शान्तमंगनावस्थमनुलक्षुपशान्ता मुह-
त्वाल्लत यथा भवतीति तद्वत् ४५ तदानीमपि सुस्थिरमासनं यस्य अत एवाजानती यदानदाय यथापू-
र्वममेव न ४५ पत्युरंघ्रिमर्चयन्ती यदा तस्मिन्नेकत्रांघ्रावूष्माणं नापश्यत् संविग्नहृदया भयचकिता ४

एवं युपतिरुदितमश्रुभिरासिच्य ४७ दस्युभ्यः अधार्मिकक्षत्रियेभ्योपि
४८ अवर्तयत् प्रवर्तयामास ४९ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

84-A

तस्यांनिधायप्रग्रिहावेनादीपव ५० पूर्वंतरः ग्रुनादिरीश्वरः सत्वोहास्वर्णाविलितिप्रुनेः साम्वाप्रियवा
केवनसेवेयोयन ५१ यस्मात्तेशोचसिप्रोग्रसरवेः पूर्वविविचचरथमयिस्थितनेनसंवत्सरवमनुभूतवानसि ५२
ननुभगवन्नहमावयोः सत्यमसद्वरतेचनानामीतिचेत्तेनाह प्रथीतिहेसखेमापरमानेदरूपदितामोमभोग
वतः स्थानेमनुष्यशरीरेभोगलम्पटोगतइतिविरुह्यकथनेनस्मारयतियद्यपिमानजानासितयाप्यात्मानेना
भविज्ञानः कश्चित्सखायमासीदितिवेकिंस्मरसिसखेइतिप्रत्यत्तिरेवाः [illegible] स्मरणायसख्य
स्मारयनत्स्वविषयोगकृतमर्थमाहद्विजेसतिमाहेः षड्भिः पंदस्थान ५३ हंसोप्रनुझोपद्विजोमानसेह

चिंतोहाकमयीचितान्तसंश्चायसकलेवरं यादीपचानुमराणोविलपंतीमनोदये ५० नवपूर्ववता
रः कश्चित्सखाब्राह्मणश्चात्मवान् सांव्ययत्वलुनासास्त्रानामुहकदंतीप्रभो ५१ कानेकस्मा
सिकोवायपायानोगुस्यशोचसि नानासिकिंसखायंमायुनाप्रविचचर्यह ५२ अपिस्मरसिचा
त्मानमज्ञानसवं सखे हित्वा मोपद्रमविकृत्योममभोगरतोगतः ५२ हंसावहेचवेचावांसखा
योमानसायनो अभूतामतयावोकः सहस्त्रपरिवत्सरान् ५३ सत्वविहायमांवंधोगतोग्राम्यम
तिर्महीं विचरनरमद्राक्षीः कयाचिविर्मितेस्त्रिया ५४ पंचारामनवद्वारेपकपालंत्रिकोष्ठ
के षट्कुलंपंचविपणांपंचप्रकृतिस्त्रीधव ५६ पंचेंद्रियार्थाआरामाद्वारः प्राणानवप्रभोते

रवंसावस्युग्रयुनेपयोः कष्यापद्केमानससरमिस्थितोपत्नाणावभूतोअकोग्रुहंअंतराविनगविनाप
क्वाराभूपवार्थसदस्रपरिवत्सरान्महाप्रलयंयावत् ५४ हेवंधोग्रामेपत्नवेमतिर्यस्यास्त्रियामाय
या ५५ पंचेंद्रियाणारामारूपवनानियस्मिन्नवद्वाराणिप्राणश्छिद्राणीयस्मिन्एकःप्राणाःपालोय
स्मिन्त्रीणिपृथ्व्यप्तेजांसिकोष्ठानियाकारायस्मिन्षट्स्वानेंद्रियमनासिकाजलानियस्मीष्टविषय

नोवज्ञानिकोष्ठानिऊ

समर्थकावराणिजोयस्मिन्पंचविषयाणांद्रष्टाः कर्मेंद्रियाणिमस्मिन्पंचभूतानिप्रकृतिरूपा
दानकारणायस्मस्त्रीउद्धिरेवधवः स्वामीयस्मिन् ५८ स्वयमेवमहलोकव्याचष्टेपंचेंद्रि

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

85

श्री
भाग
टी
८५

पायायाऽतिवहन्तं एकपालमिति वृसघ्नानभ्याख्यातं ५२॥ भूतान्येव त्रयमव यापकृतिरूपा दातृत्वं यस
स्त्रीधवमिति अस्य व्याख्यानं पञ्चेन्द्रियार्था आयमतद्दशाः सन्निरपर्धाः सन्निरपर्धाः ५२ स्पृष्टः प्राप्तिभूतः श्रुतेन।
विद्यते श्रुते ब्रह्मत्वे स्मृतिर्यस्य ५४ ननु मृषोपदिशसि न नवमिति चतुर्भिः सुहृन्मतिः नवद्वारपुर यया रुद्धोऽसि।
तस्याः पुमांसं पूर्वजन्मनि यदमन्यथाः इदानीं च सतीं प्रष्टां स्त्रियं यन्मन्यसे तदुभयमपि वस्तु
तो नास्ति यस्मादावां हंसौ शुद्धौ नौ आवयोर्वस्तुमात्रगतिं स्वरूपं पश्य ६। तत्र पदार्थयोरैक्यमाह अ।

विपणास्तु क्रियाशक्तिर्भूतप्रकृतिरव्यया शक्त्यधीशः पुमानत्र प्रविष्टो नावबुध्यते ५८ तस्मिंस्त्वं
रामया स्पृष्टो रममाणोऽश्रुतस्मृतिः तत्संगादीदृशीं प्राप्तो दशां पापीयसीं प्रभो ५९ न त्वं विद
र्भदुहिता नायं वीरः सुहृत्तव न पतिस्त्वं पुरंजन्या रुद्धो नवमुखे यया ६० माया ह्येषा मया सृष्टा य
त्पुमांसं स्त्रियं सतीं मन्यसे नोभयं यद्वै हंसौ पश्यावयोर्गतिं ६१ अहं भवान्न चान्यस्त्वं त्वमेवाहं वि
चक्ष्व भो न नौ पश्यन्ति कवयः छिद्रं जातु मनागपि ६२ यथा पुरुष आत्मानमेकमादर्शचक्षुषोः
द्विधाभूतमवेक्षेत तथैवान्तरमावयोः ६३ एवं स मानसो हंसो हंसेन प्रतिबोधितः स्वस्थस्तद्व्य
भिचारेण नष्टामाप पुनः स्मृतिं ६४ बर्हिष्मन्नेतदध्यात्मं पारोक्ष्येण प्रदर्शितं यत्परोक्षप्रियो दे
वो भगवान्विश्वभावनः ६५ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कंधे अष्टाविंशोऽध्यायः २८॥

हमेव भवान् उपचारं वारयति न चान्यस्त्विति श्रुतिसिद्धोऽयमुपदेशः उक्ताभिप्रायः छिद्रं भेदं ६२ तर्हि कथमा।
वयोर्जनत्वसर्वज्ञत्वादि धर्मभेदस्तत्राह यथेति आत्मानं देहमादर्शे निर्मले मलिने चाक्षिणि चादेहे च तेन परस्य।
चेत्यपि च तद्विपरीतं विद्याविद्योपाधिकृतो धर्मभेदः स्वयं तु ६३ तद्व्यभिचारेणाप्स्वरवियोगेन ६४ क
थामात्रमिति पुहि वारयति बर्हिष्मन्निति पारोक्ष्येणोपाख्यानकथामिषेण नत्वेदरतः यद्यस्मात् ६५ इति

॥ [illegible] ८५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

85-B

रुनदिविशेषपदेनोक्तार्थव्याख्यानेनोपसंहृतं स्त्रीसंगदोषभवंतीष्वसंगमामुक्तिरितिनिस्फुरं कवयः पथ्या-
त्मविधाः १ अनक्तिलिम्पतिचेतनीकरोतीत्यर्थः यद्वाव्यनक्तिप्रकटयति ततस्तत्रस्वकर्मणापुरं जन-
यतीपुरंजन इत्याख्यातेभवतिएक इत्यादयः पादायस्य २ अविज्ञातनामात्वेनाहृतः आहृतः उक्तोयः स
ईश्वरः अविज्ञातनामत्वमेवाह नक्रिः यद्यस्मात्पुंभिर्नामादिभिर्नविज्ञायते ३ नवेतेषुपुरेषुमध्ये ४

प्राचीनवर्हिरुवाच भगवंस्तेवचोस्माभिर्नसम्यगवगम्यते कवयस्तद्विजानंति नवयंकर्ममो-
हिताः १ नारदउवाच पुरुषंपुरंजनंविद्याद्यद्व्यनक्त्यात्मनःपुरं एकद्वित्रिचतुष्पादंबहुपा-
दमपादकं योविज्ञाताहृतस्तस्यपुरुषस्यसखेश्वरः यन्नविज्ञायतेपुंभिर्नामभिर्वाक्रियागुणैः
३ यदाजिघृक्षन्पुरुषःकार्त्स्न्येनप्रकृतेर्गुणान् नवद्वारंद्विहस्तांघ्रितत्रामनुतसाध्विति ४
बुद्धिंतुप्रमदांविद्यान्ममाहमितियत्कृतं यामधिष्ठायदेहेस्मिन्पुमान्भुंक्तेक्षिभिर्गुणान् ५ स-
खायइंद्रियगणाज्ञानंकर्मचयत्कृतं सख्यस्तद्वृत्तयःप्राणःपंचवृत्तिर्यथोरगः ६ बृहद्ब-
लंमनोविद्यादुभयेंद्रियनायकं पंचालाःपंचविषयाःयन्मध्येनवखंपुरं ७ अक्षिणीना-
सिकेकर्णौमुखंशिश्नगुदाविति द्वेद्वेद्वारौवहिर्यातियस्तदिंद्रियसंयुतः ८ अक्षिणीना-
सिकेआस्यमितिपंचपुरःकृताः दक्षिणादक्षिणःकर्णउत्तराचोत्तरःस्मृतः ९ पश्चिमेइत्य

प्रविविधिर्विधिः ५ पंचवृत्तिरात पंचशिराःसर्पइवप्राणः ६ एकादशमहाभटास्येनेनैकादशो
महाभटोनायकस्तत्कसन्दर्भायविवृद्धवलेयस्यतन्मनः नवखानिद्वाराणियस्य ७ युगमत्स्वरूपे३
लोकेचसदेपणात्स्वाद्रिद्रियसंयुतः सप्राणमानाभिर्देवैर्विहिर्यातीतिपुरः पूर्वभागेकृताः ९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

86

श्री
भाव
दी
८६

नेवेरतिनृपमिति वत्सेवेति वत्सयोनादीनां वाव्याप्यं शेषोत्र वादः ईश्वरः पुरंजनः ।९ नाभेरिति आत्मा।
प्रवपुनोनेति वधूतोवायुस्तदात्मकेनोच्छासेन सदेकस्यानन्तात प्राणो वधूतः मासमिति आख्यातो रस
तविपणाविति रसस्य सतशास्त्रनिर्दिष्टसारसविदिमनुवादः रसइति आख्यातो रसनेन्द्रियमित्यर्थः वि।
पणो वाप्रमविद्रसरस्मेवपाट। मोघतात्रदोषः ११ प्रपः प्रत्र ५ २ ग्रामकमित्यस्यानुवादः ग्रामिनो
तिविति तस्य व्याख्यो अवाघइति १५ विषूचीनपराग्यौ न वादो विषूविविति नहूलोमनोगुणाः नमः सत्व
त्वयोनाविसंलौचाननेपकत्रोनिर्मिते नृपंविभ्रानितेनाभ्याविचष्टेवत्नषस्वः ९ नलिनी।
नालिनी नासेपुधः सारभुउच्यते प्राणो वधूतो मुख्यास्पविपणो वाग्रसविद्रसः ११ प्रापणो
मुखद्वारोत्रविचमेधो वृद्दने पितृहूर्दक्षिणः कर्णाउत्तरादेवहूः स्मृतः १२ प्रवृत्तिं च निवृत्तिं
च शास्त्रं पंचालसंज्ञितं पितृयानं देवयानं श्रोत्राच्छ्रुतधराद्व्रजेत् १३ आसुरीमेढ्मर्वाक्द्वा
रं व्यवायो ग्रामिणांरतिः उपस्थो दुर्मदः प्रोक्तो निर्ऋतिर्गुद उच्यते १४ वैशसं नरकं पायुर्लु
ब्धकोऽन्धौ तु मे शृणु हस्तपादौ पुमांस्ताभ्यां युक्तो याति करोति च १५ अन्तःपुरं च हृदयं विषू
चीर्मन उच्यते तत्र मोहं प्रसादं वा हर्षं प्राप्नोति तद्गुणैः १६ यथा यथा विक्रियते गुणाक्तो वि
करोति वा तथा तथोपद्रष्टात्मा तद्वृत्तीरनुकार्यते १७ देहो रथ[illegible]स्त्विन्द्रियाश्वः संवत्सर।
रत्नोभिः १८ मद्विधाययद्दीहेतेन्मादेरर्थसंपृष्टास्त्व यथा यथा उद्धिः स्वभावविक्रियते तात्प्रतिविकरोति।
वाइन्द्रियाणि पणितानि नयति तस्या गुणा रक्तो लिप्तः प्रात्मा तथा तथा जस्पावृत्तीः दर्शनस्पर्शनाद्याः के
वलमुपद्रष्टृत्वेन बलादनुकार्यते ७ प्राप्तुग्रामिति तस्याचेष्टसंवत्सरस्येवाप्रतिहतोरयो वेगः प्रती
तिनोयस्यास्यसंवत्सरोरयः वस्तुतस्त्वगतिः स्वभावतो वादेर्द्वावेव विधूनतेनदेशान्तरगमनाभावात्।

उद्धरिवापरिवारवरिचगुरु

पाञ्चोनेरसंतस्स्पमनहूतौरमुष्मनायांगानिमसौतिचौविमिस सव्याख्यानारेदैनरहिता
हिवकर्मिमस्य व्याख्याद्विकर्मचक इति हितिमुणापुजाई तितिविवगुणध्वजमद्व्याख्या १८

86-A

पंचप्रहरणानि मिमेत ह्युपाचेष्टपंचेंद्रियार्थप्रक्षेपइति १९ पंचेंद्रियैः सूनाविनोदं हिंसाम्यायेन विषयसेवां क
रोतीति पंचसूनाविनोदकृत अनेनचचारमृगयांतरेणादिवाख्याता २० परिक्रांत्यापरिभ्रमणेन शतभति
नीतिवंनजगृहे लोकानांक्षयाय २२ चराः संचारिणः भूतानामुपसर्गोपीडयासा शुः शीघ्रो मृत्युर्दहेनः र
योवेगो यस्य प्रज्वरस्यातिप्रज्वालात्याख्यातपाठांतरे प्रजल्पा प्रवषः अनेनचप्रतिभिस्यपरुद्दाहस्यापि पदव्याख्या

मन्येवरिपुंबुद्धिस्तो हृत्त्रीशेहृद्हकूबरः पंचेंद्रियार्थप्रक्षेपः सप्तधातुवरूथकः १९ आकूतिर्वि
विक्रमोवाह्योमृगतृष्णांप्रधावति एकादशेंद्रियचमूः पंचसूनाविनोदकृत २० संवत्सरश्चंडवेगः
कालोयेनोपलक्षितः तस्याहानीहगंधर्वागंधर्व्योरात्रयः स्मृताः २१ हरंत्यायुः परिक्रांत्याषष्ट्यु
त्तरशतत्रयं कालकन्याजरासाक्षाल्लोकस्तांनाभिनंदति २२ स्वसारंजगृहेमृत्युः क्षयाययव
नेश्वरः २२ आधयोव्याधयस्तस्यसैनिकायवनाश्चराः भूतोपसर्गाशुरयः प्रज्वरोद्विवि
धोज्वरः २३ एवंबहुविधैर्दुःखैर्दैवभूतात्मसंभवैः क्लिश्यमानः शतंवर्षंदेहेदेहीतमोवृतः
२४ प्राणेंद्रियमनोधर्मानात्मन्यध्यस्यनिर्गुणः शेतेकामलवान्ध्यायन्ममाहमितिकर्मकृ
त २५ यदात्मानमविज्ञायभगवंतंपरंगुरुं पुरुषस्तुविषज्जेतगुणेषुप्रकृतेःस्वदृक २६ ॥

तेद्विविधः शीतोष्णभेदेनप्रवेशाभेदा २३ एवंपुरंजनोपाख्यानेनोक्तमर्थंव्याख्यायसर्वकथातात्पर्यमाह ए
वंविधमित्यादिक्रमेणोक्तेनआदिदैविकादिभिः दुःखैः क्लिश्यमानोममाहमितिदेहेशतंवर्षाणिशेतेवा
नैमात्म्यविस्मृत्यास्तवः २४ प्राणानांपिपासादीन्प्राणधर्मान् अंधत्वादीन् इंद्रियधर्मान् कामादीन् आत्मनोध्या
र्सस्यनिर्गुणोप्यात्मास्वधर्मकामलवान्विषयसुखलेशान्ध्यायन्कर्मकृत ततः किमत आह यदेति

८९ ॥

87

श्री
भाग
वी
८२

शुक्लं सात्विकं कृष्णं तामसं लोहितं राजसं यथाकर्म तथा जायते २७ तदेवाह शुक्लादिति द्वाभ्यां प्रका-
शो भूयिष्ठो येषु दुःखमुदर्के उत्तरं फलं येषु क्रियया आयासो येषु तान् लोहितान् तमः शोकोत्कटो येषु
तान् कृष्णादिति ज्ञेयं २८ नोभयं नपुंसकं यथाकर्म गुणं कर्मवत्तगुणानतिक्रम्य २९ तेषु दैववशाद्भ-
मतो दुःखं प्राप्नोतीति सदृष्टान्तमाह द्वाभ्यां क्षुधा परीतो व्याप्तः सारमेयः श्वा दण्डं दुःखं ओदनं सुखं ३० का-
मस्याशय आशयो यस्य ३१ ननु तर्हि सुखस्य सम्भवात् दुःखस्य च प्रतीकारसंभवान्नैकान्ततो दुःखं नेत्या-

गुणाभिमानी स तदा कर्माणि कुरुतेऽवशः शुक्लं कृष्णं लोहितं वा यथाकर्माभिजायते २६
शुक्लात्प्रकाशभूयिष्ठान् लोकानाप्नोति कर्हिचित् दुःखोदर्कान् क्रियायासांस्तमःशोको-
त्कटान् क्वचित् २७ क्वचित्पुमान् क्वचिच्च स्त्री क्वचिन्नोभयमन्धधीः देवो मनुष्यस्तिर्यग्वा
यथाकर्मगुणं भवः २९ क्षुत्परीतो यथा दीनः सारमेयो गृहं गृहं चरन् विन्दति यद्दिष्टं दण्डमोद-
नमेव वा ३० तथा कामाशयो जीव उच्चावचपथा भ्रमन् उपर्यधो वा मध्ये वा याति दिष्टं प्रियाप्रि-
यं ३१ दुःखेष्वेकतरेणापि दैवभूतात्महेतुषु जीवस्य न व्यवच्छेदः स्याच्चेत्तत्तत्प्रतिक्रिया
३२ यथा हि पुरुषो भारं शिरसा गुरुमुद्वहन् तं स्कन्धेन स आधत्ते तथा सर्वाः प्रतिक्रियाः ३३

नैकान्ततः प्रतीकारः कर्मणां कर्म केवलं

ह दुःखेष्विति दुःखस्य प्रतीकारः तावन्नास्ति स्याच्चेत्तस्य प्रतिक्रिया तथापि त्रिविधदुःखेष्वेकत-
रेणापि दुःखेन व्यवच्छेदो वियोगो नास्ति ३२ प्रतिक्रियाणामपि दुःखरूपतामाह सदृष्टान्तमाह
यथा हीति ३३ दुःखस्य मूलभूतानि कर्माणि प्रतिक्रिया एतादि कर्मभिर्निवर्तते इत्याह नैका-
न्ततः अत्यन्तं सतामसंकेवले ज्ञाने वदिते अविद्यया उपसृतं प्राप्तं अतो विरोधात्र निवर्त्यनिवर्तकमिति।

द्वयं ह्यविद्योपसृतं स्वप्ने स्वप्न इवानघ [illegible]

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

87-B

ननु तर्हि यत्नान विलम्बितनेन संसृतिहेतोर्देहादेरप्यसत्त्वात्किं तन्निवर्तनप्रयासेन तत्राह अर्थे हीति लिं
गरूपेणानुपाधिभूतेन ३५ तदेवं संसृतिप्रकारमुक्त्वा तन्निवृत्तिप्रकारमाह अथेनस्मात्परमार्थभूतस्यैवा
त्मनः यतोऽज्ञानात्मनः सोऽयमनर्थपरंपरारूपा संसृतिर्भवति तस्या व्यवच्छेदो गुरौ वासुदेवे भक्त्यैव ३६ ननु सं
सृतिनिवृत्तिः वैराग्यपूर्वकात्तत्त्वज्ञानाद्भवतु न तु भक्त्या नरतियोगकमात्मविदि श्रुतेस्तत्राह वासुदेव इति सध्री
चीनेन समीचीनेन प्रकारेण ३७ नन्वेष महाफलो भक्तियोगः कथं स्यादित्याह स एव अच्युतस्य कथाना

अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते मनसा लिंगरूपेण स्वप्ने विचरतो यथा ३५ अथात्मनोऽर्थ
भूतस्य यतोऽनर्थपरंपरा संसृतिस्तद्व्यवच्छेदो भक्त्या परमया गुरौ ३६ वासुदेवे भगवति भक्ति
योगः समाहितः सध्रीचीनेन वैराग्यं ज्ञानं च जनयिष्यति ३७ सोऽचिरादेव राजर्षे स्यादच्युतक
थाश्रयः शृण्वतः श्रद्दधानस्य नित्यदा स्यादधीयतः ३८ यत्र भागवता राजन्साधवो विशदा
शयाः भगवद्गुणानुकथनश्रवणव्यग्रचेतसः ३९ तस्मिन्महन्मुखरिता मधुभिच्चरित्रपी
यूषशेषसरितः परितः स्रवन्ति ता ये पिबन्त्यवितृषो नृप गाढकर्णैस्तान्न स्पृशन्त्यशनतृड्भयशोकमो

पि स्पन्दमानो विरागस्तस्याकस्मात्स्यात्तत्राह स एव तः अधीयानस्य च ३८ अत्र स्यात्तदाश्रय इत्येतद्भगवतो
गुणानुकथनं तच्छ्रवणं च तत्र व्यग्रं सक्तं चेतो येषां ते ३९ ननु साधुसङ्गं विना स्वयमेव हरिचिन्तनादिना भक्ति
र्भवेदेव सा कस्मात्तत्राह द्वाभ्यां तस्मिन्स्थाने महद्भिर्मुखरिताः कीर्तिताः मधुभिच्चरित्रमेव पीयूषं तदेव शि
ष्यमवशिष्टं तियोषा यास प्रसादं तावद्वहन्ति शुद्धामृतवाहिन्यः सत्यः अवितृषः अलंबुद्धिशून्याः सन्तः गाढै
सावधानैः कर्णैः ये ताः सरितः पिबन्ति सेवन्ते प्रधानग्राह्ये नदाहुश्चते अशनादयः तान्न स्पृशन्ति भक्ति।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भा०टी०
४
८९

सत्संगमंतरेण स्वयमेव कृपाविनिमादो वा लाभ्याविनावसावेशाभावाश्चदंतमिपासाद्यपि भूमस्य
भक्तिर्नसंभवतीत्याह् यदेति ४१ भगवदनुग्रहमंतरेण तेनानुकस्यापि त्वनेसंभव इति केवलसेन्या
वेनाह्नवतभिः प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा ४२ मदंता मदंतनारदांते येषांते ४३ वाचापतयोपितपोविद्या
समाधिभिरुपायैः पश्यंतो विविच्यंतोपश्यंतं सर्वसाक्षिणं न पश्यंति ४४ कुत इत्यत आह शब्दब्र
ह्मणि वेदरूपे विस्तारोयस्य ग्रंथतोर्थतश्च पारशून्ये तस्मिन् वर्तमानाः मंत्राणांलिंगैर्वज्रहस्तत्वादिगु

एतैरुपद्रुतो नित्यं जीवलोकः स्वभावजैः नकरोति हरेर्नूनं कथामृतनिधौ रतिं ४१ प्रजा
पतिपतिः साक्षाद्भगवान्गिरिशो मनुः दक्षादयः प्रजाध्यक्षा नैष्ठिकाः सनकादयः ४२
मरीचिरत्र्यंगिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः भृगुर्वसिष्ठ इत्येते मदंता ब्रह्मवादिनः ४३
अद्यापि वाचस्पतयः तपोविद्यासमाधिभिः पश्यंतोपि न पश्यंति पश्यंतं परमेश्वरं ४४
शब्दब्रह्मणि दुष्पारे चरंत उरुविस्तरे मंत्रलिंगैर्व्यवच्छिन्नं भजंतो न विदुः परं ४५ यदा य
स्यानुगृह्णाति भगवानात्मभावितः स जहाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठितां ४६ तस्मात्
कर्मसु बर्हिष्मन्नज्ञानादर्थकाशिषु मार्थदृष्टिं कृथाः श्रोत्रस्पर्शिष्वस्पृष्टवस्तुषु ४७

णादिगुणविशिष्टदेवताभिधानसामर्थ्यैः परिच्छिन्नमेवेंद्रादिरूपं तत्तत्कर्मसंग्रहेण भजंतः परमेश्वरं न
विदुः ४५ तर्ह्येवं कोनाम कर्मी यागगृह्णाति नापरमेश्वरमेव भजेदत आह यदा यमनुगृह्णातीति
अनुगृहेद्देवः आत्मनि भावितः सन् स तदा लोके लोकव्यवहारे वेदे च कर्मसारे परिनिष्ठितां मतिं
जहातीति ४६ अर्थकाशिषु परमार्थत्वेन प्रकाशमानेषु परमार्थदृष्टिं मा कृथाः प्रचरोनायकोव

८९

88-A

ननु वेदेन स्वर्गादिसाधनत्वेनोक्तानि कर्माणीति वेदवादिनो वदन्ति कथमस्पृष्टवस्तुविषयत्वमेतेनाह येषु प्र
वियामात्मनि नु दृश्यः स कर्मकं कर्मपरं वेदमाहुः ते पतन्ति हि द्विजाः अवेदज्ञाः यतः ते संसाररूपभूतले कर्मात्मनात्म
वेदमात्मपरं मोक्षं च न विदुः यश्च देवोऽस्ति ४८ तत्र महापुरुषस्याह प्राप्तीर्यैति हृदहृदयात्तवज्ञस्य वथातम
नो महापज्ञादिमित्याह कारी यतः त्वत्तः प्रविनीतः सनकुमेवरणावेष्टिपरेवि यास्व रूपनत्वनवेत्ति ४९
नारदः स्वयं कृपया तद्धृदयं निरूप्य यन्नि हरिते नापि यतीनि हरितां यथा तदेव कर्म यस्यात् स्मिन्द्रेऽस्मिन्नित्यर्थ
ति से वा विद्या महाफलत्वात् अतस्तपेत्या याह्रिः परफलत्वे च दर्शयन्नाह हृदा भात्र वेदे दृष्टभूतात्मात्मा

स लोके न विदुस्ते वेयत्र देवो जनार्दनः प्राहुर्यं प्रियाविष्यो वेदं स कर्मकं कर्मतहि द्विजाः ४८ प्राप्ती
र्यदुर्भुः प्राणगुरुकात्स्मेनात्तित्तिमंडलं त्वचो हृदहृदयात्मानो कर्म मावेवियत्स्व ४९ तत्कर्मेह
विनाश यत्स्या विद्यातत्मतिद्या हरिर्हृदयभूतम्मात्मा स्वयं प्रकृतिरीश्वरः ५० तन्मादमूलेश्वरा
णां यतः देहिनां नृणामिदं सर्वे पिता यतमस्थान्त्या यते न भयमात्व वपि ५१ इतिवेदस्य वैविहात्मा
विद्यात्म गुरुर्हरिः प्रमपवं हिंसा किं नो भवतः प्रभुरुर्वशभ ५२ अत्र मे दत्तो गुरुं निशामय

यत्र वेदेवः स्वयं मात्मेश प्रकृतिः कारणाम तस्मेषां तस्मादमूलमेवशाश्वतां यामयः यतः यस्मि
न ५० नच वनहस्मनेनभवनस्वतुः स्वधर्मं च मामस्ति इतिवेदस्य पदविद्वान् गुरुत्वे वहुविश्व ५१ उक्त
मुपसंहरति एवंभवतः प्रभुः स किं त्र यारिहवः तदेव मात्मनोबंधमोक्षप्रकारे कयानुरूपेणाकथितो
पिताति निर्विमविनेशा गमं नम पतित्वमात्मसंनं तत्त्वणा मेवमहाभयप्रकंपितसकलमानं हा हात्विर्वा
मयिते हरिणा कृपकमाह अत्रे तिवदतो मे वचः श्रणु ५२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्री
भाव
टी
८९

त्वद्दर्शनं संचरन्तीति वयाते प्रभुकृतस्मनस्तापुष्पाल्लांसारणे साम्प्रयुवादिकार्याभिधित्तनामियः प्रस्थ
वैस्यामस्तमिति विलिपात्मनैवरक्तमासकृपंडुत्तुवी भ्रमराः तेषां गणास्तेषां गाम्येन पुलङः कर्णोप
स्मरं तं परेषामस्तमिदंत्तेः स्त्रीयानुरक्तपयतीमसहृदयः तानविगणाप्यग्रगणायितालङ कस्यवाणेन
भिन्नं मृगामृगाय भ्रमेवषुपस्यलोकप्रस्वापनमनयाचष्टेसुमनोभिः समानोधर्मः परिणामविरसा
तेषां सारणोणांमिधित्तेत्यस्य व्याख्यामिपुनीभूयसीभिः सदेतिशेषः रक्तमितिस्य आख्यानासमि

तत्रैवं चरंस्तमनसांधारणे मिथितिभक्तेषरंस्त्रिगणासामवलुडकर्णां प्रप्रेक्ष्कान्तस्तपोवि
गणापयानेप्रवेष्टमृगामृगायलङकवाणाभिन्नं ५३ समनः सधमीणांसंत्रीणांसारणा प्राप्य
यपुष्पमधुपांपवल्लतमंकाप्यकृसेविपाकनेकामसवल्लवंनेहोपस्यादिविवितेमि
धुनीभूयनदसिनिवेशिन्मनसंबद्धस्त्रिगणासाम्यमीलवदतिमनोहरवनितादिननालोपेषुप
निनंसंप्रतिपल्लोभितकर्णामग्रेक्षकपृष्पवदात्मनयापुहरेणोहोणान्वानकालविशेषानविगणा
प्रगृहेषुविहरंतंप्रष्टुतः पवपरोत्वमतुमप्रस्तोलव्यककृतानानः शरेणायमिहपताविध
तितमिममात्मानमहारामनभिन्नहृदयहष्टुमहंसमीति ५५ सतविचरत्मृगाचेष्टितमात्म

निवेशितंमनोयेन प्रकृतपदस्यसव्याख्यापार्युदंतरइति यांतमिमस्य व्याख्याविहरंतमितियेनः
नृलिकत्याग्रपुवनप्रेरणापताविधतिष्ठादेवतानुधति ५४ उपदेशासारमाह सखेतिविचरन्विचा
र्यंप्रनष्टेदिविंतेकर्णोयाधुनीमिववर्दिष्टंतिविवेनेनियकपतचसर्वेद्वियोपलताणायंगृहस्थमचा
नदि कीदृशाप्रमत्तमान्ताप्रतिकामुकानां यानि पूयानितेषांमायावार्तांपसिनृजीवानांशरणामौ

८९

89-A

यत्नं तं पूर्वोक्तमर्थमनुवदति श्रुतमन्वीदितं विचारितं च तत्त्वतो नारद पतनं तदुक्तमात्मतत्त्वं उपाध्या
यामेकर्मोपदेष्टारः प्राचार्याः केन नानेति ५८ यतस्तत्कृतं उपाध्यायकृतः तदृष्ट्वा विरोधेनात्मनत्वेः सं
भावनात्रूपो मत्तात् संशयः संछिन्नः त्वया श्रेयः कश्चित्संशयो वर्तते यदै इंद्रियवृत्तौ न्ममश्रवृते प्रयति
संशयमाह द्वाभ्यां कर्माणि येन देहेन करोति तेनैव विहाय प्रमुत्र लोकान्तरे कर्मोपस्थापितेनान्येन दे
हेन तु घानिरुपभुक्तानि नौ वो प्रभुते प्राप्नोति ५८ इति वादः श्रूयते पापपुण्यकृतां लोकान्तरे शरीरभेदः
कर्मदोषैः यातिस्थावरं ज्ञानं किं न इति तथा चोक्तं यत्पश्च तो रत्र भूयानि मितिपतनच्च कर्तृभोक्तृदेहभेद

राजोवाच श्रुतमन्वीदितं तत्त्वतो भगवान्स्म भाषत नैतज्जानेमुपाध्यायः किं तस्य विद्धि यदि
५८ मे शायो त्रतमेवि प्रसक्तिं वत्तत्कृतो महान् सप यो पि द्विमुसेति यत्र नेद्रिय वृत्तयः ५१ क
र्माणि पारभते येन पुमानिह विहाय तं प्रमुत्रान्येन देहेन जुष्टानि सफलं दश्नते ५८ इति वेदविदो वा
दः श्रूयते तत्र तत्र ह कर्म यत्क्रियते प्रोक्तं परोक्षं न प्रकाशयते ५९ नारद उवाच येनैवारं
भते कर्म तेनैवामुत्र तत्पुमान् भुंक्ते स्वव्यवधानेन लिंगेन मनसा स्वयं ६० शयानमिममुत्सृज्य

न कृतेनाशनात् कृतमभ्यागमप्रसंगात् संगच्छत इति भावः संशयोस्य मादि योक्तो वेदोक्तं कर्म क्रियते।
तेनैः व्यवधानेन तस्मान् पवेपरोक्षे प्रदृश्य मन्त्रप्रकाश्यते यतः कर्मणो न स्मृत्वा तद्वो यो पिडयं दइति भावः
प्रयमस्य पीनात्रं यनेत्तु इति प्रश्नवृथानेन कर्तृभोक्तृदेहविच्छेदे नास्थूलदेहनाशेपि मनः प्रधानस्य।
लिंगदेहस्य नाशाभावात् कृताहोवप्रसंगाइत्यर्थः ६० लिंगदेहविशिष्टस्य भोक्तृत्वे समहष्टान्तेन स्पष्टय
ति शयानमिममुत्सृज्य देहं स्वप्ने जीवन् उत्तमानतदभिमानेन स्वकाशात्मनि मनसि संस्कार रूपेणाद्दितं

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ननुभवतनामस्तिंगं विशिष्टस्थानेन दृष्टं तेन भोक्तृत्वं कर्तृत्वं तत्र तत्रैव प्रतिगृहादिषु स्थूलदेहविशिष्ट
स्यैव दृश्यते नत्वाहम् अमेनैव प्रत्यादय: प्रसाक्षट्घालणो इति त्रिभुवनमनस्यायदेहगृहीयान्ततो देहाद्य।
इति हुकर्मपुमानगृहीयान्तु येनैककर्मणा एवमहंकारगृहीतेन पुनर्भवो भवति अन्यथा जन्मान्तरपर्यया।
नैः एतेभिर्वितस्मनोविशिष्टस्यैव कर्तृत्वे अभिमानविषयस्य तद्देहस्य प्रत्यादिदेहवृत्तद्वारमात्रत्वमिति।
भाव: ८२ यदुक्तं कर्मणो नष्टत्वात् त्रामुत्रभोग इति तत्राह यथेति शुपयेत्तो नैकमेतद्पेविन्द्रियाणामीह
तैः कदाचित्कर्मप्रवृत्तिभिः स्थितमनमोयते समपि सर्वेन्द्रियविषयसंवेद्ये युगपज्ज्ञानेन तस्मिन्नः नह्वकर्मवृ
पि देनष्टगपज्ञानाद्वेसति: मनसोलिंगमिति एवं विनवृत्तिभिर्यपि पूर्वदेहनकर्मलत्वेनतासामपि श
ममेति मनसायुध दृक्साक्ष्मिति त्रिभुवनं गृहणीयान्तत्समानम्नार्थं कर्मयेन पुनर्भव: ८२ यथात्रमी
येन चित्तनुभवेर्मिदं येह्रितै: एवं शाद्देहज कर्मलक्ष्मो चित्तवृत्तिभिः ८३ नात्रभूतं कचानेन देहे
नाहं दृष्टम श्रुतं कदाचिदुपलभ्यतेयद्रूपं याह्यमात्मनि ८४ तेनास्य नाहं शंवान नृलिंगिनो देह
संभवं प्रदत्त्वानुभूतो योनिमनः स्प्रष्टुमर्हति ८५ मनुएवमनुभवस्य पूर्वं रूपाणि शंसति
गपदनपत्र: ८३ इतोपि कर्मलक्षणत्वं स्यान्नात्रानुभूतमिति द्वाभ्यां अनेन वर्तमानेन देहेन क्वचिदज्ञ चिद
पियदननुभूतं अननुभूतमनुपभुक्तं अदृष्टं चाश्रुतं च यद्रूपंयद्दात्मकं यादृक्कं प्रयत्नकामे चन कदाचित्स्व
प्रमनोरथादिषु आत्मनिमनसि उपलभ्यते ८४ तेनाहं तत्त्वा अस्य लिंगिनो वासना यस्य जीवस्य ता
दृशेनदेहभवादिषु कर्म पूर्वदेहसंभवं प्रदत्तमिति प्रयेन मनसात्त नयनानुभूतो योमनः स्प्रष्टुमनसि स्प्रष्ट
रिति इतिमस्य गवधानार्थमासिष्यमिनदमर्हति। ८५ किंचमनो नृण्य र्थेव पूर्वेपराणि सुभाशुभानि।
मिम्नानि प्रापीवलितानायतनस्मार मनएवेति भद्रत इति समागवधानार्थमासिष्यामिनदमितिभविष्य

90-A

नन्वेकस्य चिद्रूपेणानन्दैकमपि स्वप्ने प्रतीयते यथा पूर्वताग्रे समुद्रः दिवान्धकारादिर्मिथ्याभिसंधिः कुतस्तस्मादिति त्रा
द्रष्टृदृष्टमिति श्रुत्यैकत्वेनाध्यस्तसमुद्रादिके पर्वताग्रनिशाद्य यनन्दकारादिके दिवा ग्रभंगादिक्रियाश्रयं स्वप्ि
रः तेषामाश्रये निद्रादोषाणां हि प्रतीयते इत्यत्र मेतव्यं परस्यापि तद्व्यपपन्ने स्वतुल्यत्वादिति भावः स्वम
स्यानुभवस्य पूर्वेक मेन नेमत्वमगीकर्वतो विपरीतस्य मनाने पैहिककर्मणोत्थानकेन तेन निद्रादोषप्रावल्य
मेवतेवापाश्रयणीयमिति भावः ९७ नन्वदरिद्रः कश्चिदात्मानं महाराजेनपरूपेति राजाचवराकमात्मा
नं पश्यतीति न कथमसंभावितं स्वप्नं ठनेनत्वाह सर्वेऽइति प्राप्नोति भोगपतेन न प्राप्नुवंति चप्राप्नोति च भोगानेकर
यदिकश्चित्तथ्यसनाभवेत्ततस्तैर्न स्यान्नवैतेन दृश्यते अतः सर्वं सममनमसत् इतिम्यतः सर्वेषां समनस्ककानामे

अहं ब्रह्म परं ज्योतिर्वाचेक्ष्य विष्मनसि स्वपते यथा तथा मनन्ते ऽदेशाकालक्रियाश्रये ॥ ९७ ॥ सर्वेक
मानुगायन ममनैमिंद्रियगोचरः प्राप्नोति विषयान्यांति सर्वे समनस्कोजनाः ॥ ९८ ॥ सत्त्वैकनिष्ठे
मनसि भगवत्सान्निध्यवर्तिनि तमसश्चंद्रमसीवेदमुपरम्यावभासते ॥ ९९ ॥ नाहं ममेति भावोयं
पुरुषेव्यवधीयते यावद्बुद्धिमनोक्षार्थगुणव्यूहोत्पनादिमान् ॥ १०० ॥ स्यन्नाः

मिच सर्वोषांनो क्रमेण प्रवेशनांप्रामेत्याह सत्त्वं चरः कस्यापि कस्यचिद्दर्योक्रमेण दश्यपन्नस्यकं इत्यनीय
गपदपि सर्वेदर्शनं कदाचिद्भवतीत्याह सत्त्वेकनिष्ठे भगवत्सान्निध्यवर्तिनो भगवद्ध्यानेऽपरे केवलमन
सि इदं विषयपरस्यमये तोपामिवप्रापावभासते प्रतीत्यन्तं ह्यस्यापि कदाचित् प्रतीतो दृष्टांतः चंद्रमसि
उपरमतमसः राहुरिव तद्दिदृष्टु हे मनसि सर्वविषयमुपरम्यापि प्रसज्यते शिति प्रसिद्ध ९९ तदेव स्थू
लदेहतापापिलिंगादेहस्याना प्रापादनुकतोपाभोक्त्वेति प्रतिदेशोनातीत्युक्तं तत्रैव शांकतेन च लि
गादेहस्य स्थूलदावेशाविकत्ते भोक्तृत्वेन केवलस्यतत्यकदाचित्स्थूलदेशभावेजनीवस्यकर्त्त

भोक्तृत्वाभावान्मुक्तिः प्रसज्येतन त्वाद अहंममेति भावः स्थूलदेहसंबंधात् पुरुषेजीवेनव्यवधी
यतेनविछिन्नोभवतिकिं पर्यंतबुद्ध्यादिकनाव्यूहः परिणामोलिंगंयावदस्ति अनादिमान् अनादिमनु ७

91

यो वा टी ९१

स्वप्नाद्यवहंकाराद्यभावान्नुदिष्टेदमाशंक्याहद्वाभ्यां स्वप्नादिषु उपतापदुःखवियोगादिदुःखैस्तैतो
द्धमितिताभ्यहंकारः नेदंतेनप्रकाशते प्राणायतनानामिंद्रियाणांविघातात इंद्रियविहंकारा॥
स्यदेवस्तुग्रहणप्रहंकारः स्मृतिनामयेस्यर्थः एषोकृत्स्नातत्रसंपूर्णत्वात प्राणायतनानामि
तिशेषः पुनस्तत्कारणस्यपदेकादशेद्विधैःस्फुटलिंगमहंकरणात त्रेहस्यपतेगभोदविविनिशेषः सतोप
नभिव्यक्तोरवृक्तः उद्भूतमात्रस्यापात्रवेदहमसोलिंगरूपमि ॥ तस्मादहंकारस्यदस्थूलदेहस्या
विद्धेदाहद्वस्तुभूतायाभावेपिसत्तानिवृत्तिनोस्तीमाद्यर्थहीति ॥३॥ यावल्लिंगंस्थूलदेहावि॥
स्तत्रिमूर्च्छोपतापेषुप्राणायनविघाततः नेदंतेहमितिज्ञानेमूलस्यप्रलयोपि ॥१॥ गर्भेवा
ल्पएषोकृत्स्नादेकादशविधंतदा लिंगनदृश्यतेपुनः कल्कांचेद्रमसोयथा ॥२॥ यर्थेहा
विषमानेपिसम्भूतिर्वेनिवर्तते ध्यायतोविषयान्सस्वप्नेनयोगमोयथा ॥३॥ एवंपंच
विधंलिंगंत्रिवृत्षोडशविस्तृतं एषचेतन्ययुक्तोजीवइत्यभिधीयते ॥४॥ यनेनपुरुषो
देहानुपादत्तेविमुंचति हर्षंशोकंभयंदुःखंसुखंचानेनविंदति ॥५॥ यथातृणजलौका
वैनापयात्यपयातिच नत्यजेन्म्रियमाणोपिप्राग्देहाभिमतिंजनः ॥६॥ यावदन्यनविंदेवा
प्यवथानेककर्मणा मनएवमनुष्येंद्रभूतानांभवभावने ॥७॥ यदाक्षैःचरितोध्यायन्कर्मा
ण्याचिन्वनेसकृत मतिकर्मणिपविद्याविद्यायांबंधःकर्मण्यपनात्मनः ॥८॥ अतस्तदपवादार्थं
भेदात्मसारानिवृत्तिरिमेनत्यपंचवतिपवमिति सार्थ विधिः ॥९॥ पंचविधंपंचतन्मात्रात्मकंत्रिवृ
त्त्रिगुणंषोडशविकारात्मनाविस्तृतं ॥४॥५॥ नन्वेकदेहविसर्जदेहांतरप्रवेशात्सर्वमहंहानास्या
देवेत्यर्थः तत्राह यद्यपितिनापयातिलपणस्यास्यागादपयातिचतरणावस्थयारणातनयानसंजेत ॥६॥
यस्यदेहकर्मणाप्रागदेहारम्भकाणांव्यवधानेनविछेदेनसमाप्त्याप्रकरणार्थमुपसंहरतिमनएवे

भवसंकोमताहंदी पयमसकलशतसकहरेव

इति भवभवकसंसारहेतोः ॥११॥ कदापिर्यमितदह्यदेहमिति च विनाद्युपयुक्तस्यतः ॥ कर्म
जिनासमितिनवसमयकृतः कर्मतत्वाद प्रविधायासपत्मनमतोदेहादेः कार्मणिकंवी ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

९१-A

देहसंयोगोनीवेत्स्वरयोः पुत्रानादिश्यपितृभ्राणामग्रेकथयित्वा ८१ ८३ आत्मशौचं मनःशोधकं पा
रमेष्ठ्यं सर्वोत्कृष्टफलदं ८४ स्त्रियोऽनुदितस्तस्यदितस्याश्रमोऽहङ्कारः छिन्नोभवतियमुत्रकर्मफलभो
गः कथमिति संशयश्च छिन्नः ८५ इतिश्रीभावार्थेचतुर्थेएकोनत्रिंशः २९ प्रसन्नास्तैवभिः श्रोतं चूत।
प्राचीनबर्हिषः वर्णयन्तेषु पुत्रेषु ह्याभ्यां प्रसन्नं तेषु प्रचेतसां ततस्त्रिंशेनपसन्तुष्टाहरेशाल्लब्धवरास्ततः प्राग

तत्रैकाग्रमना धीरो गोविंदचरणांबुजं विमुक्तसंगोन्वभजद्भक्त्या तत्साम्यतामगात् ८१

मैत्रेयः भागवतमुख्योभगवान्नारदो हंसयोर्गतिं प्रदर्श्यह्यमुमामंत्र्य सिद्धलोकं ततोगम
त ८० प्राचीनबर्हिराजर्षिः प्रजासर्गाभिरक्षणे आदिश्यपुत्रानगमत्तपसे कपिलाश्रमं
८१ एतदध्यात्मपारोक्ष्यं गीतं देवर्षिणानघ यः श्रावयेद्यः शृणुयात्स लिंगेन विमु
च्यते ८२ एतन्मुकुंदयशसा भुवनं पुनानं देवर्षिवर्यमुखनिःसृतमात्मशौचं यः कीर्त्य
मानमधिगच्छति पारमेष्ठ्यं नास्मिन्भवे भ्रमति मुक्तसमस्तबंधः ८४ अध्यात्मपारोक्ष्य
मिदं मयाधिगतमद्भुतं एवं स्त्रियाश्रमः पुंसः छिन्नोऽमुत्र च संशयः ८५ इतिश्रीभागव
ते चतुर्थे एकोनत्रिंशः विदुरः ये त्वयाभिहिता ब्रह्मन्सुताः प्राचीनबर्हिषः ते रुद्रगीतेन ह
रिं सिद्धिमापुः प्रतोष्य कां १ किं बार्हस्पत्येह परत्र वापि कैवल्यनाथप्रियपार्श्ववर्तिनः
आसाद्य देवं गिरिशं यदृच्छया प्रापुः परं नूनमथ प्रचेतसः २

स्थवादीन्महासत्त्वं चक्रुर्विनीयते १ इह प्रतोष्य कां नासिद्धिमापुः १ हे बार्हस्पत्य मकस्मात् विहिता
बृहस्पतिशिष्यः शिष्यश्चितान्नन्यश्रु तेयदृच्छयागिरिशं प्राप्य तस्मैव कैवल्यनाथप्रियपार्श्व
वर्तिनः तदनुगृहीताः सन्तो नूनं परं मोक्षं प्रापुः प्रचेतसः पूर्वं तत्र इह परत्र वा परं किं प्रा

९२

श्री भाव टी ९२

रुद्रगीतं जपरूपेणा यज्ञेन तपसा च पुरंजनं दर्वितेषां कृच्छ्रं तपः क्लेशं रुचा कांत्या शमयन् शांतेन स
तेन वपुषा आविर्भूतः २ सुपर्णस्कंधमारूढ इत्यादिना बर्हिष्मतः सुतानाहेति तृतीयेनान्वयः ३
कनकमयेन वर्णेन वनाविभूषणेन भ्राजमाने कपोले वदने यस्य अष्टभिरायुधैः गरुडप्रवकिन्नरैः ते
न पद्मस्तेन गीता कीर्तिर्यस्य ४ पीनाश्च ते आयताश्च अष्टौ भुजास्तेषां मण्डलं समूहः तन्मध्ये स्थित

मैत्रेय उवाच ॥ प्रचेतसोन्तरुदधौ पितुरादेशकारिणः जपयज्ञेन तपसा पुरंजनमतोषयन् १
दशवर्षसहस्रान्ते पुरुषस्तु सनातनः तेषामाविरभूत्कृच्छ्रं शान्तेन शमयन् रुचा २ सु
पर्णस्कंधमारूढो मेरुशृंगमिवाम्बुदः पीतवासा मणिग्रीवः कुर्वन्वितिमिरा दिशः ३
काशिष्णुना कनकवर्णविभूषणेन भ्राजत्कपोलवदनो विलसत्किरीटः अष्टायुधैरनुचरै
र्मुनिभिः सुरेन्द्रैरासेवितो गरुडकिन्नरगीतकीर्तिः ४ पीनायताष्टभुजमण्डलमध्यलक्ष्म्या
स्पर्धच्छ्रिया परिवृतो वनमालयाद्यः बर्हिष्मतः पुरुष आह सुतान्प्रपन्नान्पर्जन्यनादरुत
या सघृणावलोकः ५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ वरं वृणीध्वं भद्रं वो यूयं मे नृपनन्दनाः सौहार्दे
नापृथग्धर्मास्तुष्टोऽहं सौहृदेन वः ६ यस्तु स्मरति संध्यायां युष्माननुदिनं नरः तस्य भ्रा

पालक्ष्म्या स्पर्धमानश्रीः शोभा यस्याः तया वनमालया परिवृत आद्यः पुरुष आह पर्जन्यस्य ना
दवद्रुतं नादो यस्याः तया वाचा सघृणोऽवलोको यस्य ५ यूयं मत्तो वृणीध्वं सौहार्देन हेतुना अ
पृथग्धर्मा येषां ते यूयं तेन वः परस्परं सौहृदेन तुष्टोऽहं ६ भूतेषु सौहृदं च भविष्यति ७ ॥

92-A

वैं भोरासे किं पुनर्य श्च भामिनि शोभ्रः १० यग्रहीष्यग्रहीतवंवः यथोऽस्ति हेतोः लोकाननलोके शुभा
विष्यति यद्वा लोकाननुभविष्यति दूषणं निधाय तीत्यर्थः ११ मात्मनोभ्यो वीर्यणासेंतानेन १२ पुत्रार्थमा
दोभार्यासम्पादयतिकेशोति तिथिः तपोनाग्रार्थ मिन्द्रिये वित यास्मत्लोचयाकण्ठनाम सर्षिर्वद्ध

येवमुंसारुद्दवीनेन सांख्यशानः समाहिताः स्वैवेत्यहं कामवरान्वासेपशोचशोभनो १० यद्यूयंपि
तवादेशाग्रगृहीष्यसुवानिना: यथवोऽस्मातीवीर्तिर्लोकाननुभविष्यति ११ भवितालिघ्नुन:
तुवादेशायगृहीष्यसुवानिनाः यथवोऽस्मातीवीर्ति लोकाननुभविष्यति
सूतः पुत्रों नवमोऽग्रमणोयुतोः यपतस्मात्मवीर्यणाविलोकोऽश्रवयिष्यति १२ कन्येः भूलो
व पाकमालवाकमललोचना लोवाप विहोजगृहः भूत्वानुपनेदनाः १३ दत्तामाया पृथे
शानभ्रामः पीयूषवर्षिणी देवीनीवोदमानायानिदधे समदयाविता १४ मनाविसर्गादिश
पित्रामामनुवर्त्तमा नत्रकमंवरासहानामुहूर्तमाचिरं १५ सप्तयस्यर्मशीलानासर्वेषावः
सम्भ्रमाः सप्तयक्रु पमशोलयभूयात्स्वर्पितोऽशयाः १६

कालेरवेमूषावततः स्वर्गंगच्छंलोकणशोर्जांतेयार्भंवृतेषुसन्नाजगामसतदेनदंके १२ समिद्धोवनस्य
तीनोनाजानामः प्रमूतस्वावि पाणिकदेसा लप्स्याग्गुस्वविन्दथेअनेनासरसोगभमिंभवेनामृतात्सुखे
नचतस्यालावण्यसमसेददोगोथ्यादिग्रादि त्यचोक्तं १४ मसात्रुवर्तनेत्स्मानेनपित्रामिथुनकालेः स
वः नत्रममासर्गेनिमिनेतास्त्रहृदन भेगुहूनो कथमेकाभार्यास्यानगायद्यं यथकथर्मः शीलचय

८

धर्मशीलयो दैवमातमहाव्या यांतेषांच भूपत्नी भूयात् अर्पितो भवत्स्व आशयोयथा
स्वनदृष्टादृष्टविरोधइतिभावः १५

श्री
भाग
स्कं ४
93

प्रद्दतोन्मः यघतिह्नवलाः संतः १७ पृथक्गुणोदयकामादिमलप्राशायेयेषां अतः लोकद्वयमो
नानिर्विघमन्त्यानप्राप्नुय १८ ननगृहेषुषुविष्ठानामस्माकंतवास नावेधघवसमानजनलङ्घ
क्लिनिर्वेदोवानन्नाह गृहेषुतिश्रशालमध्यपितम्कर्मयषांमहान्तीयायालोकामः कालीयेषां १९ तद्धान्
ष्मोतत्णांगृहेनवेधइतिज्ञतस्तत्राहनवबदितियघस्माकंपाप्रवणानतः सर्वज्ञोदृष्टीश्वरः अल
चारिभिः प्रवन्नभिः निमित्तभूतैः प्रोत्तणां ह्रदयनवबवतप्रतिपदेनृत्नवतप्रयेपाणोषिब्रह्मसाता।

दिव्यवर्षसहस्राणां सहस्रमहतोनमः भौमान्भोग्यभोगान्वेदिव्यांश्चानुगृह्णन्मम १७
प्रयमव्यनवाखिलस्थभक्त्यापकगुणाणायाः उपयास्यथमद्धामतिर्विद्यनिरयादतः १८ गृ
हेष्वाविशतांचापिपुंसांकुशलकर्मणाम् मद्वार्तायातयामानांनवन्धायगृहामताः १९ नव्य
वद्वेदयपुत्रेवभवितद्ब्रह्मवादिभिः नमुह्यन्तिनशोचन्तिनहृष्यन्तियतोगताः २० मै यः
एवंब्रुवाणाणपुरुषार्थभाजनंजनार्दनंप्रांजलयः प्रचेतसः तद्दर्शनध्वस्ततमोरजोमलागिरागृ
णाद्दृदयासहृद्मम २१ प्रचेतसऊचुः नमोनमः क्लेशविनाशनायनिरूपितोदारगुणाह्व

यमनोवचोवेगपुरोजवायस

सर्वाक्षमार्गैरगताध्वनेनमः २२

काशेभवत्वसैर्वं: ननुतवकथापाप्रवणोकथंब्रह्मसानाकारस्तत्राह योहं एवदेवब्रह्मलनत्रदेवः यत्तो
नानाः स्वस्मापामाः संतोषेणाकुर्वोद्वर्षान्नुपान्भुंक्ति अतोमत्कथाप्रवणोनमबन्नमसह्यापविभावाद
सैवब्रह्मसानाकारवमाहदेषुवसतामपिनबन्धस्त्वर्थः २० पुरुषार्थंभाजयतिप्रापयतितिनयाति
२१ वेदैःसकलैःप्रेष्यःसाधनत्वेननिरूपितादारगुणाः प्राह्वयानामानियस्यमनोभवचसार्वयोदम

प्रतयघसर्वक्षेमप्रवृत्ताणांमागो।प्रगता।
पुरोजवोवेगोयस्यमनोवचसोरपिपुरोयस्येत्यर्थः। सर्वाक्षमार्गैरिन्द्रियवृत्तिभिरगतोऽध्वायस्य तस्मै २२

93-A

स्वनिष्टं यांस्वरूपस्थित्याप्रद्युम्नायपूतः शांतायमनसिनिर्मितेनमतिप्रपार्थं वीर्यमेवविलसनविस्फुरितेनेहृदये
रूपवस्मिन्गृहीतामायायुगोविदिगृह्यः ब्रह्मादिमूर्तयोयेन २३ स्तनस्तुविष्णुहृस्सन्नरूपायसंसारेहृदे
तिमेधानांनेयस्यनमे २४ २५ अग्रेतुल्पादिकृतनेवतोव्य २९ यद्भक्त्यामरूपणोधमितितन्मनसितिधा
याहूः रूपमितिसमस्तानांलोकपावनोसंतधायस्मात्तनः प्राविष्कृतेयकदिने प्रतोम्रतंकिमन्नुकस्मि
नेपत्रकस्याःस्वयंपवास्याकपरमात्मकमध्यः २७ अतःस्मनप्राहदेवप्रभद्रेरथनग्रमंगलेनाधानेतेस

प्रद्युम्नायशांतायनमः स्वनिष्ठायमनस्यपार्थं विलसहृदयाय नमोभगवत्स्थानलयोदयेषुगृ
हीतमायागुणविग्रहाय २२ नमोविष्णुहस्तवायहृदयेहृदमेधसे वासुदेवायकृष्णायश
भेवसर्वसात्वतां २४ नमः कमलनाभायनमः कमलमालिने नमःकमलपादायनम
स्तेकमलचक्षुषे २५ नमःकमलकिंजल्कपिशंगामलवाससे सर्वभूतनिवासायनमो
महि ऽनुसंसाक्षिणे २६ रूपंभगवतोयत्तद्दशायल्लोकपावनं प्राविष्कृतंनःक्लिष्टानांकिमम
हद्भक्तपिने २७ यत्नावंतहिविभुभिर्भाग्यदीनेषुवत्सलैः यदनुस्मर्यतेकालेस्वबुद्ध्याभ
द्ररथन २८ येनोपशांतिर्भूतानांतल्लकानामपीदृतां यंतोंतर्हृदयेकस्मान्नोवेद्याशिषः २९

मयोव्ववविवक्षितः यत्नावदेवदीनेषुवत्सले: प्रभुर्भाग्यकार्यंकिंतन्नदाहृदयदिति प्रसमदीयाय
त्यनितुयाविनेकालेयन्नुस्मर्यतेत्वनियततनयावदूपदर्शितेश्वतिभावः २८ येनासुसर्पेण स्मृतेन
मातेषांउपशांतिसुलभवति किंचतल्लकानामपिभूतानामयन्नहृदयसंतर्हितः ग्रनत्योमित्वेना
स्थितोभवान्नीद्दसामिष्ठतानावरूपमसकानानोस्माकमाशिषः कस्माद्वेत्तोन्नदनानामेव मर्त्यः २९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तथापि वर्णनं ब्रूवे येनाद्यैर्येऽस्माकं भगवान् प्रसन्नः प्रसादे वरः भगवानेवास्माकमी
प्सितो वरस्तथापि प्रपञ्चे गुरुः मोक्षमार्गप्रदर्शकः गतिः स नस्तु प्रकृष्टार्थभूतः ३० यद्यप्येवं त
थापि त्वन्नाथ त्वत्तः वरमेकं वृणीमहि कथंभूतात् परतः कारणात् अपि परात् प्रधानात् परतः परस्मा
त्प्रधानात् प्रकृतिपरत्वात् समर्थः न च ते विभूतीनामन्तोऽस्ति यतोऽनन्त इति विभूतीनामन्तो न वरं ति
गीयसे ३१ तथापि यथा भ्रमरो भ्रमरः पारिजाते स्वयं लब्धे सति अन्यं भ्रमरमपि महद्दानेन सेवते

यस्मान्नैव वरोऽस्माकमीप्सितो जगतः पते प्रसन्नो भगवान्येषामपवर्गगुरुर्गतिः ३० वरं वृ-
णीमहे थापि नाथ त्वत्परतः परात् न ह्यन्तस्त्वद्विभूतीनां सोऽनन्त इति गीयसे ३१ पारिजातेऽ-
ञ्जसा लब्धे सारङ्गोऽन्यन्न सेवते त्वदङ्घ्रिमूलमासाद्य साक्षात्किं किं वृणीमहि ३२ यावत्ते मायया स्पृ-
ष्टा भ्रमाम इह कर्मभिः तावद्भवत्प्रसङ्गानां सङ्गः स्यान्नो भवे भवे ३३ तुलयाम लवे-
नापि न स्वर्गं नापुनर्भवं भगवत्सङ्गिसङ्गस्य मर्त्यानां किमुताशिषः ३४ यत्रेड्यन्ते कथा
मृष्टास्तृष्णायाः प्रशमो यतः निर्वैरं यत्र भूतेषु नोद्वेगो यत्र कश्चन ३५ यत्र नारायणः साक्षा-
द्भगवान्न्यासिनां गतिः संस्तूयते सत्कथासु मुक्तसङ्गैः पुनः पुनः ३६ तेषां विचरतां पद्भ्यां

तीर्थानां पावनेच्छया भीतस्य किं न रोचेत

तावकानां समागमः ३७

तथापि मर्यादानां त्वदङ्घ्रिमूले प्राप्य किं किं वृणीमहे न किं विदिति स्वार्थः किमप्यन्यो न कृत्स्नं किमर्थं वृ-
णीमहे न हि किं किं वृणीमहे प्रत्येकं न कस्यापि सामान्यादित्यर्थः ३२ अनयन्तावत्तदेव प्रा-
र्थयामह इत्याहुः यावदिति स्पृष्टा व्याप्ताः सन्तः भगवति प्रकृष्टः सङ्गो येषां तेषां सङ्गोऽस्माकं स्यात्
३३ न तु राज्यभोगान् स्वर्गापवर्गौ च विहाय किमिदं प्रार्थ्यते तत्राहुः तुलयामेति भगवत्सङ्गिनो

सङ्गस्य लवेनापि ३४ मर्त्यानां सङ्गस्य प्रेमप्रपञ्चयति यत्रेति त्रिभिः यत्र ईड्यन्ते याभ्यः कथाभ्यः
निर्वैरं वैराभावः ३५ ३६ पद्भ्यां पावनेच्छया संसारभीतस्य ३७

९४४७

नसंगफलमस्माभिरेवानुभूतमित्याहुः वयंत्विति तत्त्वं श्रियः सात्वातस्य भवस्य ग्रंतमविकित्सस्य
नमत्नानृत्यो स भिषिक्तसमसद्दैवतो गतिंयामः ३८ वयं तस्य नृणां तेयत्तेरतिष्ठाभ्यो नताः नमस्कृत्वा ३९
निरंधसां निस्वानां अदभ्रं बहु कालान्तैपरितोषणाय भवति निवृणीमहे ४० यत्तानामस्माकं चयत्न
तिनं युक्तेत्याहुः मनुरिति यस्य महिम्नो न दृष्टपारयैः तेपि तात्मसमं स्वशान्तत्वं यथाल्लवति म

वयंतुसाक्षाद्भगवन्भवस्य प्रियस्य सख्युः क्षणसंगमेन सुदुश्चिकित्सस्य भवस्य मृत्योर्भिषक्
तमंत्वाद्यगतिंगताःस्म ३८ यन्नः स्वधीतं गुरवः प्रसादिता विप्राश्च वृद्धाश्च सदानुवृत्त्या आर्या
नताः सुहृदो भ्रातरश्च सर्वाणि भूतान्यनसूययैव ३९ यन्नः स्वतप्तं तप एतदीश निरंधसां
कालमदभ्रमप्सु सर्वं तदेतत्पुरुषस्य भूम्नो वृणीमहे ते परितोषणाय ४० मनुः स्वयंभू
र्भगवान्भवश्च येन्ये तपोज्ञानविशुद्धसत्वाः अदृष्टपारा अपि यन्महिम्नः स्तुवंत्यथो त्वात्मा
समं गृणीमः ४१ नमः समाय शुद्धाय पुरुषाय पराय च वासुदेवाय सत्वाय तुभ्यं भगवते नमः
४२ मैत्रेयः इति प्रचेतोभिरभिष्टुतो हरिः प्रीतस्तथेत्याह शरण्यवत्सलः अनिच्छतां या
नमतृप्तचक्षुषां ययौ स्वधामानपवर्गवीर्यः ४३ अथ निर्याय सलिलात्प्रचेतस उदन्वतः
वीक्ष्याकुप्यन्द्रुमैश्छन्नां गां गां रोद्धुमिवोच्छ्रितैः ४४ ततोग्निमारुतौ राजन्नमुंचन्मुखतो रुषा

योज्ञानः वयमपि गृणीमः ४१ सत्वमूर्तये वासुदेवाय ४२ यानं स्वप्रयाणं अनिच्छतामपि सतां स्व
धामययो अनपवर्गवीर्यः प्रचेतसः तमभवन् ४३ उदन्वतः सिंधोः सलिलान्निर्याय निर्गंगां स्वर्गं रोद्धु
मिवोच्छ्रितैः द्रुमैर्गां महीं छन्नां वीक्ष्य द्रुमेभ्योकुप्यन् तदा हि प्राचीनबर्हिषः प्रव्रजिते राजके।

महीं निर्वीरुधं कर्त्तुं संवर्तक इव

कर्षणाद्यभावात् द्रुमैर्भूमिश्छन्नाभूत् ४४ निरस्ता वीरुधोपि यस्य। तथाभूतां कर्त्तुं संवर्तकः। कालाग्निरुद्रः ४५

95

श्री
भाग
टी
९५

नैवेद्युक्तिभिः ४६ उज्जह्रुः समर्पयामासुः ४७ मारिषां वार्क्षीं प्रचेतसोर्निश्चलात्मानमानातो दक्षः प्र
दत्तः प्रीमदादेवप्यावज्ञानात्पूर्वं मन्मघोनिजो बालपुत्रोपि सन्दक्षियन्नातो यस्यामजनि निर्मितः ४
प्राक्सर्गपूर्वे दक्षे कालेन विद्रुते नाशिते दैवेन ईश्वरेणाचोदितः स दक्षः प्रजाससर्जेति प्रसिद्धः ४
तया रुचा प्रभया तेज उपादत्त च कर्मदाक्ष्याद्दक्षमब्रुवन् ५० तमभिषिच्य प्रजादिर्ब्रह्मा प्रजासर्गसेव।

भस्मसात्क्रियमाणांस्तान्द्रुमान्वीक्ष्य पितामहः आगतः शमयामास पुत्रान्बर्हिष्मतो नयैः ४६
तत्रावशिष्टा ये वृक्षा भीता दुहितरं तदा उज्जह्रुस्ते प्रचेतोभ्य उपदिष्टाः स्वयंभुवा ४७ ते च ब्रह्म
ण आदेशान्मारिषामुपयेमिरे यस्यां महदवज्ञानादजन्यजनयोनिजः ४८ चाक्षुषे त्वन्तरे प्रा
प्ते प्राक्सर्गे कालविद्रुते यः ससर्ज प्रजाः सर्वाः स दक्षो दैवचोदितः ४९ यो जायमानः सर्वेषां
तेजस्तेजस्विनां रुचा स्वयोपादत्त दाक्ष्याच्च कर्मणां दक्षमब्रुवन् ५० तं प्रजासर्गरक्षा
यामनादिरभिषिच्य च युयोज युयुजेऽन्यांश्च स वै सर्वप्रजापतीन् ५१ इति श्रीभागवते च
तुर्थस्कं त्रिंशोऽध्यायः ३० मैत्रेयः ततस्तूत्पन्नविज्ञाना आश्वधोक्षजभाषितं स्मरन्त आत्म
जे भार्यां विसृज्य प्राव्रजन्गृहात् १ दीक्षिता ब्रह्मसत्रेण सर्वभूतात्ममेधसा प्रतीच्यां दि

दाक्षायणोन ससर्ज दक्षोऽस्यां मरीच्यादीन तत्तद्व्यापारेषु नियुक्तवान् ५१ इति श्रीभावार्थे त्रिंशः ३०
एकत्रिंशेऽस्मिन्दृढे धुर्वन्नस्य वने सता नारदोक्तेन मार्गेण मुक्तिरुक्ता प्रचेतसा ततः दिव्यवर्षसह
स्राणां स्वस्तपसो ते उत्पन्नविवेकज्ञाना नात्ते उपासम्य महामनिर्विद्य निर्ययाद इत्यधोक्षजभाषितं
स्मरंतः प्राव्रजन् ब्रह्मसत्रेण आत्मविमर्शेन दीक्षिताः कृतसंकल्पा बभूवुः सर्वेषामात्मेति मेधया त्ता

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

95-A

निर्जिताः प्राणमनो वचो दृष्टयो यैः तान् शंतात उपरताः समभावा मूलप्रायाद्यस्मात्तज्जनो विश्रद्धो येषां ब्रह्मतीयो
जितप्राणा यैः स्वरासने ये रीढोद्दृष्टवान् उस्यायप्रतिपमयथादेशं यथाविधि पूजयित्वा ५५ यदिदृष्टमु
पदिष्टं यदा मननं तेन तपिते विस्मृते ६ ७ प्रचेतोभिः पृष्टः ८ प्रशोग्रहप्रमजयादि सेवो विनासर्वजन्मकर्मा

नात्रिजिन प्राणवद्वो मनो दृष्टयो जितात्मनाङ्कान्ति समानविग्रहान् ॥ पेरेमस्ते ब्रह्मणि योजितात्मनः
स्वरासने श्रीढोदृष्टयो नमस्वरः ३ तमागतेन उस्याय प्रतिभुसाभिस्तु यच ॥ प्रजयित्वा यथादेशं स्वला
सीनमथाब्रुवन् ४ प्रचेतस ऊचुः स्वागतं ते सुरर्षे यद् दिष्ट्या नो दर्शनं गतः तव चंक्रमणं ब्रह्म
य भयाय यथा रवेः ५ यदादिष्टं भगवता शिवेनाथो च जैव नः तद्गृहेषु प्रसक्तानां प्रायशः क्षपितं प्रभो
६ तन्नः प्रद्योतयाध्यात्मज्ञानं तत्त्वार्थदर्शनं येनांजसा तरिष्यामो दुस्तरं भवसागरं ७ शुक
उवाच इति प्रचेतसां पृष्टो भगवान्नारदो मुनिः भगवत्युत्तमश्लोक आविष्टात्माब्रवीन्नृपान् नारद
उ० तज्जन्म तानि कर्माणि तदायुस्तन्मनो वचः नृणां येनेह विश्वात्मा सेव्यते हरिरीश्वरः ९
किं जन्मभिस्त्रिभिर्वेह शौक्रसावित्रयाज्ञिकैः कर्मभिर्वा त्रयीप्रोक्तैः पुंसोपि विबुधायुषा १०
श्रुतेन तपसा वा किं वचोभिश्चित्तवृत्तिभिः बुद्ध्या वा किं निपुणया बलेनेन्द्रियराधसा ॥

दि किं कुलमिति नानरूपो बुद्ध्यादि तज्जन्मेति चतुर्भिः यतो यस्मात् हरिसेवैव फलं अतस्तद्धिहीनं सर्वं व्यर्थं
मित्यर्थः ९ शुक्लं सावित्रं दैक्षं इति त्रिविधं जन्म शुक्लं नाम पित्रभ्यां मत्युत्पत्तिः सावित्रमुपनयनेन याज्ञिकं दीक्षया विबु
धानामिव दीर्घायुषापि १० वचोभिः वाग्विलासैः चित्तवृत्तिभिः नानावधानसामर्थ्यैः इन्द्रियाणां राधः

96

श्री भाग वी स्कं

योगेन प्राणायामादिना सांख्येन देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानमात्रेण संन्यासस्वाध्याययोरभ्यासमपि श्रेयो
भिरन्यैर्व्रतादिभिः श्रेयःसाधनैः। १२ ननु एषां नानाफलसाधनानां हरिसेवाभावमात्रेण कुतो वैयर्थ्यं
तत्राह श्रेयसां फलानामात्मैवावधिः पराकाष्ठा अर्थतः प्राप्यत्वेन वास्तवत्वेन वा आत्मत्वादिसमर्थः भक्तवात्म
प्रदः। हरेः किमायातं तत्राह सर्वेषामपीति प्राणादिस्थाविद्यानिरासेन स्वरूपाभिव्यञ्जकः। प्रियश्चात्मा
पितृपुत्रादिलिङ्गोपाधिभ्यः परमानन्दरूपत्वात्। १३ किं च नानाकर्मभिस्तत्तद्देवताप्रीति
निमित्तान्यपि फलानि हरिप्रीत्या भवन्ति केवलं तद्देवताराधनेन न किंचिदिति सदृष्टान्तमाह यथेति मू

किं वा योगेन सांख्येन न्यासस्वाध्याययोरपि। किं वा श्रेयोभिरन्यैश्च न यत्रात्मप्रदो हरिः ॥१२॥ श्रेयसा
मपि सर्वेषामात्मा ह्यवधिरर्थतः। सर्वेषामपि भूतानां हरिरात्मात्मदः प्रियः ॥१३॥ यथा तरो
र्मूलनिषेचनेन तृप्यन्ति तत्स्कन्धभुजोपशाखाः। प्राणोपहाराच्च यथेन्द्रियाणां तथैव सर्वार्हणम
च्युतेज्या ॥१४॥ यथैव सूर्यात्प्रभवन्ति वारः पुनश्च तस्मिन्प्रविशन्ति काले। भूतानि भूमौ स्थिरजङ्ग
मानि तथा हरावेव गुणप्रवाहः ॥१५॥

लाद्यधमभागाः स्कन्धास्तद्विभागाः भुजाः तेषां शाखाः उपल
ल्लवप्रसृतयोऽपि तृप्यन्ति न तु मूलमेकं विना स्वस्वनिषेचनेन प्राणस्योपहारो भोजनं तस्मादेवेन्द्रिया
णां स्थितिः न तु तत्तदिन्द्रियेषु पृथगनुलेपनेन तथाच्युताराधनमेव सर्वदेवताराधनं न पृथगित्यर्थः
१४ अतः सर्वमूलत्वाद्धरिरिति सदृष्टान्तमाह यथैव वारः जलानि वर्षाकाले सूर्यादुद्भवन्ति ग्रीष्मे तस्मिन्नेव प्र
विशन्ति प्रसिद्धमप्रसिद्धत्वेन दृष्टान्तान्तरमाह यथा भूतानि भूमाविति गुणप्रवाहः तथा हरावेव गुणप्रवा
हः स्वके गुणप्रवाहधारणेन सोपाधिकत्वं हरेः स्यादित्याशंक्याह १ नदिनितदेनहि सोः पदं तस्मा

२६

96-A

॥ न त्व प्रसंगे दोषो कथं प्रपंचे तु तत्र लिप्यते न त्वाह यथेति यथा सूक्ष्मः प्रकाशा आगमापायिनोऽत्र तस्य
मः सततस्थानीयाः देहगुणाः प्रविनष्टः अप्रभूतात्मकत्वः न भवति लोपि तेहानि एवमपि न न गस्यवाह ॥ ३२ तेन

एवमदं तत्र जगदात्मनः पदं सत्कृहिभानं सवितर्थ्यात्मा यथा सर्वो त्व
नाश्रितिस्तत्र शक्यो ऽयं व्यक्तियोजनमिदाभ्रमाकृया ॥ १९ यथा नभस
नि भूतमः प्रकाशाभावं भूषानभवं सत्वक्रमात् एवंपदे त्वलिप्तिं शक्तयः
तत्त्वभूतजन्तुमः सत्वमितिप्रवाहः ॥ ३ तेनैकमात्मानमशेषदेहिनां का
लेप्रधानं पुरुषं परेशं स्वतेन साधस्त्वगुणप्रवाह मात्मैकभावेन भज
धमशा ॥ १९ इत्थया सर्वभूतेषु संतत्वा येनकेन वा सर्वेद्वियोपशान्त्या
वलभ्यमाण्ड जनार्दनः ॥ १९

सर्वकार्तृत्वेन द्वैतनाकाम्लो निमित्तं प्रधाने उपादानं पुरुषः कर्ता: एतज्ज्ञितयात्मकत्वात्सर्वका
रणं परमेश्वरं पद्यामादाद्यजनं कथ ग्राम्यता: एकभावेन प्रभिन्नत्वेन ॥ ३८ साधनमाह दया॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भाग
टी
५०

ततोनकधाविसृततीत्याह अपहृतानिरैसलोसकलएवगुणाः कामायस्मात्सर्वासामावसन्नलष्णात्मामनः
तस्मिन्सत्तामनसिनिरंतरमेध्यितयाभावनयोपहृतैः सत्वरजोवृत्तिः छिद्यत तत्रमोक्षशब्द ततोन।
सर्वतिनापयातिहि किंकुर्वन्नात्मनोनिजजनवशत्वंस्वभक्ताधीनत्वमयन्प्रवगाल्लन् १९ सतामेव
वेश्योसौभक्तोत्प्रदत्तामपिनगृह्णातीत्याहमेति कुमनीषिणांकृतांतमतीनाप्रधनात्मनेष्वात्मधना

अपहतसकलैषणामलात्मन्यविरतमेधितभावनोपहूतः निजजनवशगत्वमात्मनोय।
न्नसरतिछिद्रवदक्षरः सतांहि २० नभजतिकुमनीषिणांसइज्यांहरिरधनात्मधनप्रियोरस
ज्ञः श्रुतधनकुलकर्मणांमदैर्येविदधतिपापमकिंचनेषुसत्सु २१ श्रियमनुचरतींतद।
र्थिनश्चद्विपदपतीन्विबुधांश्चयःस्वपूर्णः नभजतिनिजभृत्यवर्गतंत्रः कथममुमुद्विसृ।
जेत्पुमान्कृतज्ञः २२ मैत्रेयः इतिप्रचेतसोराजन्नन्याश्चभगवत्कथाः श्रावयित्वाब्रह्मलो
कंययौस्वायंभुवोमुनिः २३ ॥

स्वभगवद्भक्ताः तेष्विष्टायस्परसतः भक्तिसुखरसः केकुमनीषिणः तानाह श्रुतादिनिमित्तैर्मदैर्येस
त्सुपापंतिरस्कारंकुर्वंति भक्ताधीनत्वंप्रपंचयन्नाह अनुवर्तमानामपिश्रियंतदर्थिनः सकामान्द्वि
पदतीन्द्रान्ब्रह्मादिदेवानपियोनाद्रियते यतः स्वेनैवपूर्णः अतः स्वभृत्यवर्गाधीनकमेवएवं
भूतममुंकोवाधरोपिकःपरित्यजेत २२ प्रचेतसः कर्मभूतान्प्रमायत्नेनस्वनोनेरित्यादिध्रुवचरिता

[illegible]

२४ प्रचेतसां नारदस्य च संवादं ... तेऽभिहिते हरेः कीर्तनं यस्मिन् तत् ।२५ य एष ध्रुववंशस्तो
ऽनुवर्णितः यः प्रियव्रतः २६ स्वानां ज्ञातीनां दिदृक्षुः ३० रामाचरितमिति शाः ॥३१॥ इति श्रीभावार्थदीपि

तेऽपि तन्मुखनिर्यातं यशो लोकमलापहं हरेर्निशम्य तत्पादं ध्यायंतस्तद्गतिं ययुः २४ एतत्ते
ऽभिहितं तात यन्मां त्वं परिपृष्टवान् प्रचेतसां नारदस्य संवादं हरिकीर्तनं २५ श्रीशुक उवाच
य एष उत्तानपदो मानवस्यानुवर्णितः वंशः प्रियव्रतस्यापि निबोध नृपसत्तम २६ यो नारदा
दात्मविद्यामधिगम्य पुनर्महीं भुक्त्वा विभज्य पुत्रेभ्य ऐश्वरं समगात्पदं २७ इमां तु कौषा
रविणोपवर्णितां क्षत्ता निशम्याजितवादसत्कथां प्रवृद्धभावोऽश्रुकलाकुलो मुनेर्दधार मू
र्ध्ना चरणं हृदा हरेः २८ विदुर उवाच सोऽयमद्य महायोगिन्भवता करुणात्मना दर्शितः
तमसः पारो यत्राकिंचनगो हरिः २९ इत्यानम्य तमामंत्र्य विदुरो गजसाह्वयं स्वानां दिदृ
क्षुः प्रययौ ज्ञातीनां निर्वृताशयः ३० एतद्यः शृणुयाद्राजन्राज्ञां हर्यर्पितात्मनां आयुर्ध
नं यशः स्वस्ति गतिमैश्वर्यमाप्नुयात् ३१ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कंधे प्रचेतसोपाख्याने
नाम एकत्रिंशोऽध्यायः ३१ ॥

कायां चतुर्थस्कंधे एकत्रिंशोऽध्यायः ३१ श्रीरामाय नमः समाप्तश्चायं चतुर्थः ॥ शुभं भवेत् ॥ ९९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

० चतुर्थसमाप्तः